

РУН ҲОНСАЛЭС ДЭ КААВУНО

АМИР ТЕМУР
ИСПАНИЯ ЭЛЧИСИ НИРОХИДА

РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО

АМИР ТЕМУР
ИСПАНИЯ
ЭЛЧИСИ НИГОҲИДА

Shaxsiy kutubxona.

JerDU Tarix yānalishi 202-guruh
talabasi Absatov Qurbonaliga

Toʻshkent D.U.A bilim yurti
kursanti Bekmurodov Muhiddindan
estalik.

УЎК 94(574/575) «14» (092)Темур К 49
КБК 63.3(54) К 49

Руи Гонсалес де Клавихо.

Амир Темур Испания элчиси нигоҳида. Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи академик А.Саидов. Таржимон У.Жўраев. – Т.: “Zamin nashr” нашриёти, 2019. – 176 бет.

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи

**Акмал Саидов,
Академик**

Таржимон
Улуғбек Жўраев

Шавкатли саркарда ва давлат арбоби Соҳибқирон Амир Темур билан ўз вақтида юзма-юз мулоқатда бўлган европалик элчи – Руи Гонсалес де Клавихонинг “Кундалик”лари Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид муҳим асарлардан бири ҳисобланади. Ушбу асарнинг аҳамиятли жиҳати шундаки, Клавихо Амир Темурни кўриб, у билан бевосита суҳбатлари асосида хотиралар ёзган саноқли, яъни тўрт кишидан биридир. Бу ҳолат Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун, архиепископ Иоанн яратган хотиралар каби испан элчиси кундаликларининг ҳам ҳаққонийлигини янада оширади. Бинобарин, ҳаққонийлик – ҳақиқат ва адолатга элтувчи йўлдир.

Ушбу китоб миллатимиз ва юртимиз доғруғини оламга ёйиш борасидаги улкан хизматлари учун Соҳибқирон бобомиз ворисларининг ҳурмат ва эҳтироми рамзидир. Асарнинг аслиятдан бевосита ўзбек тилига таржимаси китоб ҳолида чоп этилиши Ўзбекистон ва Испания давлатлари ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий алоқаларни янада кенгайтиришига хизмат қилади, деган умиддамиз.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN: 978-9943-5432-1-8

© У.Жўраев
© “Zamin nashr” нашриёти, 2019

“Буюк соҳибкирон Амир Темур бобомиз Оксарой пештоқиға “Адолат – давлатнинг асоси ва ҳукмдорлар шиоридир”, деган ҳикматли сўзлари ёздиргани бежиз эмас, албатта. Ушбу улўғвор гоё инсон кадр-қиммати олий даражага кўтариш борасидаги амалий ҳаракатларимиз пойдевориға айланди”¹.

Шавкат МИРЗИЁЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти

АМИР ТЕМУР ИСПАНИЯ ЭЛЧИСИ НАЗДИДА (Муқаддима ўрнида)

Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолиға айланди. Мустақиллигимизнинг ҳар бир тадбирида, суверен Ўзбекистоннинг ҳар бир қадамида ул буюк зот руҳи бизға ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқда.

Амир Темур номи, унинг сиймоси халкимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, маданий-маърифий илдишларимизни чуқур англашда, қудратли келажагимизни куришда бизға янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлаб турибди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, “Буюк Соҳибкирон Амир Темур бобомиз биз – авлодларға қолдирган васиятида гоёт муҳим бир фикрға алоҳида урғу бериб, «Эл дардига дармон бўлмоқ – эзгу вазифангиздир», деб таъкидлагани албатта бежиз эмас”².

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Билимли авлод – буюк келажакнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир // Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Тошкент, 2018 йил 8 декабрь. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти – [president.uz \(https://president.uz/uz/lists/view/2180\)](https://president.uz/uz/lists/view/2180).

2. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичға кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 92-93-бетлар.

Буюк аждодимизнинг энг муҳим фазилатларидан бири шу бўлганки, у бундан олти аср аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро яхши алоқалари, манфаатли ҳамкорлигисиз ёрқин истикболи бўлмаслигини теран англаган. Шу сабабли улуғ Сохибқирон Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан – Хитой, Ҳиндистон, бир томондан – Франция, Испания, Англия ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва ўзаро муносабатларни мустаҳкамлашга интилган.

Амир Тему́р Кастилия ва Леон Қироли Дон Э́нрике III (айрим манбаларда – Испания Қироли Генрих III)³, Франция ҳукмдори Шарл VI (айрим манбаларда – Карл VI)⁴, Англия Қироли Генрих IV (айрим манбаларда – Ҳенрих

3. Э́нрике III (исп. Enrique III el Doliente) 1379 йил 4 октябрда Бургосда (Испания) туғилган ва 1406 йил 25 декабрь куни, 27 ёшида Толедода вафот этган. Отаси – Хуан I; онаси – Леонор Арагон. Э́нрике III 1390 йилдан расман, 1393 йил 2 августдан, 13 ёшлигидан эса, амалда Кастилия ва Леон Қироли сифатида фаолият бошлаган. Э́нрике III қиролик қилган даврда ҳокимият барқарорлигини таъминлаб, иқтисодий аҳволни яхшилаган, шунингдек, бир қатор харбий зафарларга эришган. Жумладан, Кастилия флоти инглизлар устидан бир неча бор ғалаба қозонган; 1400 йилда ушбу флот Тетуанадаги (Шимолий Африка) қароқчилар қароргоҳини яқсон этган. 1388 йилда Байон шартномасига мувофиқ герцог Ланкастер билан Констанса Кастилияликнинг кизи Екатерина Ланкастер (1373–1418) билан никоҳдан ўтган. Бунинг натижасида династиявий низоларга барҳам берилган ва Англия билан тинчлик ўрнатишга эришилган. Э́нрике III ушбу никоҳдан 3 нафар фарзанд қўрган: 1. Мария; 2. Каталина; 3. Хуан II. Хуан II отасининг бевақт ўлимидан сўнг Кастилия тож-тахтига ворислик қилган. Қирол Э́нрике III Амир Тему́р ҳузурига икки марта элчилар юборгани тарихдан маълум. Биринчи элчилар гуруҳига – Ҳернан Санчес де Паласуэло, иккинчисига эса Руи Гонсалес де Клавихо раҳбарлик қилган. Клавихо ўзининг ушбу сафари хотираларини «Амир Тему́р ҳузурида элчиликда» (исп. Embajada'a Tamorlan) номи китобида баён этган. Қаранг: Генеалогия Э́нрике III (<http://topclass.narod.ru/genealogy/data/3/104.html>); Э́нрике III (<http://www.fuenterrebollo.com/faqs-numismatica/enrique3.html>).

4. Шарль VI (Charles VI le Fol, ou le Bien-Aimé) – «Мажнун Шарль VI» ёки «Ошиқ Шарль VI» деб ном қозонган, 1380–1422 йилларда ҳукмронлик қилган Франция қироли. У Капетинлар сулоласи Валуалар хонадонининг тўртинчи қироли ҳисобланиб, 1368 йил 3 декабрда Париж шаҳрида туғилган ва 1422 йил 21 октябрда Парижнинг Сен-Поль саройида вафот этган. Шарль V ва Жанна де Бурбоннинг ўғли, 12 ёшида отасидан айрилган ва Реймс ибодатхонасида 1380 йил 4 ноябрда тахт ворисига айланган ҳамда таитанали равишда қиролик тахтига ўтирган. 1385 йилда Изабелла де Бавьер билан турмуш қурган. Уларнинг никоҳидан 6 нафар қиз ва 6 нафар ўғил фарзанд туғилган. Малика Изабелланинг деярли ўзи 1403 йилдан бошлаб бутун Францияни бошқарган. Шарль VI нинг Одетта (Удина, Одиетта) де Шамдивердан никоҳсиз фарзанди (қизи) ҳам бўлган. Шарль VI руҳий жиҳатдан бемор бўлгани ҳақида ҳар хил тахминлар мавжуд бўлиб, улардан бири генеалогик омил ҳисобланади. Яъни, Қирол ота-онаси ўртасида яқин қариндошчилик ришталари бўлган. Шарль VI даврида Франция ташқи сиёсати ривожланган бўлиб, йирик давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатиш ва тинчлик ҳукмронлик қилган (1392–1404). Бироқ орада урушлар, жумладан, арманьяк ва бургиньонлар ўртасида фуқаролик уруши (1404–1415) ва машҳур Юз йиллик уруш қисман қайта тикланиши (1414–1420) қўринишидаги жанглар ҳам бўлиб турган. Шарль VI шахсиятини улуғлаб бир неча асарлар яратилган. Шоир ва романнавис адиб Жерар де Нервалнинг «Шарль VI туши» достони ҳамда «Масхарабозлар қироли» романи, машҳур француз адиби Александр Дюманинг «Изабелла де Бавьер» романи, Элгар Алан Понинг «Бақача» («Hop Frog») хикояси шулар жумласидандир.

V)⁵ саройларига элчилар юбориб, мутаносиб равишда испаниялик, франциялик, англиялик, хитойлик ва бошқа бир қатор – жами йигирмадан ортик – хорижий давлат элчиларини ўз салтанатида қабул қилгани ҳақида атрофлича баён этилган кўплаб тарихий ва илмий асарлар бу фикрни яққол тасдиқлайди.

Тарихий манбаларда ёзилишича, 1402 йилнинг 28 июлида Анқара шаҳри яқинидаги Чубуқ водийсида Амир Темур билан Усмонли Султони Боязид Йилдирим аскарлари ўртасида кечган ва Соҳибқирон галабаси билан якун топган жангга гувоҳ бўлганлар орасида Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III томонидан Амир Темур ҳузурига йўлланган элчилар – Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес де Паласуэлос ҳам бор бўлган. Жангдан сўнг Туркистон амири элчиларни қабул қилади, улардан испанлар давлати ва Қиролнинг ҳол-аҳволи ҳақида суриштиради, зиёфатларга таклиф этиб, кўп ҳадялар беради.

Элчиларнинг қайтиш пайти келганида Соҳибқирон икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадида улар билан бирга қобилиятли беклардан Муҳаммад Кешийни ҳам мактуб ва совғалар билан Кастилияга элчи қилиб жўнатади. Муҳаммад Кеший у ерга эсон-омон етиб бориб, мактуб ва совғаларни Дон Энрике III га топширади.

Чиндан ҳам, адолат халқимиз учун азал-азалдан тинч ва фаровон ҳаёт мезони, барча эзгуликлар манбаи бўлиб келган. “Соҳибқирон Амир Темур бобомиз “Куч – адолатда” деган ҳикматга амал қилиб, давлат бошқарувини ташкил қилиш, эл-юртнинг тинчлиги ва ободлигини таъминлашга эришгани тарихдан яхши аён”⁶.

Шу ўринда Кастилияга йўл олган Амир Темур элчисининг шахси ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Унинг номи баъзи бир манбаларда “Муҳаммад

5. Генрих IV Болингброк – Ланкастерлар династиясининг асосчиси, 1366 йил 3 апрель кунли Болингброкда (Линкольншир) тугилган ва 1413 йил 20 март кунли 46 ёшда Вестминстерда вафот этган. Отаси – Ланкастер герцоги Жон Гонт; онаси – Бланка Ланкастер; хотинлари – Мария де Боэн, Жанна Наварра. Биринчи никоҳдан ўғиллари – Эдуард, Ҳенрих V, Томас Кларенс, Жон Бедфорд, Ҳамфри Глостер; кизлари – Бланка, Филиппа. Отаси Жон Гонт 1399 йилда вафот этгач, Англия Қироли Ричард II унинг мулкини мусодара қилган. Бу вақтда Европа қитъаси бўйлаб сайёр рицар ҳаёт кечираётган Ҳенрих Ланкастер шундан сўнг, Қиролнинг норозилигига қарамай, Англияга қайтиб келган ва галаён кўтарган. Аксарият уруғдош оқсуякларнинг қўллаб-қувватлагани натижасида Ҳенрих Болингброк Ричардни ағдариб, Англия тож-тахтини эгаллаган. Англия Қироли Ҳенрих IV Амир Темур салтанатига ўз элчиларини юборган, Соҳибқирон ва Мироншоҳ билан дипломатик ёзишмалар олиб борган. Ҳенрих IV атоқли драматург В. Шекспирнинг «Ричард II» ва «Ҳенрих IV» асарлари қаҳрамонидир. Тахтининг вориси – ўғли Ҳенрих V.

6. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъиян давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 426-бет.

қози”, “Муҳаммад ал-қози”, кейинги тадқиқотларда эса “Муҳаммад Кеший”, “Муҳаммад ал-Кеший” тарзида келтирилган.

Маълумки, Амир Темур Насаф ва Кеш олимлари, диний ва дунёвий илмлардан хабардор, хорижий тилларни биладиган қобилиятли шахсларни ўз саройига ишга жалб этган. Улар турли лавозимлар катори элчилик вазифасини ҳам адо этишган. Масалан, Муҳаммад Кеший Соҳибқироннинг элчиси сифатида маълум муддат Испанияда яшаб келган бўлса, Мавлоно Абдуллоҳ Кеший Амир Темур томонидан Миср султони Фаражга элчи қилиб юборилади.

“Кеш” сўзининг “қоз”га айланиб қолиши масаласига келсак, бун Европа тилларининг ўзига хос талаффуз талаби билан ҳам изоҳлаш ўринлидир. Масалан, ҳатто Руи Гонсалес де Клавихонинг ўзи ҳам баъзан тарихий атоқли номларни ва жойлар номини турлича ишлатган. У Тўхтамиш номини бир ўринда – Тотамах, бошқа жойда – Керамах, яна бир ўринда – Тетанис деса, Табриз шаҳри номини эса Торис, Турис, Таурис қабалида турлича шаклларда қўллайди.

Европалик олимларнинг тарихий атамаларни қўллашдаги бу каби хатоликлари билан бир қаторда яна бир жиҳатга эътибор қаратиш керакки, бу камчилик баъзи илмий муаммоларни юзага келтиради. Яъни, европаликлар тўлиқ ишонч билан Амир Темур ва Темурийлар томонидан юборилган элчиларни форсийлар деб қабул қилишган, лекин бу фикр умуман нотўғри.

Амир Темур одатда Европа мамлакатларига масихийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садру, Султония шаҳри архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этган. Мисол учун, 1402 йилда Иоанн Франция ва Англия қиролларига Соҳибқироннинг хатларини олиб борган. Мусулмон дипломатлардан фақат Муҳаммад Кешийгина Европага боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятидан, бир неча тилларни, эҳтимол, Европа тилларидан бирини билганлигидан далолат беради.

Ўша даврда Амир Темурнинг шухрати бутун Европага тарқалган эди. Шу сабабли Муҳаммад Кеший Кастилия Қироли Дон Энрике III хузурида катта ҳурмат-эътибор билан кутиб олинади. У Қирол саройидаги ва йирик зодагонлар қасридаги қабулларда иштирок этади. Қирол унга Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги ўз элчиларини қўшиб, ҳурмат-эҳтиром билан Самарқандга кузатиб қўяди.

Аслида, Пайо ва Ҳернан берган маълумотлардан коникмаган Қирол иккинчи элчи сифатида Клавихони Амир Темур хузурига жўнатади. Сайёҳ ва элчи Фра Альфонсо Поэс де Санта Мария, Қиролнинг шахсий сокчиси Хомес де Салазар ва Руи Гонсалес де Клавихо хамроҳлигида Қиролнинг ўн бир нафар хизматкори 1403 йил 23 майда йўлга чиккан.

Клавихо бошчилигидаги делегация 1404 йил 29 майда Арарат тоғини кесиб ўтгач, Арманистон ва Эрон чегарасида Амир Темур хузурига кетаётган Миср элчисини учратган. Клавихони Миср элчисининг Амир Темурга олиб кетаётган совғаси ажаблантирган. Бу жирафа эди.

Элчилар узоқ ва толиқарли сафардан сўнг Амударёни кесиб ўтгач, икки тоғ орасидаги «Темир дарвоза»дан ўтадилар. Бу ерда божхона жойлашган бўлиб, шимолий Ҳиндистондан келадиган моллар шу ердан ўтиши мажбурий бўлган. Амир Темур салтанати ана шу манзилда тушадиган божхона тўловларидан катта миқдорда фойда оларди.

Клавихо бошчилигидаги Испания элчилари Сохибқироннинг киндик қони тўкилган юрти – Кешга (ҳозирги Шаҳрисабзга) 1404 йил 28 августда келган. Улар икки кун давомида бу ердаги Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолияти билан боғлиқ барча иморатларни диққат билан кўздан кечирган.

Айниқса, Клавихонинг ўша сафари чоғида Оксарой билан илк танишуви хақида битган хотиралари эътиборга молик: «Эртаси (29 август), жума куни элчилар Кешдаги яна бир маҳобатли саройни томоша қилишди. Подшонинг амри ила бунёд этилаётган бу қошона қурилиши (1380 йилда бошланган – А.С.), айтишларича, йигирма йилдан бери ҳар куни, тинимсиз давом этади. Шу кунларда ҳам (бу ерда) кўплаб усталар ишларди. Саройга жуда узун йўлакдан, бағоят баланд дарвоза орқали кирилади»⁷.

1404 йил 30 августда Кешга чопар келиб, уларни пойтахтга бориш учун таклиф қилган. Клавихо билан бирга юртга қайтган Муҳаммад Кеший ҳам узоқ ва машаққатли йўл босиб, 1404 йилнинг август ойи охирларида Самарқандга етиб келган.

Тарихий манбалар Кастилия Қироли элчилари билан бирга қайтиб келган Муҳаммад Кеший испанияликлар кийимини кийиб олганидан гувоҳлик беради. Хусусан: “Темурбекнинг Кастилия Қироли хузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини

7. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъуд муҳаррир: Муҳаммад Али; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 147-бет.

кўриб, ватандошлари кулиб юборишди”, деб ёзади Клавихо.

Соҳибкирон Кастилия элчиларини 1404 йил 8 сентябрь куни Самарқанд ташқарисидаги Дилкушо боғида қабул қилади. Бу ерда Европа элчилари илк маротаба бўлиб, Амир Темурни кўриш бахтига муяссар бўлганлар.

Хат билан танишгач (элчилар орасида роҳиб Поэс лотин тилида ёзилган номани форс ёки турк тилига таржима қилиб берган), меҳмонлар шарафига катта базму жамшид уюштирилган. Зиёфат якунида элчилар совғаси келтирилган ва улар ичидан Кастилиянинг долчин ранг ва ёрқин матолари Амир Темурнинг олқишига сазовор бўлиб, уларни хотинларига тарқатиб берган.

Испаниялик меҳмонлар Самарқандда уч ой қолган, (10) дан зиёд байрамларда иштирок этган ва 5 маротаба Амир Темур билан учрашган. 1404 йил 22 сентябрда кастилияликлар мухташам бир зиёфатда қатнашган. Бу маросим «Боғи Нав»да бўлиб ўтган. Клавихо Амир Темурнинг хотинларини ҳам яқиндан кўриш имконига эга бўлган⁸.

Клавихо 1404 йил 21 ноябрда Амир Темур билан хайрлашиб (Миср ва Туркия элчилари) билан биргаликда Бухоро орқали чиқиб кетган. Икки ой ўтгандан сўнг Табризга етиб келгач, Амир Темурнинг Хитойга юриши чоғида оламдан ўтганини эшитган.

Шу тариқа Клавихонинг сафари 3 йил давом этган ва элчилар куруқлик ҳамда денгизда (10 000) км масофани босиб ўтган. Клавихо 1403 йил 22 майда Кадисдан йўлга чиқиб, денгиз йўли орқали Родос, Константинополь ва Трапезунддан ўтиб, 1404 йилнинг сентябрида Самарқандга етиб келган бўлса, 1406 йил март ойида Кастилияга қайтиб борган.

Шуни алоҳида эътироф этиш жоизки, улуғ аجدодимиз Амир Темурнинг башарият олдидаги ўлмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқда. Бугун юртимизда, шунингдек, хорижий мамлакатларда Амир Темур ва Темурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда. Бу китоблар орасида Кастилия Қироли элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги. 1403–1406 йиллар” номли асарида баён этилган хотиралари, шак-шубҳасиз, алоҳида ўрин тутади.

Клавихонинг Самарқанд сафари кундаликлари кўпчиликка яхши маълум. Афсуски, элчининг шахси ҳақида у қадар бой маълумотлар етиб

8. Қаранг: Л. Керен. Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори Темурбек элчи Клавихо нигоҳида // Андижонда Соҳибкиронни хотирлаб: илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон: 1996. –21–27-бетлар.

келмаган. Тарихдан шу маълумки, Клавихо мадридлик, унинг қўрғони эски шаҳарнинг бир чеккасида жойлашган бўлган. Унинг умрбўйи фаолияти Қирол саройида кечган.

Қадимий ҳужжатлар гувоҳлик беришича, Клавихо аввалига Қирол Дон Энрике III нинг ота-боболари – Энрике II ва Хуан I саройида мулозим бўлган. Сўзга чечанлиги ва хассос (нотиклиги) туфайли Энрике III уни Амир Темур ҳузурига элчи этиб юборишга муносиб топади.

Амир Темур салтанатига саёҳати туфайли дунё юзини кўрган кундаликлар Клавихони оламга машҳур қилиб юборди. Зотан, неча асарлардан буён унинг бебаҳо кундаликлари Марко Поло, Иоанн Галонифонтибус, Афанасий Никитин, Барбаро ва Контарини асарлари билан бир қаторда Ўрта асрлар жаҳон адабиётининг олтин фонди саналади.

Шу билан бирга, Кастилиядан махсус топшириқ билан Клавиходан олдин юртимизга келган биринчи элчилик вакиллари томонидан Қиролга топширилган ҳисоботлар ҳам Испания архивларида сақланиб қолган экан. Маълумотларга қараганда, Кастилиянинг биринчи элчилиги вакили Хуан Эскамилъонинг йўл хотиралари ҳозирги пайтда Мадриддаги Қироллик музейида сақланмоқда⁹. Энг муҳими, унда элчи Амир Темур ҳузурига кўрганларини батафсил қўзғашга туширган.

Кастилиянинг иккинчи элчилиги вакили Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги. 1403–1406 йиллар” китоби бу борада алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу асарнинг асл иккита қўлёзмаси Мадрид Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Мутахассисларнинг фикрича, XV асрнинг биринчи ярмига, яъни муаллиф ҳали ҳаёт бўлган даврга мансуб қўлёзма ноёброқ бўлиб, у икки бетига ҳам ёзилган 154 варақдан иборат, саҳифалардаги матн икки устунга жойлаштирилган, айрим варақлари яроқсиз ҳолга келиб қолган, бошланиш ва якуний қисмлари йўқ. Иккинчи қўлёзма XV аср охирларига мансуб ва нисбатан яхши сақланган¹⁰. Шу боис Клавихо кундаликларини нашр этишда, даставвал, ана шу қўлёзма асос бўлиб хизмат қилган.

Эътиборли жиҳати шундаки, Руи Гонсалес де Клавихонинг асари испан, француз, инглиз тили каби Европа халқлари тилларида нашр

9. Муҳаммадиев Н. Испан элчисининг саёҳатномаси // Халқ сўзи, 2005, 7 апрель.

10. Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Imbaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Goncalo Argote de Molina. Seville, 1582.

килинг илк ёзма манбадир. Бу китобнинг, шунингдек, Япония¹¹, Россия¹², Аргентина¹³ каби дунёнинг бир қанча мамлакатларида инглиз¹⁴, француз¹⁵, турк¹⁶, форс¹⁷ тилларидаги таржималари чоп этилган.

(1582 йили Испаниянинг Севилия шаҳрида Арготе де Молина Клавихо кундаликларининг биринчи нашрини амалга оширган. Ношир китобга титул варағи ва қискача такриз ҳам киритган. Китоб 1881 йилда ва кейинги даврда Испанияда бир неча марта қайта нашр этилган¹⁸. Франциялик машҳур темуршунос олим Люсьен Керен 1990 йилда ушбу нашрнинг тўла камровли фундаментал шарҳли таржимасини нашр қилдирган¹⁹.

Руи Гонсалес де Клавихонинг ушбу китобига «Ўрта аср Шарқининг комусий сажиядаги асари» деган юксак баҳо берилгани бежиз эмас. Айниқса, асарнинг Европа тилларидаги таржималари ичида 1990 йилда Парижда каминанинг ҳаммуаллифи бўлмиш профессор Л.Керен таржимасида «Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат»²⁰ сарлавҳаси билан чиқарилган французча нашри алоҳида аҳамият касб этади.

Чунки аввало таржимон ва тадқиқотчи ҳамкасбим Л.Керен Клавихо

11. Clavijo. Yamado Nobuo. Embassy to Tamerlane, 1403–1406. Tokio, Torenca 1967/4/20. 345 P. (япон тилида).

12. Клавихо Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура: 1403–1406 // подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И.И. Серезневского, Спб., 1881; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) // Перевод, предисловие и комментарий И.С.Мироковой. – Москва, «Наука», 1990. – С. 3.

13. Clavijo Ruy Gonzalez de. Relacion de la embajada de Henrique III al Gran Tamerlan. Ed. Lopez Francisco Estrada. Buenos Aires, 1952.

14. Clavijo Ruy Gonzalez de. Life and acts of Great Tamerlane narrative of the Castilian embassy to the court Timur at Samarkand, 1403–1406, translated, with notes by C.R.Markham, London, 1859; Clavijo Ruy Gonzalez de. Embassy to Tamerlan, translated by Guy Le Strange with an Introduction., London, 1928.

15. Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990, 354 p.; 2-ed. Paris, 2002; 3-ed. Paris, 2006.

16. Clavijo R. Timur nezdine gonderilen ispanyol sebiri Clavijo seyahat ve sefarat izlenimleri. Turhce Tar. Omer Riza Dogrul. Istanbul, 1993, 208 p.

17. Clavijo Ruy Gonzalez de. Embassy to Tamerlan (1403–1406), translated into Persian by Masond Rajabia. BTNK, Teheran, 1958.

18. Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Sancha, Madrid, 1782. Сўнги марта Клавихо кундаликлари Испания Ташқи ишлар вазирлиги ҳомийлигида 2000 йили Мадридда чоп этилди; Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Sancha, Madrid, 2000. – 421 p.

19. Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan, Paris, 1990, – 354 p.

20. Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris: Imperimerie nationale, 2006. – 354 p.

кундаликларига оид маълумотларни бир жойда – ягона муқова ичида тўплаган. Шунинг баробарида, ўша даврда Европа қиролларининг Амир Темур салтанати билан олиб борган ёзишмаларини ҳам ушбу ноёб нашрга илова қилган.

Инсоният янги аср, янги минг йилликнинг 19-йилига қадам қўйган, Ўзбекистон ўз мустақиллигининг 28 йиллигини нишонлаётган тарихий даврда яшаш асносида, буюк келажак барпо этиш учун катъий бел боғлаган Соҳибқирон ворислари учун Амир Темур маънавияти ва шижоати, адолатпарвар сиёсати юксак ибрат намунаси бўлиб хизмат қилаётган шу дориломон кунларда Руи Гонсалес де Клавихо кундаликларининг бевосита испан тилидан ўзбек тилига таржимаси юртдошларимиз эътиборига яна бир бор ҳавола қилинмоқда.

Асар таржимони – Удугбек Жўраев. У 1978 йил 16 январда Тошкент вилояти Пискент туманида туғилган. Маълумоти олий, 1996-2000 йилларда Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети Таржимонлик факультетининг Испан-инглиз тиллари йўналишида таҳсил олган. 2000-2003 йилларда “Хизматлар дунёси” хусусий фирмасида испан тили буйича таржимон бўлиб ишлаган.

2003-2005 йилларда Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Халқаро алоқалар ва иқтисод факультети талабаларига испан тилидан дарс берган. Шу орада, яъни 2004-2006 йилларда ўзи ҳам мазкур институтда ўқиб, Таржима назарияси ва амалиёти факультетининг магистрлик босқичини тамомлаган.

Сўнгра У.Жўраев 2005-2009 йилларда “Silvermile” хусусий фирма-сида ташқи иқтисодий фаолият бўйича менежер бўлиб ишлаган. 2009-2010 йилларда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг “Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари” журнали таҳририятида катта муҳаррир лавозимида фаолият кўрсатган. Айни вақтда “Mega Transtrading” хусусий фирмаси менежери ҳисобланади.

Ёш таржимон ушбу китобни тайёрлаш билан боғлиқ фаолиятида, асосан, иккита нуфузли манбага таянган. Биринчи манба – йирик испан тарихчиси, таниқли эксперт, профессор Лопес Эстраданинг 1943 йили Мадридда Николас Антонио Институти томонидан нашр эттирилган тадқиқотиدير.

Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, беш бобни қамрайдиган биринчи қисмида Самарқандга элчилик тарихи ҳақида сўз боради ва саёҳат

солномаси баён этилади. Етти бобдан иборат иккинчи қисм матннинг филологик таҳлилига бағишланган. Профессор Лопес Эстрада мазкур китобини тайёрлашда манба сифатида Испания Миллий кутубхонасида сақланаётган XV асрга мансуб Bd 72-9218-рақамли асл қўлёзмадан фойдаланган²¹.

Ўзбек таржимони асос қилиб олган кейинги манба профессор И.Срезневскийнинг илмий изланишлари натижаси бўлмиш икки тилда чоп этилган асар – Ўрта асрларга хос рус тили ва эски испан тилидаги китобдир. 1881 йилда чоп этилган ушбу китоб 1971 йилда Иван Дуйчев томонидан Лондонда қайта нашр қилинган. И.Срезневский, ўз навбатида, китобни тайёрлашда Арготе де Молина муаллифи бўлган 1582 йилги испанча нашрга таянган²².

Ушбу таржима наинки таржимоннинг, айтиш чоғда, бу асарни муштарийга етказишдек савобли ишга ҳисса қўшган, қолаверса, ундан баҳра оладиган ҳар бир юртдошимизнинг шавкатли давлат арбоби Амир Темурни яна бир бор ёд этиш, Соҳибқирон ҳазратларининг миллатимиз ва юртимиз довуғини оламга ёйиш борасидаги улкан хизматлари учун буюк бобокалонимиз руҳи олдидаги маънавий қарздорлик бурчини адо этиш йўлида қилинган камтарин хизмати, балки чексиз ҳурмати ва эҳтироми белгисидир.

Улуғбек Жўраев Клавихо хотиралари таржимаси билан кўп йиллардан буён шуғулланиб келади. У дастлаб асарнинг эски испан тилидан таржимасини 2006 йили китоб ҳолида нашр эттирди²³. Сўнгра 2007 йили каминанинг масъул муҳаррирлигида чиққан **“Амир Темур Европа элчилари нигоҳида”** номли тўпламга Султония архиепископи Иоанн каламига мансуб **“Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар”** асари Баҳодир Эрматов таржимасида ҳамда Клавихо кундаликлари Улуғбек Жўраев таржимасида киритилган²⁴.

21. Clavijo Ruy Gonzalez de. Itinerario de la embajada due por mandado de Enrique III Uevo al Gran Tamerlan. Biblioteca Nacional, Madrid, Bd-72-9218.

22. Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viaje, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Goncalo Argote de Molina. Seville, 1582.

23. Клавихо Руи Гонсалес де. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406). Таржимон У. Жўраев. – Т.: “Зарқалам”, – 2006. – 264 бет;

24. Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406) / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов Таржимон У. Жўраев. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2007. – 208 бет.

У.Жўраев таржимасининг янги наشري ўзбек китобхонининг ушбу нодир асарга бўлган улкан қизиқишини ҳисобга олган ҳолда тайёрланди. Китоб тарихий ҳарита ва суратлар билан безатилган. Ўзбекча матн тилига янада пухта сайқал берилгани ҳам диққатга лойиқ.

Клавихо кундаликларининг ўзбек тилидаги таржималари ҳақида фикр юритганда, албатта, XX асрнинг 80-йилларида атоқли адабиётшунос олим, профессор Очил Тоғаев бу эзгу ишга биринчилардан бўлиб қўл урганини эътибор ва эҳтиром билан таъкидлаш зарур. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Михли Сафаров қайд этганидек, “ушбу таржима мамлакатимизда хуррият шабадалари энди эса бошлаган жўшқин бир даврда, **“Санъат” журналининг 1988-1990 йилларидаги 15 та сонида узлуксиз эълон қилиб борилди**”²⁵.

Шундан сўнг 1996 йили Клавихо кундаликларидан О.Тоғаев таржимасининг бевосита Амир Темур ва Темурийлар салтанати тўғрисидаги йирик бир қисми академик Бўрибой Аҳмедовнинг муқаддима сўзи билан **“Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида”** номли тўпламда эълон қилинган²⁶. Ниҳоят, 2010 йили Очил аканинг таржимаси алоҳида китоб ҳолида, нисбатан мукаммал ва тўлиқ шаклда нашр этилган²⁷.

Хулоса қилиб айтганда, Кастилия Қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг **«Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)»** асари Европада ушбу мавзуда нашр этилган энг муҳим тарихий манбалардан бири ҳисобланади. Ушбу асар **«Самарқанд сафари кундаликлари»**, «Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат», «Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406)» каби турли номлар билан китобхонга яхши танишдир.

Аҳамиятли жиҳати шундаки, Клавихо Амир Темурни кўриб, у билан бевосита суҳбатлари асосида хотиралар ёзган санокли, яъни тўрт кишидан биридир. Бу ҳолат Ибн Арабшоҳ, Ибн

25. М.Сафаров. Бокийликка ҳамнафас асар // Гонсалес, Руи де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406). Таржимон О. Тоғаев. – Т.: “Ўзбекистон”, – 2010. – 12-бет.

26. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида: (Рисола) / Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқалар, – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 312 бет.

27. Гонсалес, Руи де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406). Таржимон О. Тоғаев. – Т.: Ўзбекистон, – 2010. – 264 бет.

Халдун, архиепископ Иоанн яратган хотиралар каби испан элчиси кундаликларининг ҳам ҳаққонийлигини янада оширади. Бинобарин, ҳаққонийлик – ҳақиқат ва адолатга элтувчи йўлдир.

Бу тарихий асарнинг аслиятдан бевосита ўзбек тилига таржимаси китоб ҳолида чоп этилиши Ўзбекистон ва Испания давлатлари ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий-маърифий алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

Бобомиз Амир Темур билан юзма-юз суҳбатда бўлган испан элчиси Клавихонинг она тилида битилган кундаликларидан Соҳибкирон ва унинг ворислари она тилига содда, равон ҳамда марокли услубда ўгирилган ушбу китоб жамиятимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа сифатида баҳоланишига ишончимиз комил.

Акмал САИДОВ,
академик

Муқаддима

Буюк саркарда Амир Темур (Темурбек) Самарқанд тахтини эгаллагандан сўнг, унинг ҳукмдорлиги бошланди. Кейинроқ унинг бутун Мўғилистон ва Кичик Ҳиндистон¹ ерларини забт этганлиги ҳақида билиб оламиз. Шундан сўнг Амир Темур Хуросон ҳамда Тожикистон ўлкасини, бутун Форс кўрфази ерларини, Табриз ва Султония подшоҳлигини ўз тасарруфига олди. Гилон, Дарбанд, Арманистон, Озарбайжон, Курдистон ерлари ҳам унинг қўл остига ўтди.

Кичик Ҳиндистоннинг катта қисмини машаққатли жанглар эвазига қўлга киритиб, Дамашқ шахрига эга чиқди. Бобил²ни эгаллаб, бир қанча мамлакатларни ўзига бўйсундиргач, Бағдодни эгаллади. Катта куч билан ўша даврда салобатли давлат ҳисобланган Турк ерларига юриш бошлади ва ўз даврининг машҳур саркардаси турк султони Боязид Йилдирымга қарши жанг қилди. Туркиянинг Анқара қасри ёнидаги катта жангда Амир Темур ғолиб келиб, Турк султонини ўғиллари билан биргаликда асирга олди. Ўша даврда Испаниянинг, яъни Кастилия ва Лионнинг қироли Энрико томонидан тайинланган икки элчи – Пайо де Сатомайор, Фернан Санчес де Палесуельслар бу жангнинг гувоҳи бўлган эдилар. Бу элчиларнинг максали Темурбекнинг ва Турк султони Йилдирымнинг қўшинларининг куч-қудратини, бойлиги, аскарларининг сон-саногини билиш ҳамда бу катта жангни ўз кўзлари билан кўриш эди. Элчиларнинг келганидан Темурбек хабар топди ва Кастилия қиролига ҳурмати бениҳоят баландлиги боис уларни ўз саройига таклиф қилиб, элчилар шарафига зиёфат уюштирди ва совға-саломлар ҳадя этди. Шу ўринда элчилардан Кастилия қиролининг саломини ва қирол ҳақидаги кўпгина маълумотларни эшитди. Бундан кейин Кастилия қироли билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ва катта бир жангда ғолиб келганлиги муносабати боис ўз томонидан элчи тайинлаб, уни совға-саломлар билан жўнатишни буюрди. Бу элчи Чигатой

1. Ҳозирги Афғонистон.

2. Миср.

**Руи Гонсалес де Клавихо
XIX асрда ишланган сурат**

қавмидан бўлмиш Муҳаммад ал-Кеший бўлиб, барча совға-саломлар ва қирол номига ёзилган мактубни шу инсон орқали жўнатди. Муҳаммад ал-Кеший Кастилияга етиб келиб, Темур томонидан ёзилган мактубни, совға-салому зебу зийнатларни, урф-одатларга кўра, Кастилия қироли учун юборилган канизакларни унга тухфа этди.

Бу хурмат-эҳтиромдан, совға-саломлару ўз шаънига айтилган илиқ гаплардан ва буюк Темурнинг ёзган номасидан таъсирланган қирол ўртадаги дўстликни янада мустаҳкамлаш учун совға-саломлар тайёрланиб, элчилар тайинланиши ҳақида буйруқ берди. Магистр Фра Альфонсо Паэсса де Санта Мария, ўз

соқчиси Гомес де Саласар ва Руи Гонсалес де Клавихони элчи этиб тайинлади. Уларни мактуб, совға-саломлар билан Самарқандга жўнатди.

Йўлда содир бўладиган воқеа ва маълумотларни тўлиқ ёритиб бориш мақсадида Худодан изн сўраб, Руи Гонсалес де Клавихо котиб сифатида Муқаддас Марям бандаргоҳи (бу бандаргоҳ Кадис шаҳридан сал нарироқда жойлашган)га элчилар билан келишимиз биланок, қуйидагиларни тарихий хужжат сифатида ёзишни бошладим. Бу сана бир минг тўрт юз учинчи йил йигирма биринчи май эди. Қиролнинг элчилар билан бирга Темурбекнинг Кастилияга жўнатилган элчиси Муҳаммад ал-Кеший ҳам ўз юртига қайтиб келаётган эди.

Элчиларнинг жўнаши

Бир минг тўрт юз учинчи йил йигирма биринчи май душанба куни элчилар Муқаддас Марям бандаргоҳига етиб келганларида, худди шу куни бандаргоҳдаги кемаларга турли озиқ-овқатларни ортишаётган эдилар. Элчилар юк ортилаётган кемаларнинг бирида кетишни мўлжалладилар. Кемаларнинг бири Севилиядан Херес шаҳрига томон йўл олаётган ва бошқа кўпгина одамлар ҳам кемага чиқишаётган эди.

Эртасига, сешанба, йигирма иккинчи май куни элчилар кема дарғаси Миссер Хулио Сентурио билан бирга қайиққа ўтиришиб, Кадис шаҳридаги Лас Муелос бандаргоҳига боришди ва чоршанба куни кема йўлга тушди. Денгизга чиқиш олдидан ҳаво яхши бўлиб, элчилар кечга яқин Гибралтар бўғозига кириш жойдаги Марокаш қирғоқларидан, кейинроқ Марокашнинг Тангер шаҳарлари қирғоқларидан, сўнг бирин-кетин Берберия ерларидан, Химена ва Сеута³ шаҳарлари қирғоқларидан, биров фурсатдан кейин Гибралтар ва Марбела⁴ қирғоқлари ёнидан ўтишаркан, бу шаҳарларнинг манзараларини, гўзал жойларни бемалол томоша қилиб ўтишарди. Шу тарзда йўл босиб, кечкурун Фигерола тоғига яқинлашдилар.

Малага

Жума йигирма бешинчи май тонгида кема Малага шаҳар бандаргоҳида лангар ташлади. Элчилар жума, шанба ва якшанба кунлари бандаргоҳда бўлдилар. Бунга сабаб, кема дарғаси катта хум идишлардаги ёғларни ва шунга ўхшаш бошқа юкларни кемага юклади. Малага шаҳри текисликлардан иборат бўлиб, бир қисми денгиз билан қўшилиб кетган, чеккароқда эса бир қаср қад ростлаган, қаср Алкасаба⁵ деб номланарди. Бу қасрнинг ёнида яна бир кичикроқ қаср ҳам бор бўлиб, ҳар икки қаср ҳам денгизга яқин жойлашган, қасрлар бир-бирига уланган, атрофлари баланд деворлар билан ўралган, девор билан ўралган қаср ичкарасида бинолар, узумзор боғлар, денгизга яқин ерларда ҳам бир қанча бинолар қад ростлаган эди. Бу ерларда қишлоқ аҳолиси қўпчиликни ташкил этарди.

Чоршанба, йигирма тўққизинчи майда кема йўлга тушиб, узумзор боғлар билан бурканган Малага тоғ тизмалари олдидан сузиб ўтиб, кейин Велес Малага ерларига яқинлашди. Бу тоғ тизмалар устида ҳам бир баланд қалъа қад ростлаб турарди. Улар шаҳар пастроғида денгиз кўриниб турган Альмуньескар⁶ шаҳри ёнидан ўтиб, кечга яқин Сиерра Невада шаҳрига етиб келдилар.

Пайшанба куни улар Картахена⁷ яқинидаги Палос бўғози яқинидан ўтиб, жума куни Мартин бўғозига келдилар. Бу ерда Каталония тоғ тизмаси бор эди.

3. Шим. Африка қирғоқларидаги Испанияга қарашли шаҳар.

4. Испаниянинг Малага вилоятига қарашли шаҳар.

5. Араблар қурган қаср.

6. Испаниянинг Гранада вилоятидаги шаҳар.

7. Испаниянинг Мурсия вилоятидаги шаҳар.

Бали ороллари. Ибизада тўхташ

Шанба куни, тонг ёришиши билан кема Форментера деб номланган оролни ортда қолдириб, Ибиза⁸ оролига келганида лангар ташлади. Улар шу кемадан тушишиб, шанба ва якшанба кунлари шу оролда бўлишди. Душанбада йўлга чиқиш учун тараддуд кўраётганда бирдан жуда кучли шамол кўтарилиб, яна бир кун шу ерда қолишга мажбур бўлдилар. Сешанба, бешинчи июнь куни кечга якин шамол тингач, кема Ибиза бандаргохидан йўлга чиқишдан олдин кема даргаси кемадаги юкларни шу оролда қолдириб, бу ердан эса кемага кўп миқдорда қопланган туз юклатди. Юклар ортиб бўлингач, чоршанбадан яна қаттиқ шамол кўзғалиб, ҳаво айниди, кема денгизга чиқолмай яна анча вақт оролда туриб қолди. Бир ҳафтадан сўнг, чоршанба ўн учинчи июнь куни улар йўлга чиқдилар. Денгизга чиққан кема пайшанба ва жума кунлари қулай об-ҳавода тинч ва осойишта, шовкинсиз денгизда сузиб борарди.

Ибиза манзараси

Ибиза ороли унча катта бўлмаган, узунлиги беш лига⁹, энига эса уч лига келадиган ўртача оролча ҳисобланарди. Элчилар бу оролга келиб тушганда, уларни бу ернинг ҳукмдори қирол Арагон кутиб олди ва яшашлари учун турар-жой ажратиб беришни мулозимларига буюрди. Мулозимлар элчиларни кичикроқ кишлокқа олиб боришиб, уй-жой билан таъминладилар. Орол баланд тоғлару майда дарахтларга бой ўрмонлардан иборат бўлиб, тўсиқлар билан учга бўлинган, ҳар бир чегараланган тўсиқлар ичкарасида аҳоли яшар, кишлокнинг бир тепалигида катта қалъа бўлиб, қалъага яқин жойда кичик черков ҳам мавжуд экан. Қалъа ва черков атрофи ҳам тўсиқлар билан ўралган.

Орол қирғоқларида денгиздан чиққан анчагина тузлар йиғилиб, катта-катта туз конларини пайдо қилган. Бу конлардаги тузлар бошқа мамлакатларга сотилар, ҳар йили бошқа мамлакатлардан келган кемалар бу ердаги тузлардан олиб кетишар экан. Кишлокка яқин жойда бир қалъа, қалъа ичкарасида анчагина уйлар ва минора бўлиб, миноранинг номи “Авиценна”¹⁰, айтишларича қалъани ҳам Авиценна деб аташаркан.

Кейинги шанбада, яъни ўн олтинчи июнь куни Майорка ороли

8. Испаниянинг Балеар ороллари деб номланади.

9. 3 миля. Испания (1658 йил)да 1 лига 3 миляга тенг бўлган. 1 миля – 5572 метр.

10. Клавиho Авиценнани шу оролда туғилган деб хато қилган. Аслида Авиценна Абу Али ибн Синонинг европача номи.

яқинидан ўтиб, якшанбада Кабрера оролига яқинлашди. Бу оролда ҳам бир кичкина қаср бор экан.

Душанба ва сешанба кунлари ўз саёҳатларини давом эттирган элчилар кемаси чоршанбада, кечга яқин Менорка оролини четлаб, Лион кўрфазига кириб келди. Элчилар пайшанба, жума ва шанбани Лионда ўтказишди. Шу кунлари хаво ҳам мўътадил бўлди. Якшанба, Авлиё Хуан кунда улар йўлни давом эттириб, Арагон қироллигига тегишли Линера оролидан ўтишди.

Банифасио кўрфази

Душанба тонготарида улар икки орол оралиғидан сузиб ўтишди. Биринчи оролнинг номи Корсега бўлиб, унда генуяликга¹¹ тегишли Бонифацио деб номланган қаср, иккинчи орол Сердения деб номланиб, унда каталонияликларга¹² тегишли Луисигозардо қасри бор эди. Бу орол ва қасрлар бир-бирларига қарама-қарши турар, ороллар оралиғи тор, ундан ўтиш жуда хавфли эдики, жой номини Бонифацио бўғози деб аташарди.

Сешанба шомида Понца¹³ ороли яқинидан ўтишаркан, бу жойлар кимсасиз кўринса-да, оролда бошқа вақтларда одам кўп. Оролда иккита ибодатхона ва дид билан қурилган иморатлар анчагина. Оролнинг ўнг томонида Монте Карсен¹⁴ тоғи, тоғ ёнида Ланцелот¹⁵ қироллигига қарашли Сант Фелис қалъаси бор. Бир оз ўтиб, яна тоғларга дуч келишди. Бу тоғлар ёнбағрида кичикроқ Таразина деб номланган Римга қарашли ер бўлиб, бу ердан Римгача ўн икки лига келарди. Ер денгизга яқинлиги учун атрофи гўзал боғлар ва қалин ўрмонлардан иборат. Бу ерда қад ростлаб турган ягона ибодатхонага Бербериядан ҳам одамлар келиб ибодат қилар экан.

Гаэта

Элчилар чоршанбада ўз саёҳатларини давом эттириб, пайшанба – йигирма еттинчи июнь кечкурун Гаэта¹⁶ шаҳрига яқин келиб, кемани бандаргоҳда қолдириб, ўзлари бирин-кетин куруқликка тушиб, шу ерда дам олишга қарор қилдилар ва Сан-Францискога яқин бир уйда жойлашиб,

11. Италияликлар.

12. Италияликлар.

13. Гаэта кўрфази қаршисидаги Понциане ороллари (Италия).

14. Италиядаги тоғ.

15. Наполес кироли Карлос III нинг ўғли Ладислао (1386-1414).

16. Лацио вилоятидаги шаҳар.

ўн олти кун шу шаҳарда яшашди. Бу вақт оралиғида кема дарғаси ва савдогарлар молларини сотишиб, ўрнига махсус идишларда кадоқланган ўсимлик ёғларидан кемага ортишди.

Гаэта манзараси

Гаэта жудаям гўзал бўлиб, бандаргоҳ-шаҳарлардан бири ҳисобланар, бандаргоҳнинг кириш қисми тор ва ингичка, ичкари қисми жуда кенгдир. Атроф тоғ тизмалари билан ўралган, қалъалари бор, ерлари ҳосилдор, обод боғлари шаҳар кўркига кўрк қўшиб турибди. Турар-жой бинолари ажойиб тарзда қурилган. Бандаргоҳга кирганда, ўнг томонда баланд тоғ чўққиси кўриниб турар, чўққида Ролдон деб номланган кўркам минора қурилган. Қурилган уйлар кенг майдонни эгаллаб, денгизгача чўзилиб кетган. Баланд деворлар билан ўралган қалъа қаттиқ кўриқланарди. Ролдон минорасидаги аскарлар атрофни кузатиш билан бирга шаҳарни ҳам хушёр туриб ҳимоя қилишади. Шаҳар ичкарасида узумзорлар ва турли мевали боғлар мавжуд бўлиб, кўплаб уйлар ва савдо расталари қурилган, шаҳар кўчалари кенг, Муқаддас Мария ибодатхонаси бор. Аҳоли бу ибодатхонага кўпроқ келади.

Шаҳарда яна Авлиё Антон черкови ҳам мавжуд. Муқаддас Мария ибодатхонаси ёнида Авлиё Франсиско ибодатхонаси бор. Ибодатхона олдидagi кўча бўйлаб борганда, кўча охирида бир тепаликка чиқилади. Тепалик айланасига тўсиқлар билан ўралган ва у денгизга яқин, аҳоли бу тўсиқларни ўзларини турли хавф-хатардан ҳимоя қилиш учун қурган.

Бу ерда яна Тринидад¹⁷ черкови, черковга яқин кичикроқ қалъа бор. Черков ёнида тоғ, тоғнинг пастки қисмида ғор кўринади. Ғорнинг эни ўн қулоч, узунлиги эллик қадамча келади. Унинг тепиғи тор, битта одам бемалол қира олади ва жойнинг номини Санта Круз¹⁸ деб аташади. Одамлар бу ерга келиб ибодат қилиб кетишади. Исо пайғамбар хочга тортилган куни қоя ёрилиб, ушбу ғор пайдо бўлган дейишади.

Тўсиқлар билан ўралган қўрғонда аҳоли кўп, катта-катта боғлар, кўплаб уйлар мавжуд. Боғлар ҳам турли ҳажмдаги майдончаларга бўлинган бўлиб, унда лимон, апельсин, узум ва шунга ўхшаш бошқа мевали дарахтлар мавжуд. Бундай чиройли боғларни қўрган одамнинг кўзлари қувонади. Қўрғондан ўтгач, денгиз бўйида кичик жой бор, унга йўл орқали борилади.

17. Учлик деган маънони англатади.

18. Муқаддас Салб хилватхонаси.

У ерда ҳам ҳашаматли бинолар, қасрлар ва боғлар кўзга ташланади. Бу жой бандаргоҳга яқин, номи Мола. Бу ерда шаҳаргача икки лига келади. Жой тоғ тизмасига яқин, тоғ ёнбағриларида ҳам анчагина уйлар, бир нечта қишлоқлар бор. Бу манзара бир қарашда жуда чиройли, узоқдан қараганда худди бир катта шаҳар қад ростлагандек кўринади.

Элчилар бу жойларни томоша қилгани тўхтадилар. Моланинг ёнида катта қишлоқ, унда баланд қаср, қаср ёнида қалъа мавжуд, қалъанинг номи Кореляно. Айтишларича, бу ерлар аввал граф Фундига тегишли бўлиб, ҳозирда Ланцелот қиролига қарашли экан.

Гаэта шаҳри жуда гўзал, у бандаргоҳнинг ўнг томонида. Шаҳарнинг баланд-баланд қилиб қурилган уйлари, боғлари, қасрлари, уйларининг деразалари денгизга қараганлиги, денгизга олиб чиқадиған кенг кўчалари мафтункор. Шаҳарнинг яна бир қулайлиги, унинг денгиз бўйида жойлашганлиги ва бу ерга ҳар йили савдогарлар қелиб-қетишидир.

Қирол Ланцелотнинг тарихи

Қирол Ланцелот қирол Луис билан қилган катта жангда уни енгиб, унинг ерларини ва шаҳарларини ўз қироллиги ҳудудига қўшиб олди ва бу жойлар ҳамда шаҳарларнинг бари унга тегишли бўлди. Қирол Ланцелот бу шаҳарларни эгаллаган пайтда қирол Монфред Констанзадан фарзанди йўқ эди. Қирол Констанзага уйлангач, орадан бир қанча вақтлар ўтиб Кипр қиролининг синглиси Мария хонимга уйланди. Шундан сўнг Ланцелот иккинчи хотинидан фарзанд кўрди.

Қирол Ланцелотнинг ёлғиз синглиси Хуанела хоним Бавиера герцоглигининг герцоги Стерлингга турмушга чиқди.

Гаэтадан жўнаш

Жума ўн учинчи июлда элчилар кемада Гаэта шаҳридан чиқиб, ўз саёҳатларини давом эттириб, шанба куни Исела деб номланган орол яқинидан, бир оз вақт ўтгач, бошқа бир – Прочеда ороли биқинидан ўтишди. Ҳар иккита орол ҳам қимматли ороллар ҳисобланарди. Шундай қилиб, эртаси куни одамлар анча кўп бўлган, Нанолес қироллигига қарашли Трапе ороли олдидан ўтишиб, қуруқликка яқин Минерва тоғи олдига етиб қелишди ва қуруқликка тушишгач, бу ерда иккита бир-бирига қарама-қарши турган баланд тоғларни кўришди. Баланд тоғлар

Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқандга сафари харитаси

———— Испаниядан Самарқандга бориш

———— Самарқанддан Испанияга қайтиш

TREBISONDA

NOPOLIS

GRISONDA

ARZINGA

EZERON

AUNIQUE

CHOI

DAMOGAN

TAURIS

SULTANIA

TEHERAN

BUCHARA

SAMARCANDA

TIRMIS

VALQUE

ANCHOI

орасида Амальфи¹⁹ шахри салобат тўкиб турарди. Айтишларича, Авлиё Андрейнинг боши шу шаҳарда сақланармиш.

Тўфон

Шанба куні тонг сахарда денгизда об-ҳаво ўзгариб, қаттиқ шамол кўтарилиб, осмонни бамисоли тутунга ўхшаган қора булут қоплади. Булутлар борган сари пасайиб, денгиз билан туташиб кетадигандай бўлиб кўринарди. Эсаётган кучли шамолдан денгиз жумбушга келар, бора-бора шамол тўфонга айланиб, чор атроф қоронғилашгандай бўлиб кўзга ташланса-да, бу кучли тўфон элчилар тушган кемага ҳеч бир зарар етказгани йўқ.

Липари ороллари

Якшанба тонгида бири Арку, иккинчиси Фирику деб номланган кимсасиз икки орол ўртасидан ўтишгач, чап томонда яна бир орол кўзга ташланди. Оролга яқинлашгач бу ерда Стромболи²⁰ деган баланд тоғ тизмаси борлигига гувоҳ бўлишди. Тоғнинг тепа қисмидан тутун ва олов отилиб чиқарди. Кечаси билан шанғиллаган шовқин-сурон уйғонган вулқонларнинг овози эди. Шовқин-суронга эътибор бермаган кема бамайлихотир йўлида давом этиб, орадан бир қанча вақт ўтиб, ўнг томонда яна бир – Липари номли одамлар яшайдиган оролга яқинлашишди. Орол қирол Ланцелотга тегишли экан. Бу оролни чеккалаб ўтган кема бир неча фурсатдан сўнг Муқаддас Агада оролини чеккалаб ўтди.

Душанба куні эрталаб тутун чикиб, шовқин-суронлар эшитилиб турган Салинас, Эстранголан ва Болкани оролларида, бир оз сузишгач эса яна икки орол – Паранея ва Паранин ороллари орасидан ўтишди. Бу оролларнинг бари кимсасиз, одамлар яшамайдиган ороллар эди.

Стромболидаги вулқоннинг отилиши. Тўфон

Эртаси куні, яъни ўн еттинчи июль, сешанбада кимсасиз саналган ороллар ўртасидан сузиб ўтаётган кема шовқин-сурон ва нотинчлик сабаб ҳеч бир ерда тўхтамади, тунни эса оролларга яқин жойда ўтказишар экан, тун яримдан окканда денгизда кучли тўфон кўтарилиб, у эрталабгача давом этди. Чоршанбада ҳам давом этган тўфон кема елканларига зарар

19. Италиядаги шаҳар.

20. Тиррен денгизидаги кичикроқ бир оролдаги тоғ.

етказди. Кема хизматчилари хавфнинг олдини олиш мақсадида тезда кемани таъмирлашга киришдилар. Сешанба ва чоршанба кечаси соат иккигача давом этган тўфон пайтида денгизга яқин Болкани ва Стромболи оролларида вулкон отилар, вулкондан чиқаётган олов эса кишида худди ўзига чорлаётгандай таассурот уйғотарди. Тўфон пайтида, кема дарғаси кемадагилардан лотин тилида худога илтижо қилишни сўради. Дарға гапини тугатар-тугатмас, узоқдан ўчиб-ёнаётган ёруғлик кўринди. Тўфон эса борган сари авжига чиқиб, кема палубасини сувга тўлдириб ташлаган эди. Шамол билан бирга ёмғир ёғиб, чакмоқ чакди, гумбурлаган шовкин-сурон қулоқларни қоматга келтирди. Ҳар чакмоқ чакканда, атроф қундузгидек чароғон бўлиб кетарди. Кема дарғаси аввал айтганимиздек, ёниб-ўчаётган ёруғликка томон сузишга буйруқ берди. Кўринаётган ёруғлик, айтишларига қараганда, Авлиё Педро Гонзалес Тускийники бўлиб, нурлар эса гўё ўз ихтиёрларини шу авлиёга топширган эмиш. Тонгга яқин тўфон тиниб, денгизда осойишталик ҳукм сурди ва кема Сицилия ороли томон суза бошлади.

Мессина кўрфазидаги хавф-хатарлар

Жума куни кема Сицилия ороли ёнидан сузиб ўтди. Оролда Фаро минораси бўлиб, кема бу минорага яқин жойдан ўтиб, Мессина²¹ бўғози томон йўналди. Шу куни Мессина оролидаги бандаргоҳга кириш жуда катта кийинлик туғдирди. Чунки жуда кучли эсаётган шамол кема ҳаракатига ҳалакит берарди. Кечқурунга бориб шамол яна қучайди. Кема дарғаси кема рулини орқага буришга буйруқ бераркан, кема ўз йўлини ўзгартириб, орқага – Сицилия оролига сузиб, Фаро минорасига яқин жойда тўхтади ва шу ерда тунни ўтказди. Эртаси куни тонгга яқин шамол тўхтади ва кема яна йўлини давом эттирди. Оз фурсатдан кейин шамол яна қучая бошлаганда дарға фурсатни бой бермай, тезликни оширишни буюрди ва кема тезлиги ошиб, Мессина бандаргоҳи томон сузди. Катта тезликда сузиб бораётган кема Фаро минорасидан ўтганларидан сўнг, улар ўнг томонда Сицилия оролига яқин жойда жойлашган Калобрия ерларига дуч келишди. Фаро минорасида ўрнатилган чироқ кечқурунлари ёниб-ўчиб денгизда ҳаракатланаётган кемаларга йўл кўрсатиб турар, кемалар чироққа қараб, адашмасдан оролга томон сузиб келарди. Калобрия ерлари ҳосилдор, у ерда буғдойзорлар, узумзорлар ва турли мевали боғлар ястаниб ётарди.

21. Апенин ярим ороли ва Сицилия оролини ажратиб турувчи бўғоз.

Мессина оролига етиб келган элчилар денгизга якин жойда баланд деворлар билан ўралган бир қалъани кўришдики, қалъа деворлари ортида гўзал шаҳар бор, шаҳар шу орол номига вобаста бўлиб, уни Мессина деб аташаркан. Шаҳарга кўрк бериб турган уйлар жуда чиройли, баланд-баланд қилиб қурилган, денгиздан туриб қараганда шаҳар тамоман гўзал кўринар, уйларнинг деразаси ҳам денгизга қараган. Уйлардан туриб денгизга қараганда, кўзни қувонтирадиган ажойиб манзарани кўриш мумкин. Уйлар баланд қурилгани билан бирга шаҳар кўчалари кенг ва узун. Шу кўчаларнинг бири тўғри денгизга олиб чиқади. Шаҳарнинг адоғида, ўнг томонда катта (ибодатхона) бор бўлиб, бу қора танлиларга тегишли, у Авлиё Салвадор номи билан юритилади. Шаҳарда Авлиё Салвадор номида яна бир (қаср) ҳам мавжуд.

Этна. Греция қирғоғи. Архипелаг ороллари

Йигирма иккинчи июль душанба куни бу шаҳарни ортда қолдириб, оролнинг ўнг томонидаги Монжибле²² тоғини четлаб, яна бир Регол деб номланган ердан ҳам ўтишиб, Венеция кўрфазига киришди. Кўрфазни ҳам ортда қолдириб, сешанба, чоршанба ва пайшанба кунларини йўлда ўтказишди. Жума куни кечга якин эса Венеция қироллигига қарашли Мондон ерларига етишди. Шу куни Сопьенсия ороли томон сузиб, оролга ҳам етишиб, бир оз вақтдан сўнг у ердан йўлга чиқиб, Бенетико ороли яқинидан ва яна анча сузишиб Серне ороли яқинидан, сўнг Гало Корон ерларига келишди. Шанбада Венеция қироллигига қарашли Мария Маталан ва Авлиё Анхел бурунига яқинлашдилар. Кун яримида Сетул оролини кўришди. Оролда анчагина аҳоли яшар экан. Кема оролдан ўтаётиб, элчилар Лобо деб номланган баланд қояга дуч келди. Кема қояни четлаб, айланиб ўтди. Сетул оролида баланд қалъа, қалъанинг кичикрок минораси бор бўлиб, у денгиз бўйига якин жойда қурилган. Қалъадан денгизга тушиш жойида, пастроқда, денгизга якин яна бир баланд минора, минора ёнида бузилган деворлар ва минораларнинг вайроналари кўриниб турарди. Прямо қиролининг ўғли Парис Греция мамлакатига уруш эълон қилгандан сўнг бу ерлар шундай хароба ҳолатга келиб қолган экан.

Кема бу оролдан ҳам ўтгач, “Трес”, “Дос”, “Ас”²³ деб номланган учта

22 Бу ном араблар томонидан берилган бўлиб, Жабал тоғи деб номланган.

23 Учлик, иккилик, тузлик.

тоғ қояларини ёнлаб, якшанба, йигирма тўққизинчи июль куни, Сенилио ороли томон сузди. Бу орол ҳам кимсасиз эди. Орол ёнида баланд тоғлар бўлиб, осмонда лочин қушлар учиб юарди. Кема баланд қоялар орасидан сузиб ўтмоқчи эди, бироқ бу ерда сув оқими тез, кема атрофдаги каттакон тошларга урилиб, парчаланиб кетиши мумкин, деган қарорга келишди ва хавфга рўбарў келмаслик учун у ердан узоқлашиб, бошқа томондан айланиб ўтишди.

Душанбада элчилар аҳоли яшайдиган Нило²⁴ ва Антенило ороллари ўртасидан ўтишаркан, бу ерларнинг аҳолиси венецияликлардан иборат эканлигидан, улар асосан чорвачилик билан шуғулланишларидан воқиф бўлдилар. Сешанба ва чоршанбада кемадагилар шу ерда қўним топдилар. Пайшанба куни улар учта, кетма-кет жойлашган, бири Мо, иккинчиси Сентуриона, яна бири Кристияна деб номланган ороллارни ортда қолдириб, кечга яқин Нексия²⁵ оролига оёқ босдилар.

Жума учинчи август куни эрта тонгда элчилар ерлари ҳосилдор, буғдойзорлари кўп бўлган Каламо оролидан, Родосга қарашли, аҳолиси кўп Ланго оролига етиб келишди ва оролдан бир оз ўтишгач, чап томонда Туркияга қарашли Низарри ва Лукрио²⁶ оролларига яқинлашишди. Бу ороллар Туркия ерларига шунчалик яқин эдики, кемадагилар бу ороллар орасидан ўтишни ўзларича хавфли деб ҳисобладилар. Улар тунни ўз кемаларида ўтказишди. Тонг отиши билан Родоснинг бошқа, Туркия ерлари қаршисидаги Пископия, Сан Николас де Корнини ва Пимия оролларидадан ўтиб, шу куни кечга яқин Родос шаҳрининг бандаргоҳига қўндилар.

Родос

Бандаргоҳга киришлари биланоқ, элчилар шаҳар ҳукмдорининг хузурига чопар жўнатдилар. Чопар, ҳукмдор сарой аёнлари ва бир қанча генуяликлар ҳамда кема дарғаси Масен Вочинанте билан машварат ўтказганини, улар ҳозирда Александрияга қарши бўладиган урушга кетганликларининг хабарини олиб қайтди.

24 Грецияга қарашли ороллар.

25 Грециянинг Наксос ороли.

26 Грецияга қарашли ороллар.

Темурбек хакида хабарлар

Шанба куни элчилар бу ерга тушиб, шаҳар ҳукмдори билан учрашиш мақсадида саройга бордилар. Саройда элчиларни вақтинча ҳоқимиятни бошқариб турган лашкарбоши қабул қилди ва элчилардан ҳукмдорнинг ҳузурига келишларининг сабабини сўради. Элчилар ташрифларининг сабаби, саёҳатларини мақсади нимадан иборат эканлигини баён қилиб, ҳукмдордан буюк саркарда Амир Темур ҳақида маълумотлар олиш эканини айтишди. Лашкарбоши элчиларнинг дам олишлари учун хона ҳозирлашни ва шу ерда дам олишларини айтгач, элчиларга Авлиё Каталина ибодатхонасидан жой ажратишди. Улар ибодатхонага якшанба, бешинчи август куни келиб жойлашиб, пайшанба, ўттинчи август кунигача шу ерда яшаб, шу кунлар давомида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмасалар-да, Суриядаги урушдан кайтган аскарлардан турли хабарларни билиб олдилар, холос. Худди шундай хабарларни Қуддусдан кайтиб келган аскарлардан ҳам эшитдилар. Аскарларнинг айтишларича, Темурбек Бобил султони билан жанг қилиш мақсадида Сурияга қўшин тортган. Темурбек Сурияга ўз элчиларини жўнатиб, ҳар йили тўланадиган божни ўз вақтида тўланишини тушунтирган, акс ҳолда бу мамлакатни ҳимоя қимаслигини айтган. Бу хабарни бутун Қуддус аҳолиси бир-бирларига айтиб юришарди. Лекин элчилар бу гапларга ишонишмади.

Улуғ магистрнинг Сурияга қарши қандай жанг олиб боргани

Элчилар ўша ерда туришган пайтда, тўртта катта кемада Генуядан аскарлар келди. Аскарларнинг гапига қараганда, улар бу ерда озрок туриб, сўнг Туркиянинг Канделар қалъасига йўл олишар эмиш. Ҳақиқатан ҳам аскарлар ўша қалъани ўн икки кун қуршовда ушлаб туришди. Шундан сўнг у ердаги катта сўқипишда франциялик ва генуялик аскарларнинг кўпчилиги ҳалок бўлишди. Улар у ердан Суриянинг Рипули деган жойига келганларида қўшин бошлиқлари Кенгаш тузиб, кемаларни олдинга, яъни Александрияга қараб йўл олишини келишиб олдилар. Қўшиннинг бир қисми Александрияга йўл олгани билан, рақиб қўшини аскарлари Суриянинг Байрут²⁷ шаҳри томон чиқдилар. Қўшин Байрутни ишғол қилиб, сўнг кемалари билан Родос шаҳрига қайтиб келдилар.

Элчилар бу ерда Темурбек ҳақида бошқа маълумот эшитмадилар. Улар Эрон ерларидан ўтиб, Қорабоғга²⁸ боришни келишиб олдилар. Соҳибқирон

27 Ливан пойтахти.

28 Озарбайжон.

бутун киш фаслини Қорабоғда ўтказар, элчилар ҳам Темурбек ҳақида кўпроқ маълумот олиш мақсадида шу томонга юриш қарорига келдилар.

Родос манзараси

Родос унча катта бўлмаган денгизга яқин, текисликда жойлашган шаҳар. Бу ерда катта қалъа ҳам мавжуд. Шаҳар атрофи девор билан ўралган, ичкарида ҳукмдорнинг катта қасри бор, қасрнинг атрофи ҳам девор билан мустаҳкамланган, ичкарида баланд миноралар ва чиройли ибодатхона салобат тўкиб турибди. Ибодатхонада касалманд ҳамда бетобларга ёрдам кўрсатилади. Қалъадан ҳеч бир сарой хизматчиси рухсатсиз ташқарига чиқа олмайди. Мабода қалъадан чиқишмоқчи бўлишса, ўз бошлиқларининг рухсати билан ташқарига чиқишлари мумкин экан. Шаҳар бандаргоҳи жуда катта ва у жуда мустаҳкам ўралган, атрофи жиддий қўриқланади.

Шаҳарда ўн тўртта катта шамол тегирмони бор бўлиб, кўпгина уйлар жуда чиройли ва ҳашаматли, цитрусли мева-чевага бой боғлари унданда чиройли. Шаҳар ва оролнинг туб аҳолиси греклардан иборат. Аҳоли грек черковига бориб ибодат қилади. Шаҳар қулай жойда жойлашгани боис савдо-сотик ишлари бу ерда анча ривожланган. Бандаргоҳ-шаҳар бўлганлиги учун, дунёнинг тўрт томонидан бу ерга турли савдо кемалари кўним топар, Александрия, Сурия ва Қуддусга ўтиб турадиган савдо кемаларининг барчаси ҳам бу бандаргоҳда тўхтаб ўтади. Орол Туркия ерларига жуда яқин бўлганлиги учун оролдаги бир қанча жой ва қасрлар Родос шаҳрига тегишли эмас эди.

Родосдан жўнаш

Ўттиз биринчи август жума куни элчилар Хио оролига етиб олишлари учун бир кема дарғаси генуялик Мисер Леонардо Хентилнинг олдига келишди. Шу куни денгизда шамол кўтарилган бўлса-да, кема Родос шаҳридан йўлга чиқди. Родосдан Хио оролига борадиган йўл хавфли эди, ўнг томонда Туркия ерлари, чап томонда эса бир қанча кимсасиз ороллар бор. Устига-устак ноқулай об-ҳавода, кечқурун денгизда сузиш жуда қийин ва хатарли. Шундай бўлса-да, улар йўлга чиқиб, шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунлари шамолга қарши сузиб борарканлар, кемани Туркия киргоқларига йўналтирмоқчи ният қилдилар, лекин шамол бу ниятни амалга ошишига изн бермади.

Бешинчи сентябрь чоршанба куни кема Лонго оролига етиб келаркан, ҳаво ёмон бўлгани учун элчилар шу оролда кўним топишни ўзларига маъкул кўришди. Кун бўйи оролда юриб, бу ердаги тансиқ мева-чевалардан тановул қилишди. Родос киролигига қарашли Лонго ороли аҳолисининг яшаш жойлари денгиз бўйида жойлашган, бу ерда кичикроқ қалъа, қалъа ичкарасида сунъий ҳовузларга денгиздан сув оқиб келади. Чор атроф гўзал боғлар, узумзорлар ва кўплаб уйлар билан ўралган. Родос саройида юзга яқин лашкарлар ва бош лашкарбоши учун алоҳида қаср мавжуд.

Олтинчи сентябрь пайшанба куни элчилар бу ердан йўлга чиқишганда, кема денгизда жуда секин сузар, чунки эсаётган шамол кема тезлигини оширишга ҳалакит берарди. Жума куни ҳам ҳаво ёмонлиги сабаб кема жуда секин сузди. Кема орқага қайта олмас, чунки кучли шамол кемани буришга йўл бермасди. Кема, Туркия ерлари яқинроқ бўлганлиги учун ўша томон юришга ҳаракат қилди, лекин кемани у томонга буришнинг ҳам ҳеч иложи бўлмади. Кечга яқин кимсасиз Бестиас оролига етиб келганларида, шамол янада зўрайди, олдинга ҳаракатланиш хавфи ошди ва кечаси билан шу ерда қолишга мажбур бўлдилар.

Якшанбада куни йўлни давом эттирган элчилар бир нечта кимсасиз ороллардан ўтиб, аҳолиси кўп, Родос киролигига қарашли Каламо оролига кириб келиб, тунни шу ерда ўтказишди ва душанба куни Туркиянинг Янги Сарой шаҳарига қараб юрдилар. Темурбек Туркия устидан ғалаба қозонганда шу шаҳарда бўлган экан.

Лерос

Сешанба тонгида элчилар Родос киролигига қарашли яна бир Берро оролини ёнлаб ўтишди. Шамол кучайиб, кеманинг сузишига ҳалақит берди. Оролининг денгизга яқин қисмида уйлар ва қасрлар кўриниб тураркан, кема ноилож шу томонга ўз йўналишини ўзгартирди. Оролдаги баланд минора, қаср ва уйлар яхши сақланмаган, деярли қаровсиз ҳолатда ётарди. Ерлик аҳолининг асосини греклар ташкил қиларди. Айтишларича, Туркиянинг Янги Саройидан келган одамлар бу оролга кўп зарар етказиб, уйларни вайрон қилган, ўзлари билан молларни ва буғдой ўрими учун одамларни олиб келишган. Элчилар пайшанба куни у ерни тарк этиб, жума тонгида Мадрия деган кимсасиз оролга етдилар. Оролда моллар учун ем-хашак мўл бўлиб, сувлари жуда ширин экан. Шу куни бу ерни ҳам ортда қолдириб, яна бир қанча ороллардан ўтдиларки, бу оролларнинг барида

грек миллатига мансуб одамлар яшашига гувоҳ бўлдилар. Эртаси куни катта Хамо оролига келиб, орол аҳолиси турклардан иборат эканлигини кўрдилар. Кема оролда тўхтамай, тўғри Микарея оролига йўл олди. Улар яна бир нечта оролларга дуч келдилар.

Ўн бешинчи сентябрь шанба куни ва якшанба куни йўл юриб, душанбада Туркия қирғоқларини кўришди. Бу ердан Хио²⁹ оролига борса бўлар, лекин ҳаво авзойи бузуқлиги учун элчилар Туркия қирғоқларига туша олмадилар. Сешанба куни тонгида Хио оролига етиб келган элчилар шу куни қуруқликка қадам босиб, ўзлари билан олиб келган буюмларни ҳам туширдилар.

Хио. Туркиядан келган хабар

Кичкина Хио оролида генуяликлар яшарди. Оролдаги шаҳар иккига бўлинган, бири оролнинг бир тарафида, иккинчиси бошқа тарафида жойлашган, турли гўзал боғлару узумзорлардан иборат. Шу оролга яқин жойда Туркияга тегишли орол ҳам кўзга ташланади. Оролда бир қанча қишлоқ ва қалъалар бўлиб, худди шу ерларда “алмастига”³⁰ ишлаб чиқарилган. Буни улар қандайдир бир дарахтлардан ажратиб олишган. Шаҳар ва қишлоқлар теваараги баланд девор ҳамда миноралар билан ўралган. Элчилар шу ердалигида Темурбек ҳақида янги хабар эшитдилар. Хабар Туркия султонининг тўнғич ўғли билан Темурбекнинг шу ерда олиб борган жанги ва бу жангда Темурбекнинг ғалаба қозонгани, турк султонининг ўғли тахтдан кетганидан сўнг, унинг укалари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, бир-бирлари билан жикқамушт бўлгани ҳақида эди.

Тўфон

Элчилар Хио оролидан йўлга чиқмоқчи эдилар, лекин улар минган савдо кемаси юкларини оролга тушириб орқага қайтиши кераклиги учун, бошқа бир кема топишларига тўғри келди ва улар бу оролда сешанба, чоршанба, пайшанба кунлари қолишга мажбур бўлишди. Ўттизинчи сентябрь, якшанба куни оролга Кастилиянинг кичикроқ бир кемаси етиб келди. Элчилар кеманинг дарғаси генуялик Мисер Бакира де Марта билан келишиб, йўлга отланишди. Якшанба кечқурун элчилар шу

29. Грециядаги орол.

30. Каучук ёки бўёқсимон модда.

Клавихо қўлёзмалари

шамол кучая бошлади ва кеманинг сузишига тўскинлик қила бошлагач, кема ўз йўналишини Роман кўрфази томон ўзгартирди. Кема анчагача шу йўналиш бўйича секинлик билан сузди. Тун яримлаганда денгизда тўфон бошланиб, кема анчагача бир жойда туриб қолди. Эртасига ҳаво очилиб, кема ўз йўналиши бўйича ҳаракатини давом эттириб, шу кун Туркиянинг кириш қисмидаги, Моленас ва Куарора номли қасрлар билан зийнатланган Метелия оролига етиб келди. Йўлдаги тўфондан кеманинг елканлари шикаст еган ва уни таъмирлаш учун анча вақт керак эди. Кема таъмирланганча элчилар сешанба, чоршанба, пайшанба ва жума кунлари шу оролда кўним топдилар.

Метелин. Метелин ҳокимининг мўъжизавий омон қолиши

Метелин шаҳри денгиз бўйидаги баланд тепаликда жойлашган бўлиб, шаҳарни икки тарафи денгиз. Кемалар бандаргоҳи томонидан ҳам шаҳар икки томонлама ўралганига қарамай, шаҳар минорали деворлар билан ихоталанган. Бу деворлар шаҳар муҳофазаси учун хизмат қилади. Оролнинг айланаси уч юз мил бўлиб, кўплаб қишлоқ ва қалъалар шаҳарнинг ичкараси ҳамда атрофида жойлашган. Мевали боғлари ва узумзорлари кўркига кўрк бағишлаган шаҳар яқинида ибодатхоналар, уйлар, катта-катта бинолар қад ростлаб турибди. Аҳолиси жуда зич жойлашган шаҳарнинг четидаги боғ ва булоқлар ёнидаги текисликда сарой харобалари, мраммрдан йўнилган қирққа яқин устунлар кўзга ташланади. Айтишларича, бу устунлар кулаб ётган жойда авваллари шаҳар аҳли йиғилиб мажлислар ўтказишган экан.

Илгари Константинополь салтанатига карашли, греклар истикомат қиладиган бу оролнинг ҳозирги ҳукмдори генуялик Мисер Хуан де Каталусдир. Унинг отаси Константинополь ҳукмдорининг кизига уйланган. Орол аҳолиси элчиларга Мисер Хуан де Каталуснинг қандай қилиб бу ерга ҳукмдор бўлганлиги ҳақидаги ажойиб воқеаларни сўзлаб беришди. Айтишларича, бундан йигирма йил аввал, тунда оролда бўлган зилзила пайтида Мисер Хуан де Каталус ота-онаси ва икки акаси билан қасрда ухлаб ётганда, қаср кулаб тушади ва Мисер Хуан де Каталусдан бошқа барча оила аъзолари ҳалок бўлади. Мисер Хуан ётган бешикни эртаси куни қасрдан пастроқдаги узумзордан топиб олишаркан, одамлар унинг тирик қолганини мўъжиза санашади.

Византия ҳукмдорлари орасидаги низолар

Элчилар оролда Метелин ҳокимининг кизига уйланган, ўзининг кўп вақтини оролда ўтказадиган Константинопольнинг сургун қилинган ёш ҳукмдорини учратдилар. Қайната билан куёв, иккита ҳарбий ва бешта оддий кемада Константинополь ҳукмдорига тегишли Салоника³¹ шаҳрини эгаллаш учун йўлга отланадилар. Бу ҳарбий юришнинг сабаби қуйидагича эди: ёш ҳукмдор Туркия султони Мурод³² хузурида яшарди. У Саламбрия деган турк шаҳрига келганида Генуя ҳокими Мозен Бучикате ҳарбий кемада келиб, ёш ҳукмдорни асирга олиб, Константинополга келтиради. Ёш ҳукмдорнинг Салоника шаҳрида яшаши ва шаҳар ҳокимлигини унга топшириш шарти билан Мозен Бучикате уни тоғаси, Константинополь ҳукмдори билан яраштиради. Тоға ва жиян ўртасидаги келишмовчилик ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Мозен Бучикате уларни яраштириб қўйганидан сўнг, ҳукмдор билан бирга Франция киролидан ёрдам сўраш учун бу мамлакатга ташриф буюради. Ҳукмдор сафардан қайтгунича давлатни бошқариш ёш ҳукмдор тасарруфига ўтади. Ҳукмдор Францияда бўлган вақтда, ёш ҳукмдор Темурбек билан Мурод ўртасида уруш тадорики кўрилаётганидан фойдаланади ва Мурод ғалаба қозонадиган бўлса, Константинополни унга топшириш ва бож тўлаб туриш ҳақида битим тузади.

Франциядан қайтган ҳукмдор жиянининг бу ишидан ғазабланиб, уни сургун қилади. Ундан Салоника шаҳрини олиб, ўрнига Эскалинас оролини

31. Македонияга қарашли шаҳар.

32. Мурод I Усманийлар султони. 1389 йилда вафот эттая, ҳокимият ўғли Боязид I нинг ўғлига ўтган.

беради. Кайната билан куёв ваъда килиб, рад этилган Салоника шахрини эгаллаш учун йўлга отланаркан, Генуя ҳокими Мозен Бучикате махсус кемада элчилар юбориб, куёвиги Салоника шахри эмас, Эскалинас ороли берилганини хабар қилади. Шунинг учун Мозен Бучикате Александрияга жўнаб кетаётганида, ўз қўшини билан Эскалинас оролига келади ва у юборган кема ва элчилар қайтиб кетади. Улар Мозен Бучикате ўз қўшини билан кемада Родос ороли яқинида айланиб юриб, сўнг номаълум томонга кетганини айтдилар.

Метелиндан жўнаш. Троя харобалари

Олтинчи октябрь шанба тонготарида кема яна Метелин бандаргоҳига кириш йўлидан ўтиб, турк ерлари бўйлаб Метелин ороли оралиғидан Туркиянинг Биби Марям бурунигача сузиб борди. Якшанба куни эрталаб эса элчилар Биби Марям бурунининг нариги томонига ўтиб қолганларини билишди. Чап томонда кимсасиз Тенио ороли, сал нарироқда эса Константинополь хукмдорига тегишли Нембро ороли кўриниб турарди. Шу куни шамол қаршидан эсиб, кема ҳаракатини сусайтирди, натижада жуда оз масофа босиб ўтилди. Кема Тенио бандаргоҳига кирмоқчи эди, бироқ шамолнинг кучлилигидан у ерга кира олмади ва Турк ерлари ва Тенио ороли оралигида лангар ташлади. Бу кўрфазга яқин жойда Роман деган тор жой, унинг қаршисида улуғ Троя шахри салобат тўкиб турарди. Троянинг бино ва минораларининг харобалари кўриниб турар, бу харобалардан шаҳарнинг ўрнини чамалаш мумкин эди. Шаҳар денгиздан анча узоқликдаги текисликдан бошланиб, ичкарига – баланд тоғлар томон чўзилганидан, шаҳар харобаларидан унинг катталиги қўп мил масофани ташкил этганини билиб олса бўлади. Шаҳарнинг адогида баланд тоғ кўриниб турар, бир вақтлар бу тоғ тепасида Элион деган қаср бўлган экан.

Троя қаршисидаги Тенио ороли, шаҳарнинг кемалар тўхтайдиган бандаргоҳи ҳисобланиб, қирол Приямо шаҳарга ташриф буюрадиган кемаларни қўриқлаш учун Тенио оролига аҳолини жойлаштириб, катта кўрғон курдирган, дейдилар. Ҳозирда бу оролда ҳеч ким истиқомат қилмайди. Кема тўхтаганда, ичимлик суви ва ўтин келтириш учун оролга қайиқ юборилди. Элчилардан баъзи бирлари бу қайиқда оролга тушишди ва қўплаб боғлар, узумзорлар, экинзорлар, булоқлар борлигига, бу ерда тустовук, қуёнларни овлаш мумкинлигига, оролда харобага

айланган қаср борлигига гувоҳ бўлишди. Оролда одам яшамаслигининг сабаби шунда эдики, Константинополь ҳукмдори ўз қарамоғидаги бу жойни Турк султони Мурод билан жангда бир неча ҳарбий кемалар билан ёрдам берган генуяликларга совға қилишни ваъда беради, бироқ у ваъдасини бузиб, оролни Венецияга сотиб юборади. Венецияликлар оролга аҳоли қўчириб келиб, бино ва қасрлар қуради. Бундан хабар топган Генуя ҳукмдори бу орол ўзларига совға қилганлигини айтганда, икки ўртада, яъни генуяликлар билан венецияликлар ўртасида жанжал чиқади, натижада ҳарбий кемаларнинг тўқнашуви оқибатида орол харобага айланади. Шундан кейин икки томон Венецияга келиб, шаҳар ва қўрғонни бузиб ташлаш, аҳолини оролдан қўчириб, оролга ҳеч қайси томон эгалик қилмаслик ҳақида битим тузадилар. Натижада орол кимсасиз бўлиб қолади. Венецияликлар билан генуяликлар ўртасида ҳозирча давом этаётган келишмовчиликнинг асил сабабларидан бири ҳам шу эди.

Тенедосда тўхташ. Афон тоғи

Чоршанба куни элчилар бу ердан жўнашмоқчи бўлишганда пайшанба, жума ва шанба кунлари кучли шамол эсиб, кема ҳаракатланишига имкон йўқлиги боис яна шу ерда қолишди. Якшанба куни кечқурун Константинополдан Тенио бандаргоҳига бир савдо кемаси келди. Элчилар томонидан юборилган кишилар бу савдо кемасига ғалла ортилгани, кема Грециядаги туркларга қаршли Голлиполи деган жойдан чиқиб, Хио оролига кетаётгани, Галлиполида тарқалган касаллик туфайли қўп киши ўлганлиги хабарини олиб келишди. Қаршидан эсаётган қаттиқ шамол туфайли кема денгизда суза олмасдан, бу оролда ўн уч кун қолиб кетди.

Тенио оролидан чап томонда Грециядаги Монтестан деган катта тоғ қўриниб турар, айтишларича, тоғда роҳиблар яшайдиган ибодатхона бўлиб, роҳиблар аёлни, ит, мушук каби болалайдиган уй ҳайвонларни у ерга яқинлаштирмас, ўзлари умуман гўшт емас экан. Ибодатхона жуда бадавлат, тоғ этагидан ибодатхонагача икки кунлик йўл. Тоғда яна эллик ёки олтимишга яқин ибодатхона бор бўлиб, бу ердаги роҳиблар қора кийим кийиб, гўшт, ёғ, балик емас, шароб ичмас, белгиланган қонун-қоидаларга қаттиқ риоя қилишар экан. Бу муқаддас тоғдаги манзарани ўз кўзлари билан кўрган греклар ҳам кемада шу ҳақда гаплашиб кетишарди.

Тенедосдан жўнаш

Йигирма иккинчи октябрь чоршанба куни йўналиш бўйлаб эсган енгил шамол туфайли кема елканлари кўтарилиб, олдинга қараб ҳаракатланиб, Тенио ороли билан Туркия ерлари оралигида ўн беш кунча судралди ва сешанба куни кимсасиз Момбре оролига етиб келди. Эртаси куни ҳаво айнигани боис кема бу оролдан ўтолмади, шу билан бирга шундоққина кўриниб турган кўрфазга ҳам киролмади. Жума куни шомда орқа тарафдан эсган шамол ёрдамида кема Роман кўрфазига кирди. Кўрфазга кириш йўли жуда тор, кенглиги саккиз милдан ошмас, кираверишда ўнг томонда турк ерлари, кўрфазга киргач шаҳар, шаҳар ўртасида бир қаср турарди. Шаҳарнинг тўсиқ деворлари қулаган. Айтишларича, бир ярим йил муқаддам кўп эшакли ҳарбий кемаларда келган генуяликлар шаҳарни забт этиб, талон-тарож қилган. Трояни бузиб ташлаш учун келган греклар шаҳар аҳолиси тўсатдан ҳужум қилиб қолмасликлари ва ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида қаср олдида уч қатор хандақ қазиган. Чап томонда Греция ҳудудидаги арман қасри қаршисида, тепаликда, Роман кўрфазига кириш йўлини қўриқлаш учун қурилган Хетеа қасри, бир оз нарида Турк ерида, атрофлари уйлар билан ўралган иккита катта минора кўриниб турарди. Бу жой Дубек деб аталган. Троя шаҳри Биби Марям бурунидан шу ергача чўзилиб, олтамиш мил масофани ўз ичига олган. Кун ботгач элчилар Грек ерида, денгиз бўйида қурилган Витуперио деган минора ёнига етиб келдилар.

Галлиполи

Шанба куни элчилар минган кема қасрлари кўп, Боязиднинг тирик қолган ўғли Мусулмон Оғалига қарашли Галлиполи шаҳри ёнидан ўтди. Ҳарбий ва бошқа кемалардан иборат Турк қўшини Галлиполида турар, қасрларда кўплаб одамлар ва шу одамларга етарли катта миқдордаги озиқ-овқат ва нарсалар ғамланган эди. Галлиполи – Грек ерларидаги Турклар забт этган биринчи жой. Турклар бу қасрни генуяликлар туфайли қўлга киритганлар. Қасрдан Турк ерларигача бўлган масофа ўн мил, яъни уч лига келади. Турклар греклардан тортиб олган барча ерларни Галлиполи қасри ёрдамида қўлга киритганлар ва улар қасрни грекларга бериш, улардан олиб қўйилган барча ерларни қайтариб бериш билан тенг деб ҳисоблардилар. Чунки турк кемалари бу ерда турар, зарур бўлганда ёрдам жуда тез етиб келарди. Шунинг учун туркларнинг бутун умиди ана шу

касрдан эди.

Роман кўрфазидан то Галлиполи шахригача ястанган масофада, Турк ва Грек ерлари ўртасида жуда катта денгиз юзаси ҳосил бўлган. Галлиполи шахридан юкорироқда Сатарада ва Эхомилия деб номланган касрлар бўй кўрсатиб турибди. Бу жойлар манзараси, яъни Турк ерлари тепалик ва тоғликлардан иборат бўлса, Греция ерлари экинзор ва текисликлардан иборат. Элчилар Кинизико деган Турк бурунига етиб келдилар. Айтишларича, Темурбек Боязидни тор-мор келтирганидан сўнг, Турк султони шу бурунга қочиб келиб жон саклаган. Баъзи одамлар қазув ишларини олиб бориб, уни оролга айлантиришга уринган.

Эртаси куни якшанбада элчилар Мармар ороли қаршисига келдилар. Рангли тошлар, мармар ва тош тахталар Константинополга худди шу ердан олиб кетилад экан. Элчилар шу куни кечқурун Редееа ҳукмдорига қарашли ерлардан ўтгач, Турк ерлари томонидан Калонимо ороли, ундан кейин Трилия кўрфази кўринди. Туркиянинг Бурса шахрига борадиган савдогар учун Трилия ҳавзаси муҳим савдо жойи ҳисобланарди. Душанба тонготарида шамол бўлмаганлиги учун кема Бурса яқинлашди. Сешанбада қаршидан шамол эсиб, кема Грек ерларига етмасдан икки мил масофа бериюкда тўхтаб, сувга лангар ташлади. Бу ердан Константинополгача бўлган масофа ўн беш милни ташкил қиларди. Шу ердан элчилар Пера шахрига одам жўнатиб, ҳукмдордан ўзларига турар-жой ҳозирлашини сўрадилар.

Перага келиш

Йигирма тўртинчи октябрь чоршанба куни шамол жуда кучли эсиб, кемани Перага киришига йўл бермади. Элчилар вақтдан унумли фойдаланиш, саёҳатни тезроқ давом эттириш мақсадида маслаҳатлашиб, барча нарсаларини қайиққа юклаб, турар-жой тайёрланган Пера шахрига жўнадилар.

Ҳукмдор Мануэл саройида қабул

Йигирма саккизинчи октябрь якшанба куни Константинополь ҳукмдори одам юбориб, элчиларни Перадан Константинополга олдирди. Константинополда уларни кўплаб одамлар махсус тайёрланган отлар билан кутиб оларканлар, элчиларни отларга миндириб, ҳукмдор саройига олиб бордилар. Саройга етиб келганларида ҳукмдор ибодат билан машғул,

одамлар гавжум бўлиб турарди. Ҳукмдор элчиларни ҳурмат билан кутиб олиб, алоҳида хонага таклиф қилди, ўзи кичик гиламлар тўшалган супачага чикиб ўтирди. Бир гиламчанинг устига қоплон териси ташлаб қўйилган, орка томонида қора матога зарли иплар билан тикилган ёстиқ турарди. Ҳукмдор элчилар билан анча суҳбатлашгандан кейин уларни ўз жойларига кузатиб қўйишди. Овчилар келтирган кийикни ҳам ҳукмдор элчиларга элтиб беришни буюрди. Ҳукмдор ёнида унинг рафиқаси ва учта ўғли бирга ўтиришар, катта ўғли саккиз ёшда эди. Душанба куни ҳукмдор элчиларга махсус киши орқали учрашувда сўралган саволларга жавоб йўллади.

Шаҳар манзараси

Ўттинчи октябрь сешанбада элчилар шаҳардаги ибодатхона ва диққатга сазовор жойларни томоша қилиш мақсадлари борлигини билдириш учун ҳукмдор ҳузурига одам юбордилар. Ҳукмдор асраб олган кизининг эри – куёви генуялик Мисер Иларио ҳамда ўзининг хос одамларини қўшиб, элчиларга хоҳлаган жойларини кўрсатишларини буюрди.

Авлиё Ҳуан Боутиста ибодатхонаси

Элчиларга биринчи навбатда авлиё Ҳуан Боутиста черковини кўрсатдилар. Ҳукмдор саройидаги бу черков авлиё Ҳуан Пиедра деб ҳам юритиларди. Черковга кираверишдаги эшик тепасида авлиё Ҳуаннинг нақшинкор сурати билан бирга тўрт устунли айвон бўлиб, устунлар орасидан ўтилиб черковга кирилар, айвоннинг тепа қисми ва деворлари жуда чиройли тасвир ҳамда безаклар билан зийнатланган. Нақшлар орасига тилла суви юргизилиб, шакллар ва тасвирларга оқ, яшил, мовий, қизил каби турли ранглар ишлатилган. Айвон ташқарисида уйлар, соябонли катта ҳовли бор бўлиб, у ерда дарахтлар ўсиб турибди. Черковга кирадиган эшик ёнида саккизта оқ устунли шийпон остида бир қудук ҳам бор, қудук атрофида бир хилдаги оқ тош тахта ётқизилган. Черковнинг ўртасидаги юмалоқ ям-яшил гумбаз тошдан ясалган устунларга таяниб турар, эшик рўпарасида учта кичик меҳроб, ҳар бир меҳробда минбар мавжуддир. Ўртадаги бош меҳроб эшиги тилла суви билан зарҳалланиб, кумуш билан копланган. Меҳроб эшиклари олдида учта яшил устун ва бу устунлар ўзаро зарҳал кумуш чизиқлар билан кесишган. Ҳар хил шаклдаги

чизиқлар орасига турли усулда тош тахталар терилган. Черковнинг юқори кисми рангли тошлар билан чиройли қилиб кошнланган, девор безакларига дид билан зеб берилган. Деворнинг пастки кисми эса ям-яшил тош тахталар билан зийнатланиб, атрофига чиройли курсилар қўйилган меҳробда қўпгина кумуш ва шиша чироқдонлар терилган. Қўплаб муқаддас буюмлари бўлган черковнинг калити ҳукмдорнинг ўзида сақланади.

Шу куни элчиларга авлиё Хуан Боутистанинг елкадан бармоқларигача бўлган, тери ва суяклардан иборат қуриб қолган чап қўли кўрсатилди. Исо пайғамбардан қолган қўпгина муқаддас нарсалар, ҳукмдор йўқлиги учун элчиларга кўрсатишнинг иложи бўлмади. Чунки ўша куни ҳукмдор шикорга кетган, рафиқасидан олинган калитлар орасида эса, айнан ўша хоналарнинг калитлари йўқ эди. Элчилар ўша хоналарни кўрганлари ҳақида кейинроқ сўз юритамиз.

Черков айна пайтда роҳиблар овқатланадиган жой ҳамдир, чунки ўртада узунлиги ўттиз газ келадиган оқ мрамор стол ва стол атрофида қўплаб ёғоч курсилар терилган. Ибодатхона ҳовлисида боғ ва узумзорлар, қўпгина бошқа нарсалар ҳам борки, уларни қисқача сўзлар билан ифодалашнинг иложи йўқ.

Перибелико ибодатхонаси. Аждарҳо ҳақида

Шу куни элчилар Перевлепти деб аталган Биби Марям ибодатхонасини бориб кўрдилар. Черковга кираверишда ёнғоқ, қайрағоч ва бошқа дарахтлар ўсиб турган катта ҳовли бор. Черковнинг ташқи деворларига тилла, мовий ва бошқа бўёқларда ҳар хил шакл ва тимсоллар чизилган. Масалан: Биби Марям, унинг бир тарафида ҳукмдор ва иккинчи тарафида унинг рафиқаси тасвирланган. Биби Марям оёғи остида ўттизта шаҳар ва қасрнинг юнонча номлари битилган. Айтишларига қараганда, бу шаҳар ва кўрғонлар черковга тегишли бўлиб, Роман исмли ҳукмдор томонидан черковга тақдим этилган, ҳукмдор вафот этгач, унинг жасади шу черковда дафн этилган. Черковнинг шаҳар ва қасрларга эгалик қилиш ҳуқуқи кўрғошин билан ёзилиб, расмлар остига темир ёрликларга ёпиштирилган ҳолда илиб қўйилган. Черков ичидаги бешта баланд меҳроб, айлана шаклдаги зал ва турли рангдаги устунлар кад ростлаб турибди. Залнинг тепа кисми ва деворлари яшил рангларга бўялган.

Бош черков унга бириккан учта кема билан ўралган. Черков ва

кемаларнинг устки кисми бир хил ранг билан безатилган. Черковнинг чап томонида рангли катта тобут қўйилган, унда ҳукмдор Романнинг хоки дафн этилган. Айтишларича, тобут тилла ва кимматбаҳо тошлар билан безатилган бўлиб, бундан тўксон йиллар илгари лотинлар шаҳарни забт этганларида тобутни ҳам талаганлар. Черковда яна бир ҳукмдорнинг қабри ҳам бор. Авлиё Хуан Боутистанинг элчиларига кўрсатилган чап қўли билан бирга унинг ўнг қўли ҳам шу ерда. Айтишларича, авлиё Хуан Боутистанинг танаси ҳамда “бу худонинг кўзаси” деб кўрсатган бир бармоғи кўринган бўлса-да, тирсагидан бармоқларигача бўлган бир қўл жуда бақувват ва у жонлидай кўринади. Панжалари юпқа ва фақатгина битта бош бармоғи йўк, холос. Роҳиблар авлиёнинг бош бармоғининг йўклиги сабабини гапириб бердилар.

Мажусийлар дини ҳукм сурган замонларда Атиокия шаҳрида бир аждаҳо пайдо бўлиб, ҳар йили унга бир одамни қурбонлик қилиш зарур ва бу одатга айланганди. Шаҳар аҳолиси йиғилиб қуръа ташлар ва чек кимга тушса, ўша киши аждаҳога ем бўлиш тақдиридан қочиб қутила олмасди. Шундай қуръа ташлашларнинг бирида қуръа бир қизнинг чекига тушади. Буни эшитган қизнинг отаси авлиё Хуан Боутиста ибодатхонасига келиб, бу ерда кўпгина кароматлар рўй берганлигини эшитганини ҳамда у шу ердаги авлиёнинг қўлига сиғинмоқчи эканини айтиб, қизини аждаҳо комидан қутқариб қолишини Аллоҳдан сўрайди. Роҳиблар унга ҳамдардлик билдириб, авлиёнинг қўлини унга кўрсатадилар ва у тиз чўкиб авлиёнинг қўлига илтижо қиларкан, ҳасратли кўз ёшлар тўкиб, авлиёнинг бош бармоғини тишлаб узиб олади. Роҳиблар буни сезмайди. Одамлар қизни аждаҳога топшириш учун йиғилганларида, аждарҳо қизни ютишга чоғланганда, қизнинг отаси ўзи тишлаб узиб олган авлиёнинг бош бармоғини аждаҳонинг оғзига ташлайди ва аждарҳо шу заҳоти ўлади. Бу катта мўъжиза эди. Шундан кейин у киши Исо пайғамбарнинг динини қабул қилади.

Бундан ташқари, элчиларга черковдаги қирралик олтин пояча ўрнатилган хурмо новдасидек келадиган, Исо пайғамбарнинг чормихга тортилган кичик сурати туширилган тилладан ишланган хочни кўрсатишди. Хочга пайғамбар сурати маҳорат билан ўйиб ишланган эдики, уни хоҳлаган пайтда чиқариб олиш ва яна жойига қўйиш мумкин эди. Айтишларича, Исо пайғамбар чормихга тортилган сурати туширилган

хоч мўъжизакор дарахтдан ясалган. Ранги корамтирроқ, Константиннинг онаси, марҳаматли Авлиё Елена мазкур ҳаётбахш ёғочни Қуддусдан топиб Константинополга келтиради ва унга Исо пайғамбар шаклини ўйиб ишлашни буюради. Бундан ташқари, элчиларга авлиё Григорийнинг сақланган маййитини ҳам кўрсатишади. Черков ташқарисида тарихни гавдалаштирувчи ажойиб сураатлар орасида Исоия шажараси тасвири бўлиб, Биби Марям худди шу шажарадан келиб чиққан. Жуда чиройли ишланган бу сураатларни, ибодатхонадаги кўпчилик овқатланадиган катта ва баланд хонани элчиларга черков роҳиблари кўрсатишди. Хона ўртасида ва охирида оқ мармардан ишланган стол турарди. Ошхона шифти нақшинкор. Муқаддас Биби Марям, фаришта Жаброилдан Исо пайғамбарнинг туғилишигача, унинг шогирдлари билан дарбадарликда кечирган кунлари, чормихга тортилганига қадар бўлган муборак ҳаёти черков деворларидаги сураатларда ўз аксини топган. Хонада идиш-товоқларни қўйишга мўлжалланган тош тахталар алоҳида-алоҳида тарзда териб чиқилган. Ибодатхонада роҳиблар яшайдиган хужралар бўлиб, ҳар бир хужра олдида боғ, сув, узумзор бор ва ушбу черковни алоҳида бир шаҳар деб ўйлаш мумкин.

Авлиё Хуан черкови

Шу куни элчиларга кўпгина роҳиблар яшайдиган, ўз бошлиқларига эга Авлиё Хуан номли яна бир эркаклар черковини кўрсатишди. Черковнинг жуда мукамал ишланган катта эшигидан черков ҳовлисига кирилар, черков думалоқ шаклда, бўйига тенгма-тенг учта кема билан ўралган, олтита меҳроби бор, меҳроб ва кемаларнинг тепа қисми, деворлари тарихий воқеликни акс эттирувчи сержило кошинлар билан безатилган, гумбази яшил, йигирма тўртта устунга таянган. Кемалар устидан то черковнинг нақшинкор энг тепа қисмигача кўтариладиган йўл бор. Панжаралар ўрнатилиши лозим бўлган жойда эса ишлов берилган кичкина устунлар мавжуд. Черков ташқарисидаги Биби Марямнинг кошинкор сиймоси экс эттирилган кичик бутхона Биби Марям шарафига қурилган. Бундан ташқари, ибодатхонада катта ошхона, ошхонада мармар стол-стуллар бор. Ошхона деворига Исо пайғамбарнинг ўз шогирдлари билан овқатланиш олдидан ўтириб ўқиётган ибодат расми тасвирланган. Ибодатхонада уйлар, боғлар, ҳовузлар ва кўплаб бошқа бинолар кўриниб турибди.

Отчопар

Эртаси куни элчилар “Ипподром” деб аталувчи отчопарни томоша қилишди. Отчопар кенглиги уч эркак қулочи зўрға етадиган даражада йўғон, баландлиги уч найза бўйидан баландроқ, айланасига кетмакет ўттиз еттита устунлар билан ўралган. Устунлар оқ мармар тошдан йўнилган, бири иккинчисига шундай мустаҳкам қилиб бирлаштирилганки, тепасида бемалол айланиб юриш мумкин. Тепасида қиррали панжаралар билан ўралган йўлак тахта ва оқ устунлар билан ораси очиқ қолган ҳолда қурилган. Тўсиқнинг баландлиги одам бўйича келади. Буларнинг ҳаммаси бой-бадавлат хонимларнинг отчопар мусобақаларини томоша қилишлари учун қурилган. Санаб ўтилганлардан ташқари яна бир қанча устунлар мавжуд. Шу жойдан йигирма-ўттиз кадам нарида тўрт устунга ўрнатилган супа, супа устида оқ мармар курси, атрофида ўриндиқлар жойлаштирилган. Одатда, мармар курсига ҳукмдор ўтириб, от пойгаси ва бошқа мусобақаларни томоша қилади. Ушбу устунлар бир-бирига яқин, ҳар бири бир найза бўйи келадиган икки мармар тош бир-бирига устма-уст, тошлар устига тўртбурчакли тўртта мис бўлаги қўйилиб, ҳеч нима билан маҳкамланмаган. Юқори қисми ўткир қиррали тошларни қандай ақл ва куч ёрдамида кўтариб юқорига қўйганлигига ажабланасан киши. Ушбу тошлар шу қадар баланд эдики, денгиз томондан қараганда, шаҳар устида кўтарилиб тургандай кўринади. Устунлар қандай воқеа муносабати ва ким томонидан қурдирилганини унинг пойидаги ёзувлардан билиб олса бўлади. Элчилар кеч кириб, қоронғи тушганлиги боис грек-лотин тилидаги бу ёзувларни ўқишга уринмадилар. Айтишларича, устунлар ўша вақтда кўрсатилган қандайдир жасорат шарафига тикланган экан. Салобатли устунларнинг пойига жасорат кўрсатган олижаноб шахслар ва паҳлавонларнинг номи ўйиб ёзилган. Устунлар орасида мис ва бошқа шунга ўхшаш металллардан ясалган илонлар тасвири ҳам акс этган. Илонлар жуда кўп, ўралиб ётар ва уларнинг орасида оғзини катта очган ҳолда яна учта илоннинг боши кўриниб турарди. Илонлар тасвири фитна рамзини билдирарди. Бир вақтлар кўйлаб илонлар ва заҳарли хайвонлар шаҳардаги одамларни чакиб ўлдирган экан. Шу даврнинг ҳукмдори илонларни бундай тасвирланиши билан уларни алдашни назарда тутган. Шундан кейин илонлар одамларга зарар етказмайдиган бўлган.

Отчопар майдони жуда катта, юқорига кўтариладиган зинапоялар кўзга ташланиб турибди. Оддий фуқаролар ўша зинапояларга ўтириб,

турли ўйинларни томоша қилган. Зинапояларнинг пастроғида эшиклари майдонга қараб қурилган хоналарда жавонмард (рицар)лар курашга чиқиш олдидан қуролланишган ва майдондан чиқишгач, қурол-яроғларини яна шу хоналарда қолдиришган.

Авлиё София

Шу куни элчилар Авлиё София черковини бориб кўрдилар. Авлиё София юнонча “Асл донолик” дегани бўлиб, “Худонинг ўғли” деган маънони англатар, черков шу маънода қурилган. Авлиё София шаҳардаги энг катта, кўпчилик зиёрат қиладиган, кўпгина ҳақ-хуқуқларга эга черков саналади. Черковда “калутерлар”⁴² деб аталган католик рухонийлари бош бутхона черковидагига ўхшаб хизмат юмушлари билан банд. Рухоний Патриарх ҳам шу черковда яшайди, греклар уни Марполит деб номлашган. Черков қаршисидаги майдонда жуда катта ва йўғон оқ мрамардан ясалган тўққизта устун бўй чўзиб турибди. Уларнинг тепасида тирговичлари ҳам бор. Айтишларича, унинг тепасидаги айвонда олдинлари рухонийлар йиғилишиб, кенгашлар ўтказишган. Майдонда баланд тошдан ясалган устун, унинг тепасида баландлиги жиҳатидан тўрт от катталигигача келадиган мисдан ясалган чавондоз хайкали ҳам бор. Шамол туфайли ёки бошқа бир нарса туфайли қулаб тушмаслиги учун хайкал ҳар тарафга занжирлар билан боғлаб, устунларга маҳкамлаб қўйилган. Отнинг бир олди ва бир орқа оёғи кўтарилган ҳолда, худди юриб кетаётгандек жонли, чавандоз эса ўнг қўлини кўтариб, чап қўли билан отнинг юагини ушлаб турган ҳолатда тасвирланган. Хайкал ва тош устунлар шу қадар баланд ва улкан қилиб қурилганки, буни кўрган киши ажабланмасдан иложи йўқ. Айтишларича, устун тепасидаги чавандоз мазкур черковга асос солган, туркларга қарши курашда жасорат кўрсатган ҳукмдор Юстиниан рамзи экан.

Черковга кираверишда, эшик ёнида, гумбаз тагида тўртта устундан иборат айвон, унинг остида чиройли тарзда қурилган бутхона ҳам бор. Бутхона олдида черковга кирадиган катта эшик, унинг олдида йўлакчалардан иборат ҳовли мавжуд. Эшикдан кирилгач, шифти ёғочдан ишланган йўлак бошланади. Ундан чап томонда тоштахта ва устунлар билан зийнатланган катта ҳовли, иккинчи эшикдан усти ёпиқ йўлнинг ўнг томонида черков бошланади. Черковнинг бешта баланд ва катта эшиклари бўлиб, энг катта ва баланд ўрта эшикдан черковнинг ичкарасига

кирилади. Айлана шаклда қурилган черковнинг баландлиги, катталиги, чиройли қилиб безатилгани таҳсинга сазовор. Черковнинг ўртаси ҳам айлана шаклда, атрофи учта катта йўлаклар билан ўралган. Черков ҳамда бир йўлак устида равоқ бўлиб, бу ердан эрталабки ёки тушки ибодатни, вақтнинг қанча бўлганини билиш мумкин. Бир-бирлари билан туташган равоқлар ям-яшил тошлар билан устунларга таяниб, гумбазлар черков билан бирга равоқлар устини беркитиб турибди. Черков устидаги гумбазлар йўлаклар устидаги гумбазлардан анча баланд ва думалок шаклда. Черковнинг узунлиги бир юз эллик, кенлиги тўқсон газ келади. Черков ҳар хил рангдаги тошлар билан ишлов берилган катта ва йўғон тўртта тиргакка асосланган. Бир тиргакдан иккинчисига ўтган равоқлар бинонинг ўрта қисмини ушлаб турибди. Равоқлар ўз навбатида ям-яшил тошлар билан ишлов берилган ўн иккита устунга таянади. Уларнинг орасидаги иккитаси ўнг томонда ва иккитаси чап томонда жойлашган. Жуда катта тўртта устун, сунъий куқундан ишланган порфир деб аталган ранг билан бўялган. Черков гумбази кошнлар билан зийнатланган, унинг бош меҳроби устига Худо Ота ҳазратларининг салобатли тасвири туширилган. Гумбаз жуда баландлиги учун, пастдан қараган кишига тасвир бир одам гавдасидай ва ундан ҳам йирикрок бўлиб кўринади.

Черков саҳнида рангдор тошдан ишлов берилган тўртта устунга ўрнатилган минбарга ўхшаш бир буюм турибди. Унинг сирти ҳар хил рангдор тош тахталар билан ишлов берилгани билан бирга уни худди шундай рангдор тошлар билан ишлов берилган саккизта устунга таянган соябон иҳоталаб турибди. Байрам кунлари бу минбардан туриб ваъз айтилар, “Инжил” ўқилар экан. Черков деворлари, ён йўлаклари йирик, турли-туман рангдаги тоштахталар билан ишланиб, буларнинг ҳаммаси кўринишдан жуда чиройли суратлар ва нақшлар билан тўлдирилган.

Бошгумбаз тиргаги – равоқ деворининг бир қисмига ёпиштирилган жуда чиройли ва йирик тошларга ҳар хил шакллар чизилган. Деворнинг одам бўйи келадиган баландликдаги қисмига чизиқлар чизилиб, турли шакллар ишланган. Ён тарафдаги равоқлар меҳробдан ташқари черковнинг барча асосий қисмини қоплаган. Буларнинг барчасини айланиб, томоша қилиш имкони мавжуд. Равоқларнинг кенлиги тўқсон қадамча, айланаси қарийб тўрт юз қадам келади. Юқори йўлаклар ва уларнинг гумбазлари рангдор тошлар билан жуда чиройли тарзда безатилган. Юқорига кўтарилган сари йўлак деворлардан бирида қўшлаб тоштахталар орасидаги катта ок

тахтанинг бир томонида Исо пайғамбарни кўтариб олган Биби Марям, иккинчи томонда эса Авлиё Хуан Боутиста безакларсиз тасвирланган. Айтишларича, мазкур тошни черковга қўйиш учун бўлакларга ажратиб тайёрлаётганларида сиртида ана шу ажойиб тасвирни кўриб қоладилар ва бу сеҳрли тошни шаҳар бош черковига олиб келиб ўрнатадилар. Мабода, тасвир булутлар қуршовида бўлса, осмон тиниклашиб кўрингандай бўлади. Тасвирнинг пойгагида ибодат қиладиган кичик черков ва меҳроб бор. Худди шу черковда элчиларга, бош руҳонийнинг бузилмаган суяклари сақланган табаррук майитни ва Авлиё Лаврентий куйдирилган панжарани ҳам кўрсатишди.

Черковда кўплаб ертўлалар, ҳовузлар, харобага айланган уйлар мавжуд бўлиб, черковнинг айланаси ўн милга яқин, унда сув тўлдирилган жуда катта тунука ҳовуз, ҳовузга юзта кўп эшаккли кема жой бўлар экан. Элчилар шу қадар кўп нарсаларни кўрдиларки, буларнинг барини сўз билан таърифлашнинг имкони йўқ. Бу жойларни қанча томоша қилсангда, барини кўришга улгура олмайсан. Ҳар куни айланганда ҳам, ҳамиша янги нарсаларни кўрасан. Черков бир қанча ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлиб, томи қўрғошин билан ёпилган. Агарда бирор киши жиноят содир этиб, ўғрилиқ ёки қотиллик қилса, грек ёки бошқа миллат вакили черковга яширинган бўлса, уни ҳеч ким черковдан чиқара олмайди.

Авлиё Георгий черкови

Шу куни элчилар Авлиё Георгий черковида ҳам бўлдилар. Черковга биринчи дарвозадан киришингиз билан катта майдонга чиқилади. Майдонда кўплаб уйлар бор, боғлар орасида черков биноси қад ростлаб турибди. Черков эшиги олдида болани чўқинтирадиган жой, салгина юқорироқда саккизта оқ устунли даҳлиз мавжуд. Устунларда ҳар хил шакллар чизилган черков жуда баланд, кошинлар билан зийнатланган. Кошинларда Исо пайғамбарнинг кўкка кўтарилиш тасвири экс эттирилган. Черков саҳни жуда чиройли, ерларига ҳар хил нақшинкор тоштахталар ётқазилган, деворлари ҳам ажойиб, гумбазининг ўртасида Худо Ота суратини, деворларида руҳларга фаришталар булутлар орасидан хочни кўрсатиб турган расми кўриш мумкин. Мазкур черковга яшил тошлар билан ишлов берилган ва бу ерда ҳукмдор хонимнинг қабри бор.

Кеч кириб қолганлиги учун элчилар эртаси куни учрашишни келишиб, ўзлари билан ҳамроҳ бўлиб юрган Мисер Иларио ва бошқалар

билан хайрлашишиб, Перага кайтишди. Улар эртаси, чоршанба куни Константинополнинг Киниго дарвозаси олдида учрашадиган бўлишди.

Перадаги норозилик

Эртасига чоршанба куни элчилар келишилган вақтда Константинополга келолмадилар. Ўша куни Венециянинг кўп эшакли кемалари Александрия³³ подшолиги билан бўлган урушдан қайтиб келаётган генуялик Мозен Бучикате бошчилигидаги кемаларга хужум қилгани, Монден яқинида уларни тор-мор этиб, кўп кишилар орасида Бучикатенинг жияни Ашастил Морате ҳам асир олинганлиги ҳақидаги хабар бутун Пера бўйлаб тарқалди. Шаҳарда ҳамма саросимада, Перада яшовчи венецияликларни тутишиб, кемаларини олиб қўйишди. Шаҳар ҳокимияти элчиларнинг Трабзонга борадиган кемасини олиб қўйиб, Перадаги воқеа ҳақида хабар жўнатдилар. Элчилар вақтлари озлигини, бошқа кема топиш қийинлигини ўйлашиб, шаҳар ҳокимининг бу ишидан норози бўлдилар ва Константинополга бутун эмас, эртага боришларини Мисер Илариога маълум қилдилар. Шу куни овдан қайтган ҳукмдор, ўзи отган ёввойи тўнғиз гўштининг яримини элчиларга юборди.

Биби марям ибодатхонаси

Эртаси биринчи ноябрь пайшанба куни элчилар Константинополга келишиб, Киниго дарвозаси олдида Мисер Иларио ва ҳукмдорнинг бошқа яқинлари билан учрашиб, отларда Биби Марям де ла Черне черкови томон йўл олишди. Черков шаҳар марказида, илгарилари ҳукмдорлар кўп қадам ранжида қиладиган, ҳозирда эса вайронага айланган бир қаср ёнида жойлашганди. Ўз ўғли томонидан асир олинган бир ҳукмдор бу қасрни бузиб ташлаган. Биби Марям черкови илгари ҳукмдорнинг сарой черкови бўлиб, уч кемадан иборат. Ўртасидаги энг катта ва бош кемадан ташқари қолган иккитаси ундан пастроқда. Черков кемалари ям-яшил тошлар билан безатилган устунларга ўрнатилган. Устунларнинг пойдевори ҳам ҳар хил безакларга бой оқ мрамардан ишланган. Кемаларнинг деворлари ва устки қисми рангли, чиройли безакли тоштахталар билан қопланган. Кеманинг бош қисми ёғоч тўсиқлар билан тўртбурчак шаклда ишланган. Тўсиқларга тилла суви юритилган. Черковнинг кўпгина жойлари бузилган бўлса-да, тепа қисмининг безаклари худди ҳозир ишлангандай кўринади.

33. Мисрнинг қуйи қисмидаги бандаргоҳ шаҳар.

Бош кемада чиройли тарзда қурилган меҳроб ва минбар бор. Черков томи кўрғошин билан ёпилган.

Авлиё Хуан ибодатхонасининг муқаддас нарсалари

Ўша куни Авлиё Хуан черковидаги муқаддас нарсаларни кўриш учун борганда, калит йўқлиги учун аввал нарсалар элчиларга кўрсатилмади. Кейин роҳиблар қора кийимларини кийиб, қўлларида шамлар кўтариб, диний ашула айтиб, бир бинога кириб бордилар. Ҳукмдорнинг амалдорларидан бир киши ҳам элчилар орасида эди. Роҳиблар муқаддас нарсалар сақланаётган кизғиш сандикни олиб келиб, черковнинг ўртасидаги мато қопланган катта стол устига қўйишди. Сандикда иккита қулф осилган, қулфлар устидан оқ мумдан муҳр босилган. Сандикни очишиб, ундан муқаддас нарсалар қўйиладиган иккита қумуш идишни, сўнгра оқ матодан ишланган, оқ мум билан муҳрланган қопни чиқардилар. Қопнинг муҳрини бузишиб, ундан кичикроқ, думалок, олтиндан ясалган қутичани олдилар. Қутича ичида бир бўлак нон бор экан. Бу нон – Исо пайғамбарнинг пайшанба, “Арафа ибодати”да ўз шогирдларидан бири Иудага “сотқинлиги” учун берган, лекин Иуда ея олмаган нон бўлаги эди. Уч бармоқ катталигидаги нон бўлаги қизил матога ўралиб, қизил мум билан икки бор муҳрланган. Кейин қопдан яна бир кичикроқ қутини олишди. Қутича ичида олиб бўлмайдиган қилиб маҳкамланган бошқа бир қутичанинг ичида Лонгин³⁴ найза санчган пайтда Исо пайғамбарнинг биқинидан оққан қон турарди. Қопдан қопқоғи илматешик яна бир қутичани чиқаришди. Унда Байрут шаҳрида чормихга тортилган Исо пайғамбарни бир яҳудий масхаралаб урганда оққан қони бор эди. Кейин қопнинг ичидан оғзи маҳкамлаб ёпилган яна бир биллур қутичани чиқариб очишганда, унинг ичидан бир парча қизил мато чиқди. Исо пайғамбарни чормихга тортганларида, яҳудийлар томонидан узиб олинган соқол толалари, шу қизил матога ўралган эди. Кейинроқ қопдан яна бир қутича чиқарилганда, унинг ичида Исо пайғамбарнинг хочдан олиб ётқазилган тошнинг бир бўлаги сақланар экан. Сандикдан тахминан узунлиги икки ярим хурмо келадиган, тўртбурчак шаклдаги, олтин суви юргизилган қумуш қутичани чиқардилар. Қутичанинг олти жойига муҳр босилган. Қутича қулфланган, қумуш калити осилиб турарди. Қутичани очишиб, тилла қопланган тахтани чиқардилар. Лонгин Исо пайғамбарни

34. Насронийларга қарши қурашган Рим аскари.

яралаган найзанинг бир парчаси шу тахтага ёпиштирилган, темир парчаси найзадек ўткир. Бу темир парчасининг учида Исо пайғамбарнинг худди ҳозиргина яралагандай янги қони бор. Яна бу ерда Исо пайғамбарнинг Пилат ҳузурида жавоб берганда, унинг бошига урилган ҳассанинг бир парчаси ҳам турарди. Узунлиги бир ярим хурмо келадиган ҳасса парчасининг ранги кизғиш, ҳасса ва найза бўлагининг пастроғида бир пўкак ҳам бор, чормихга тортилган Исо пайғамбарга шу пўкак билан сирка ва сафро ичирганлар. Тахта сакланаётган кумуш қутида Исо пайғамбарнинг кийимлари ҳам мавжуд. Зиёратчилар кийимдан парча узиб олаверганларидан, кийимлар тахланиб, михлаб қўйилган, бир энги муҳрланмаган ҳолда алоҳида қўйилган. Кийимлар кизил мато устига тахланган. Қўйлакнинг энги тугма ўтказишга мўлжалланиб, тор қилиб тикилган ва тирсаккача кесилган. Енгида чилвирдан ясалган учта тугмаси бор. Кийим, тугмалар бор бўйи билан кизғиш пушти рангда. Йигирилган ипдан қалин қилиб тикилганлиги ҳам кўриниб турибди. Элчилар билан муқаддас нарсаларни кўришга келган шаҳарнинг таникли кишилари ҳам кўз ёш тўкиб ибодат қилдилар.

Олампанох ибодатхонаси

Элчилар шу куни Олампанох деб аталган аёллар ибодатхонасига борганларида, уларга узунлиги тўққиз хурмо дарахтидай келадиган, ҳар хил рангдаги мрамар тошни кўрсатдилар. Айтишларича, Исо пайғамбар хочдан ечиб олинганда, шу тошнинг устига ётқизишган. Пайғамбар ётқизиляётганида Марям ва Авлиё Хуаннинг йиғлаганда тошга тушган кўз ёшлари худди ҳозир томгандай бўлиб кўринарди.

Биби Марямнинг мўъжизавий тимсоли

Константинополь шаҳрида Авлиё Мария деб аталган жуда катта зиёратгоҳга айланган черков бор. Бу черковда католик руҳонийлари ўзларининг конун-қоидаларига бўйсуниб яшашади. Улар умуман гўшт емайдилар, шароб ичмайдилар, на сариёғ, на балиқ, хуллас, қон чиқади-ган нарсалардан истеъмол қилишмайди. Черковнинг ичи рангли кошинлар билан безатилган, бу ерда Биби Марямнинг табаррук Авлиё Лука томонидан чизилган расми турибди. Бу расм ҳар куни қўшлаб қаромат кўрсатади ва греклар бунни қадрлаб байрам қилишади. Расмнинг кенглиги тахминан олти хурмо дарахтидай келадиган, тўртбурчак шаклдаги тахтага

чизилган. Кумуш билан қопланган тахта иккита пояга ўрнатилиб, зумрад, ёқут, феруза, марваридлар темир санам қутиси воситасида тахтага ўйиб ўрнатилган. Бу ерда ҳар душанба Авлиё Биби Марям шарафига катта сайил уюштирилади. Бошқа черковдан келган руҳонийлар, роҳиблар ва бошқалар йиғилишади ва бир вақтда Биби Марям тимсоли черковдан майдонга олиб чиқилади. Тимсол шу қадар оғир бўлганидан, уни чарм қайишлар билан ҳар тарафдан боғлаб, кўтариб чиқишади, сўнгра йиғилганлар ибодат қилишади. Ўша пайтда бир киши олдинга чиқиб, Биби Марям тимсоли олдига келиб ибодатни бошлайди.

Византия тахтига даъвогарлар

Авлиё Биби Марям черковига бир вақтлар Константинополдан қувғин қилинган ҳукмдорнинг отаси ҳам дафн этилган. Ҳукмдорнинг қувғин қилиниши ва қасрнинг бузилишига сабаб қуйидагича эди: Ҳозирда Константинополда ҳукмдорлик қилаётган Кирманоли, яъни Мануэлнинг ўзидан олдин ҳукмдорлик қилган акасининг ўғли шундай қайсар эдики, ўз отасига қарши фитна уюшгирди. Отасини Темурбек мағлуб этган турк султони Муроднинг ўғли ҳам шундай бебош эди. Турк султони ва ҳукмдорнинг ўғли бирлашиб, ўз оталарига қарши бош кўтаришади. Турк султони Мурод ва Константинополь ҳукмдори билан бирлашиб, ўғилларига қарши қўшин тортиб, туркларга қарашли бўлган Голлиполи шаҳрида учрашадилар. Қасрни қамал қилиб, ўз ўғилларини қўлга олган икки ҳукмдор авлодларга ўрнак бўлиши учун, уларнинг кўзларини ўйиб олиб, қасрни бузиб ташлашга фармон беришади. Қасрни бузиб ташлаганларидан сўнг, Турк султони ўз ўғлининг кўзини ўйиб олишни буюради. Константинополь ҳукмдори эса ўғлига раҳми келиб, уни зиндонга ташлатади ва қизиган кўзачалар орқали кўзининг нурини сўндиради. Ҳукмдор бир қанча вақтдан сўнг, келинини ҳам зиндонга тушириб, ўғли билан яшашга рухсат беради. Хотин эрининг кўзига ҳар хил малҳамларни суртавергач, у бир оз кўрадиган бўлади. Зиндонда яшаётган хотини бир куни ковакдан чиқиб келаётган катта сув илонини кўради ва буни эрига айтади. Эри ўзини сув илон чиккан ковак олдига олиб боришини сўрайди ва пойлаб туриб илонни тутиб олади ва ўлдиради. Катта сувилонни ҳукмдорга кўрсатишганларида, унинг раҳми келиб, ўғли ва келинини зиндондан озод этади. Бир неча кун ўтгандан сўнг ўғил ғаразли ниятини амалга ошириб, отасини бир неча вақт асирликда сақлайди. Ҳукмдорнинг

амалдорлари уни бир амаллаб куткариб олишади. Хукмдор озод бўлиши билан ўғли кочади. Хукмдор ўғлининг қилган ишларидан ранжиб, қасрни тезлик билан буздиради ва меросдан маҳрум қилади.

Хукмдор ўлими олдидан салтанатни ҳозир хукмронлик қилаётган Кирмақолига қолдиради. Шунда невараси Дмитрий подшоликка даъвогарлик қилиб, Кирмақолига қарши исён кўтаради. Кейинроқ улар ўзаро келишиб, икковини ҳам хукмдор деб аташ, ҳозирги хукмдор қазо қилгач, Дмитрий тахтга кўтарилиши, ундан кейин ҳозирги хукмдорнинг ўғли подшоҳ бўлиши, Дмитрийнинг ўғли ҳам хукмдор бўлиши ҳақида келишиб олишади. Бироқ уларнинг иккаласи ҳам бу шартга риоя қилмасалар керак.

Муҳаммад (а.с) қудуғи

Бу шаҳарда Муҳаммад (а.с) қудуғи деб аталган, жуда чиройли қудук оқ мармар равоқлардан иборат бўлиб, улар қудук атрофидаги устунларга ўрнатилган. Қудукнинг устида ўн олтига гумбаз бўлиб, унинг юқори қисми тўрт юз тўқсонга жуда йўғон мармар устунларга таянган. Қудукда қудук атрофида яшайдиган аҳолини таъминлайдиган даражада сув йиғилар эди.

Шаҳарнинг умумий манзараси

Константинополь шаҳри баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган. Шаҳар девори учбурчак, ҳар бир бурчак ораси олти милга тўғри келади. Шаҳар айланаси ўн саккиз милга, яъни олти лига. Шаҳарнинг икки томони денгиз ва бир томони қуруқликдан иборат. Қуруқликдаги бурчак тепасида хукмдорнинг қасри жойлашган. Шаҳар айланасига кенглиги учун аҳоли зич жойлашмаган. Шаҳар ичкарасида кўплаб тепаликлар ва текисликлар, экинзорлар ва боғлар мавжуд. Боғ ичкарасидаги уйларнинг ҳаммаси оддий. Аҳолининг катта қисми шаҳар четидаги денгиз бўйига жойлашган. Шаҳарнинг Пера шаҳри рўпарасидаги дарвозалар олдида юк ташувчи кемалар бўлиб, бу ер жуда серкатнов жой ҳисобланарди. Иккала шаҳар аҳолиси бир-бири билан савдо-сотик ишларини олиб борарди. Константинополь шаҳрида катта бинолар, уйлар ва черковларнинг аксарияти харобага айланган. Шаҳар янги қурилган пайтда, дунёдаги ажойиб шаҳарлардан бири эканлиги сезилиб турарди. Айтишларича, ҳозир ҳам шаҳарда уч мингга яқин черков бор. Шаҳарда ичимлик сув манбалари ва қудуклар мавжуд. Шаҳарнинг бир четида Авлиё Апостол черкови,

унинг куйи қисмида уйлар ва боғлар ҳамда бир водийни иккинчиси билан боғлаб турган кўприк кўриниб турибди. Улар сув келтиришиб, Пера шаҳри қаршисидаги дарвозага қадар чўзилган боғ ва кўчаларни сув билан таъминлаганлар.

Кўчаларнинг пул алмаштирадиган ўрта қисмида кунда кўйилган. Шаҳар қонун-қондасини бузган, гўшт ёки ғаллани қимматига сотган кишилар кундага боғланиб, кечаю кундуз қор-ёмғирда сақланган. Ҳеч ким уларга яқин кела олмаган. Шаҳар ташқарисида, Пера қаршисидаги денгизлар оралиғидаги уйлар атрофида, сотувга келтирилган моллар сақланадиган кўплаб омборлар бўлиб, бу ерда ҳар хил моллар савдоси ўтказилган. Константинополь шаҳрининг икки томони денгиз, қаршисида Пера шаҳри, икки шаҳар оралиғида бандаргоҳ бор. Бу шаҳарларнинг бундай қарама-қарши жойлашуви худди Севилия билан Триона шаҳарларига ўхшайди. Греklar Константинополь шаҳрини Эстанболи деб ҳам атайдилар.

Пера манзараси

Пера деворлари ва бинолари баланд қилиб қурилган, кўп аҳоли яшайдиган генуяликларга қарашли кичик шаҳардир. Шаҳарда асосан генуялик ва греklar истиқомат қилишади. Пера денгизга жуда яқин шаҳар, деворларининг ҳар хил жойидаги минораларидан чор атроф бемалол кўринади. Турк султони Константинополь ва Пера шаҳарларини қамал қилганида, шу ердаги тепаликни ўзига қароргоҳ қилиб олган ва шу ердан туриб тўп отиб, жанг қилган. Турк султонининг ўзи икки бор бу ерга келиб, Константинополни денгиз ва қуруқлик тарафидан қамал қилган, дейдилар. Биринчи сафар келганида, шаҳар яқинида олти ой туриб қолиб, қуруқликдаги тўрт юз минг аскар ва денгизда олти юз кемаси бўлишига қарамай, ҳатто шаҳар яқинидаги қишлоқларни ҳам ололмаган. Туркларнинг шаҳарга кира олмаганликлари уларни дуруст жанг қила олмаслигини кўрсатади.

Пера ва Константинополь орасидаги денгиз масофаси шунчалик яқинки, бир мил, яъни лиганинг учдан бирига тўғри келади. Бу оралик масофа икки шаҳар учун ҳам кемалар тўхташ жойи бўлиб хизмат қиларди. Бу жой кемаларни бўрон ва ҳар хил шамоллардан тўсиб турувчи, душман кемалари хавфидан сақловчи, хавф-хатарсиз, гўзал бир бандаргоҳ ҳисобланарди. Бандаргоҳ жуда чуқур ва суви тиник. Бу жойга савдо кемалари бамалол яқинлашиб, кўп эшакли кемалар сингари деворга

кўприкча қўйиб, курукликка чиқиши мумкин эди. Туркия ерлари билан бу ернинг ораси уч милни ташкил этгани учун турклар бу шаҳарларга савдо-сотик ишлари билан ҳар куни келиб кетишар, ораси яқинлигидан Константинополдан туркларнинг Эскутари деган манзили кўриниб турарди. Икки шаҳар орасида қайиқларни Туркияга кетаётганини кузатса бўларди. Икки шаҳар оралиғидаги денгиз ярим лига юқорига узайиб, кейин қайрилади. Генуяликларнинг Пера шаҳрига эгалик қилишларининг сабаби шунда эдики, генуяликлар бир ҳукмдордан шаҳар қурилган ерни бир ҳўкиз терисига сиғадиған пул бериб сотиб олишган. Шундан кейин бу ерга шаҳар қурилиб, иккита девор оралиғига шаҳар билан қўшилиб кетган аҳоли яшайдиган қишлоқлар бунёд этилган. Буни генуяликлар ўз хоҳишлари билан эмас, балки мажбурий равишда қурганлар. Шаҳарни ҳар ҳолда ҳукмдор бошқарарди.

Шаҳарликлар ҳукмдор пулини зарб этишлари, ҳукмдор эса баъзи адлия ҳуқуқларига эга бўлиши лозим эди. Генуяликлар шаҳарни Пера деб атасалар, греклар Галата деб номлашган. Шаҳар қурилмасдан аввал, бу ерда қатта бир яйлов бўлиб, ҳар куни сигирлардан сут соғиб олиниб, сотиш учун шаҳарга жўнатишган. Греклар сутни “гала” дейишган. Галата – “сут саройи” деган маънони англатади. Шаҳар тахминан тўқсон олти йил аввал бунёд этилган.

Авлиё Франциско ва Авлиё Павел ибодатхоналари

Пера шаҳрида жуда гўзал уйлари ва бинолари билан бирга иккита ибодатхона ҳам бор. Элчилар ушбу Авлиё Павел ва Авлиё Франциско ибодатхоналарини бориб кўрдилар. Авлиё Франциско жуда яхши сақланган бўлиб, у ерда кўплаб муқаддас нарсаларни – чиройли биллур қутини кўрсатишди. Кумуш оёқчали бу қутида Авлиё Андрей ва шавкатли Авлиё Николайнинг суяклари ҳамда Авлиё Францисконинг кийимларининг бир қисми сақланаркан. Бундан ташқари, кумуш билан ишлов берилган биллур қутида Авлиё Екатеринанинг биқин суяқларини кўриш мумкин эди. Элчилар кумуш ва марваридлар билан сайқалланган бир биллур қутини кўрдиларки, бу қутида франциялик Авлиё Луис ва генуялик Авлиё Фиденинг суяклари сақланар экан. Элчиларга Авлиё Иносентенинг суяклари солинган биллур қутини ҳамда Авлиё Пантелейнинг, Авлиё Мария Магдалена ва Авлиё Лука Евангелистнинг

қўл суякларини, учта бош суякни ҳамда Авлиё Игнатнинг Муқаддас Биби Марямга бағишланган суягини, Авлиё Стефоннинг кумуш, тош ва марваридлар билан безатилган бармоқсиз ўнг қўлини, Авлиё Анконинг бежирим безатилган бир бармоғи йўқ ўнг қўлини кўрсатишди. Айтишларича, Константинополь ҳукмдори бу бармоқни олиб, ўзининг муқаддас нарсалари орасига қўшган экан.

Муқаддас ёғочдан ясалган кичик хоч бошқа бир кумушдан ясалган каттароқ хоч ўртасига ўйиб ўрнатилган. Жудаям ҳашамдор биллур қути ичида Авлиё Василейнинг бир суягини, зарҳал кумуш хочни ҳам элчиларга кўрсатишди. Марварид ва қўплаб тошлар билан сайкалланган бу хочга, ҳар хил авлиёларнинг қоқ суяклари ўйиб ишланган. Жуда чиройли безакланган биллур қутичада Авлиё Ловрентийнинг суяклари, икки бармоғи билан қўтариб турган кумуш қўлни, кумуш билан қопланган қопда марҳаматли Авлиё Хуаннинг, Авлиё Дианисионинг ва бошқа қўпгина авлиёларнинг қоқ суяклари сақланганининг гувоҳи бўлишди.

Лотинлар Константинополни забт этганда, авлиёларнинг суяклари мазкур ибодатхона ихтиёрига ўтган. Грек бош руҳонийси муқаддас нарсаларни қайтаришни сўраганидан сўнг, ўртада жанжаллар бўлган. Кейин элчилар ранг-баранг черков кийимларини, товоқ ва хочларни томоша қилишди.

Турклар Венгрия қироли билан юриш қилган французларни мағлубиятга учратганда, асир олинган улуғ француз маршали, асир тушганларидан сўнг, заҳарлаб ўлдирилган жаноб де Трухи ва бошқа жавонмардлар ҳам Авлиё Павел ибодатхонасига дафн этилган.

Жўнашга тайёргарлик

Элчилар Пера шахрига келган чоршанба кунидан то ўн учинчи ноябрь, сешанбага қадар Трабзонга жўнаш учун биронта кема тополмадилар. Қиш яқинлашиб, денгизда юриш жуда хавфли бўла борди. Шу сабабли тезроқ жўнаш учун генуялик Мисер Никола Сонатонинг қўп эшаккли кемасини ижарага олиб, сафарга ҳозирлик кўришди ва матрослар ёллашиб, ҳамма зарур нарсаларини кемага орттириб, сешанба кuni кема елканларини қўтариб сафарни давом эттиришни буюрдилар. Лекин матрослар етарли бўлмаганлиги ва бир қанча зарур нарсаларнинг тайёр эмаслиги ўша кuni жўнашларига изн бермади.

Перадан жўнаш

Эртаси, ўн тўртинчи ноябрь, чоршанба ибодат пайтида елканлар кўтарилиб, кема ўрнидан кўзғалди ҳамда кема катта денгизга чиқадиغان тор йўлакдан сузиб ўтиб, соат учга якин Греция еридаги Трапеа минораси ёнига етиб келди. Кема ичимлик суви ғамлаб олиш учун шу ердаги бандаргоҳга кирди. Элчилар овқатланиб олишгач, тушдан кейин йўлга тушдилар. Бир оз юришгач, Греция гиरोли ва Туркия гиरोли деб номланган иккита қаср ёнидан ўтдилар. Грек қасри хароба бўлса-да, Турк қасрида одамлар яшарди. Икки қаср оралиғида, денгиз ичида минора кад кўтарган. Турк қасри яқинидаги қоя устида ҳам минора бор, қасрдан минора томонга девор ўтган. Илгари иккита минора оралиғида занжир тортилган экан. Бу ерлар илгари грекларга тегишли бўлиб, бу қаср ва миноралар денгиз йўлини қўриклаш учун қурилган. Катта денгиздан юриб, Пера ёки Константинополга кетаётган кема йўлларини шу занжирлар орқали тўсишиб, бож тўламагунларича қўйиб юборишмаган.

Кема кечга якин катта денгиз бошланадиган жойга етиб келди. Қоронғу туша бошлагани учун эрталабгача шу ерда тўхташди. Бўғоз жуда тор, бир тарафда Грек ерлари, бир тарафда Турк ерлари, ҳар иккала тарафда ҳам, денгиз соҳилида ҳам кўплаб черков ва харобага айланган бинолар кўзга ташланарди. Кема ярим тунда бўғоздан катта денгизга чиқди. Йўл давомида кема елканлари кўтарилиб, очиқ хавода сузиб кетаётган пайт, бирдан кучли шамол эсиб, елкан боғланадиган ёғоч синди. Улар эшаклар ёрдамида кирғоққа сузиб чиқиб, ёғочни тузатишди. Кема йўлга тушиб, тушдан сўнг, Турк еридаги қоя устида қурилган Сенилио қасри ёнидан ўтдилар. Қасрга кириш учун кичик бир йўл қолдирилган, қоянинг атрофи денгиз билан ўралган экан. Биби Марям шаънига айтиладиган мусикали ибодат бошланганда, элчилар тушган кема Финохия оролига етиб келди.

Пера шаҳар жамоа ташкилоти Венециянинг Тан денгизидан қайтаётган савдо кемаларига пойлоқчилик қилиш учун, Венеция билан Генуя ўртасидаги урушдан беҳабар бўлган ушбу кемани етиб келиши биланоқ, асир олишларини тайинлаб, қурулланган икки кемани катта денгизга юборди. Генуянинг мазкур кемаларидан бири Финохия³⁵ ороли бандаргоҳида кечаси билан турди.

35. Қора денгиз яқинидаги орол.

Фиохия ороли. Тўфон кемани яксон қилди

Элчилар кемаси жума куни Фиохия бандаргохидан жўнамоқчи бўлди, аммо қаршидан эсган кучли шамол туфайли кема ҳамда пойлоқчи кема шу ерда туриб қолди. Фиохия оролида ҳеч ким яшамаса-да, бу ерда жуда катта қаср мавжуд эди. Орол билан турк ерлари орасидаги масофа икки милни ташкил этарди. Элчиларга Фиохия бандаргоҳи нотинчлиги сабабли, бу ердан олти мил масофа узоқлигидаги Карпи³⁶ бандаргоҳига боришларига тўғри келди. Венеция кемаларига пойлоқчилик қилаётган иккинчи ҳарбий кема Карпида турарди. Кема дарғаси Карпига боргандан кўра, шу ерда қолиб, сафарни давом эттиришни афзал деб билди ва кемани қўзғатиб, бандаргоҳ ичкарироғига киришни буюрди. Ярим тунда денгизда шамол кучайиб, тўлқин бошланди. Кема дарғаси денгизда кеманинг ўзи тургандан кўра, пойлоқчи кема олдига бориб турган хавфсизроқ деб тушунтирди ва кемани ўша томонга қараб сузишга ундади. Аммо шамол кучайиб, кема ҳарбий кема олдига бора олмади. Орқага қайтишнинг эса иложи йўқ эди. Кема олдинга ҳам, орқага ҳам суза олмагач, сувга лангар ташланди. Шу пайт тўфон кучайиб, лангар қаттиқ тортилди ва тўлқин кемани қоя томон олиб кетди. Аллохнинг марҳамати билан лангар сув остида бир нарсга илиниб қолиб, кема қояга урилмади. Агарда кема қояга бориб урилганида, титилиб кетарди. Кеманинг иккинчи лангарини ҳам сувдан чиқариб олишди.

Тўфон шу қадар кучайдики, элчилар ва кемадаги бошқа одамлар яшашдан умидларини узиб, худога илтижо қилишарди. Тўлқин борган сари кучайиб, кўтарилган тўлқин кеманинг устига зарб билан урилиб, сувларни олиб чиқиб ташларди. Кема у ёқдан-бу ёққа чайқаларкан, охири кема тешилиб, ичкарисига сув кира бошлади. Буларнинг ҳамаси жуда тез содир бўлаётган эдики, худодан ўзгага ишонч қолмади. Ҳаммаёқ қоронғи бўлганлиги учун қайси томонга сузишни билишмасди. Орол ёнида турган пойлоқчи ҳарбий кеманинг тиркалган бир қисми тўфон туфайли ажралиб кетиб, элчилар кемаси томон келаверди. Аммо у кемага урилмасдан ўтиб кетди. Бир оз вақт ўтиб ҳарбий кеманинг лангари узилиб, кучли тўлқин уни қуруқликка томон суриб кетди.

Тонг отиб атроф ёришгунча ҳарбий кема бутунлай яксон бўлди. Кемадаги одамларнинг бири қисми қайиқларга ўтириб омон қолган, нарса- буюмлар эса сувга ғарқ бўлди. Ҳарбий кеманинг тумшугидаги

36. Туркиянинг Синоп ва Самсон шаҳарлари орасида жойлашган бандаргоҳ.

елкан ўрнатилган ёғочи ажралиб, элчилар кемаси томон оқиб келди, лекин худонинг марҳамати ила бу ёғоч ҳам уларнинг кемасига урилмади. Барибир элчиларнинг кемаси тешилган, тинимсиз сув кирар, ҳар қанча сувни олиб ташлашмасин, вазият ҳалокатли эди.

Тўфон билан олишув тонггача давом этди. Эрталаб шамол йўналиши ўзгариб, кема Туркия ерларига қараб сузди. Кемадагиларнинг кўпчилиги ҳолдан тойиб, елкан боғланган ёғочларни буришга ҳам ҳоллари йўқ. Бир амаллаб елканлар кўтарилиб, кема шанба куни Туркия ерларига сузиб келди. Ҳарбий кемадан омон қолганлар, элчиларнинг кемаси ҳам ҳалокатга учраб денгизга ғарқ бўлди деб ўйлашган экан, кема елканлари кўтарилганини кўриб ҳайрон қолдилар. Туркия ерларига етиб келгач, кемадагиларнинг барчаси ўзларини сувга отиб, денгиздан халос бўлганларидан хурсанд бўлиб, қуруқликка чиқиб олишди. Элчилар қирол йўллаган барча совғаларни денгиздан қуруқликка олиб чиқдилар. Кема соҳилда, тўлкинда чайқалиб турарди. Тўлқин зарб билан кемага урилганда, у сурилиб қирғоққа яқинлашар, одамлар эса нарсаларини қуруқликка отишарди. Қирол йўллаган нарсалар шу тарзда қутқариб қолинди. Кемадан туширилган нарсалар бир жойга тўпланди. Буни кўрган кема дарғаси турклар келиб, бу нарсаларни ўз шоҳларига олиб кетиши мумкин, деб айтди. Шу пайт турклар келиб, уларнинг кимлигини суриштира бошлашди. Уларга тўфондан омон қолганлар кеча Перадан келаётган генуяликлар нарсаларини Карпида кутиб турган кемага олиб боришлари керак эканлиги, мабодо олиб бориш учун улов топиб берсалар, қира ҳақларини тўлашларини тушунтирдилар. Турклар уловни бугун топиб беролмаслигини, қишлоққа бориб отларни олиб келгунча бир кун вақт ўтишини айтишди. Турклар эртаси куни отларда келишиб элчиларнинг барча нарсаларини Карпида пойлаб турган кеманинг олдига элиб беришди.

Элчилар бандаргоҳда турган кема дарғаси Мисер Амброзио билан учрашиб, тўфондан қандай қилиб қутилиб қолганларини айтиб бердилар. Мисер Амброзио элчиларни яхши кутиб олиб, уларни ўз кемасида бемалол жойлаштирилганини, нарсаларини бус-бутун белгиланган манзилга етказиб беришини ҳамда йўл давомида Туркия божхона хизматчиларига булар тўфонда яксон бўлган кеманинг одамлари деб тушунтиришини айтди. Йўлда улар билан кетаётган Темурбек элчисига ҳам насроний кийимини кийгизишиб, бу киши ҳам Пера шаҳридан деб айтдилар. Мабодо турклар

сезиб қолса, уни ўлдирар, элчилар ҳаёти ҳам хавф остида қолар эди. Нарсаларини кемага юклаб, ўзлари ҳам жойлашганларидан сўнг, элчилар худонинг марҳамати ила омон қолганликларини сезишди. Кема дарғаси ва матросларнинг айтишларига қараганда, улар йигирма йиллик хизмати давомида бундай тўфонга дуч келмаган экан. Аллоҳнинг яна бир каромати шундаки, элчиларни ва қирол юборган нарсаларни омон саклаб қолди. Элчилар ушбу бандаргоҳда об-ҳавони яхши бўлишини кутишиб, келгуси сешанбагача қолдилар. Шу куни қишлоқ оксоқолларидан бўлган бир турк одам келиб, Турк ерларидан ўтаётганликларини, мато ва бошқа нарсаларини олиб бораётганликлари учун бож тўлашларини айтди. Турклар элчиларнинг генуялик ҳам, Пера шахридан ҳам эмасликларини билишгач, шундай қилишаётган эди. Мабодо турклар қуруқликда учратганларида уларни қўйиб юбормаган бўлардилар. Шу сабабли улар тезроқ Перага қайтиш учун елканлари кўтариб, у ердан жўнаб кетишди.

Перага қайтиш. Қора денгиздаги хавф-хатар. Перада қиш

Элчилар йигирма иккинчи ноябрь пайшанба куни эрталаб Пера шахрига етиб келиб, нарсаларини шаҳарга олиб боришни буюрдилар. Уларни шундай кучли тўфондан омон қолиб, Перага қайтганликларини кўрган танишлари, бу бир мўъжиза деб айтишди. Элчилар зудлик билан яна йўлга тушмоқчи эдилар, бироқ қиш киргани, Тарабзунга бориш тўхтагани, олдинроқ жўнаган кемалар ҳам март ойигача Перада қишлагани қайтиб келаётгани боис денгизга чиқадиган кема тополмадилар.

Катта денгизнинг бу қадар сертўлқин ва хатарли бўлишининг сабаби, денгиз думалок, айланаси уч минг мил келар, Пера ёнидаги бўғоздан денгизга кириб-чиқадиган йўл йўқ, у ҳамма томондан улкан ва юксак тоғлар билан қуршалган, кема кириши учун қулай соҳил мавжуд эмас, кўплаб дарёлар денгизга келиб қўшилганлиги туфайли денгиз ҳамиша ваҳима билан тўлқинланиб турар, бўғозга оқиб кирган сув яна оқиб чиқар, каттик шамол турганда тўлқин бўлиб, тўфон бошланарди. Бундай ҳолат шимоли-ғарбдан эсувчи Маэстро деб аталган кучли шамол турганда юз беради. Бу шамолнинг хавфлилиги шундаки, бўғозга яқинлашиб келаётган кемалар манзилни аниқ кўролмай, саёзликка ўтириб қолади. Бу каби ҳодисалар тез-тез содир бўлиб туради. Бўғозга кириш йўлини кўрганда ҳам шамол ён тарафдан эсиб, кемани қирғокка олиб бориб уради. Кафадан келаётган кема ана шундай вазиятга тушиб қолган эди. Бу вақт оралиғида Тан денгизидан

кайтаётган Венециянинг олтита кемаси бошқа кемаларни олиб кетиш учун Константинополь шахрига етиб келганди. Шаҳар ҳокими, кема эгаларига бандаргоҳ унга тегишли эканлигини, генуяликлар билан венецияликлар ўртасида тинчлик бўлиб тургандагина кемаларни бандаргоҳга киришига рухсат беришини айтди ва венецияликлар генуяликлар билан вақтинча битим тузишиб, кемаларини бандаргоҳга киритишди.

Элчилар кишни Перада ўтказишлари лозим эди. Улар ўн тўққиз ўринли кичикроқ кемадан бошқа кема топа олмай, йўл харажати анча қиммат бўлса-да, ўша кемани сафарга тайёрлашни буюрдилар. Кема бошлиқлари Мисер Николо Пизано ва Мисер Лорензо Венециано март ойида йўлга чиқишни мўлжаллашиб, элчилар кемасини сафарга тайёрлади.

Қора денгизда сузиш

Бир минг тўрт юз тўртинчи йил, йигирма саккизинчи март, пайшанба куни кема сафарга тайёр бўлиб, элчилар кечки ибодат бошланган маҳалида йўлга чикдилар. Темурбекнинг Кастилия қироли ҳузурига юборган элчиси ҳам улар билан бирга эди. Перадан бир милча узоқлашгач, ичимлик сув ғамлаб олиш учун бир жойда тўхтаб, жума куни у ердан қўзғалиб, тушки ибодат маҳали катта денгизга чиқиб олганларида ҳаво жуда яхши бўлди.

Кечки ибодат маҳали Секели деган қасрга етиб келган элчилар тунни шу ерда ўтказадиган бўлдилар, лекин ярим кечаси бу ердан ҳам жўнаб, кечки ибодат маҳалида аввал кемалари ҳалокатга учраган Финохиа деган жойга етиб келдилар, аммо бу ерда тўхташни хоҳламай, сузишни давом эттирдилар. Кейин Туркиядан оқиб келаётган бир дарё ўзанига кириб, тунни шу ерда ўтказишни ният қилдилар, лекин дарё суви саёз бўлгани учун тун бўйи бандаргоҳдан ташқарида турдилар.

Понтаракия

Якшанба кечки ибодат маҳалида Туркия шаҳарларидан бири, Турк султонининг катта ўғли Мисал Матлабига қарашли Понтаракияга кириб келдилар ва шамол кучли бўлганлиги боис эртаси – душанба куни шу ерда қолишди. Ушбу шаҳар денгиз бўйида, қоялар устига жойлашган бўлиб, энг тепада мустақкам қаср қўкка бўй чўзиб турарди. Аҳолисининг кўпчилигини греклар, озчиликни эса турклар ташкил қиладиган бу шаҳар илгари Константинополь ҳукмдори тасарруфида бўлиб, кейинчалик ҳукмдор шаҳарни Мисал Матлабининг отасига бир неча минг дукатга

сотиб юборган. Шаҳар ўз бандаргоҳи билан машҳур ва бадавлат бўлиб, Понта деган ҳукмдор шаҳарни бунёд этганлиги учун унинг шарафига шаҳарни Понтаракия деб аташган.

Йигирма бешинчи март сешанба куни элчилар бу шаҳардан чикиб, кечга яқин денгиз бўйидаги туркларнинг кимсасиз Рио қасри ёнига етиб келдилар. Қаср ёнида бандаргоҳ бўлиб, юртимизга зиён етказиш ниятидаги кишилар кемада келишди деб ўйлаб, қирғокка қўплаб турклар чиқишганини кўрган элчилар кемаси бандаргоҳга кирмай, бир оз ўтиб, текис қирғокка тўхташди.

Кема ярим кечаси бу ердан ҳам силжиб, тушки ибодатда ичимлик суви ғамлаб олиш учун Партен деган турк дарёсига кирди. Дарёга кираверишдаги қояда, ҳарбий кемаларни дарёга киришига йўл қўймаслик учун қурилган кузатув пунктини кўриб, элчилар бу ерни четлаб, Самастро шаҳрига келишди.

Қуруқликка интилиб

Шаҳар Туркия заминида денгиз бўйида баланд тепаликда бўлиб, генуяликларга қарашли эди. Тепалик қаршисида, денгиз ичида яна бир тепалик бўлиб, шаҳар ана шу икки тепалик қўшилган жойда барпо этилган. Баланд тепаликдан тепаликка қўприк ўтказилган. Шаҳарнинг икки томонида бандаргоҳ бор. Ўзи ва уйлари кичик шаҳар ташқарисида бинолар, миноралар ва черков харобалари кўриниб туради. Бу вайроналар кишида илгари энг яхши бинолар шаҳар ташқарисида қурилган ва ҳозирда харобага айланган деган таассурот уйғотади.

Элчилар шаҳарда бир кун туриб, жума куни кечки ибодат маҳалида Икки қаср деб номланган бандаргоҳга кириб келдилар ва бу ердан эртаси шанба куни атрофни қалин туман қоплаган пайтда жўнадилар. Соат учларда денгизда қаттиқ шамол туриб, кемадагилар қуруқликкача бўлган масофани, яқин орада бандаргоҳ бор-йўқлигини билмай, тезроқ сузишга ҳаракат қилишди. Тушдан кейин Туркиянинг Никополи қасри ёнига келишди, лекин бу ерда ҳам бандаргоҳ йўқлиги боис сузишда давом этдилар. Кечга бориб яна атрофни туман қоплади. Қуруқликка яқин келишларига қарамай, ер кўринмасди. Кеч кириб қолган, қаерда тўхташни билишмас, денгизда тўлқин давом этар, бировлар бандаргоҳдан ўтиб кетдик дейишса, кимдир ҳали етиб келмадик, дейишарди. Нима қилишларини билмай турганларида, итларнинг вовулагани эшитилди.

Кемадан овоз берилганда, қасрдагилар овозни эшитиб, шу ерда бандаргоҳ борлигига ишора қилиб, қаср тепасидаги чирокни ёқишди. Кема бандаргоҳ томон юраркан, кираверишдаги қояга урилаётган сув зарбини кўришиб, қандай қилиб ичкарига киришни ўйлаб, хавотирга тушишди. Шунда бир матрос ўзини сувга отиб, кирғоққа сузиб чиқиб, бандаргоҳ йўлини фонус билан ёритиб турди, кема эса ичкарига кириб олди.

Кинолис

Эртаси куни якшанбада кема бандаргоҳда турар, бандаргоҳ тепасидаги баланд қояда Кинолис қасри бўлиб, у мавританиялик Исфандиёр исмли жавонмардга қарашли эди. У ўз ҳудудида Темурбек тангасини зарб этганди. Ўша куни Исфандиёр қасрда йўқ экан, лекин шундай бўлса-да, унинг яқинларидан бири, кемада Темурбек ҳузурига кетаётган элчилар борлигини эшитиб, Темурбекка ҳурмат юзасидан, уларнинг олдига ташриф буюриб, қўй, товук гўшти, нон ва шароб келтириб, қуюқ зиёфат уюштирди. Кинолис қасри жойлашган тоғда бутун Римда машхур, ёғочдан камон ясаладиган дарахт ўсар экан.

Синополи

Ўттиз биринчи март душанба куни элчилар бу ердан лангарни кўтариб, кечки ибодат маҳалида Туркиянинг Синополи бандаргоҳига етиб келдилар. Бу шаҳарнинг ҳам ҳокими Исфандиёр бўлиб, аксига олиб шу куни у шаҳардан уч кунлик масофадаги Кастанеа шаҳрида экан. Исфандиёрнинг Темурбекка бож тўлаб турганлигидан норози бўлган турк султони ўғлига қарши курашиш учун Кастанеада қирқ минг аскар тўплаган эди.

Элчилар подшонинг қаердалигини билиши ва бу ердан қандай чиқиб кетиш йўли ҳақида маслаҳат сўраш учун ҳам Исфандиёр билан кўришишлари шарт эди. Исфандиёрнинг Темурбекка бож тўлаб туришининг сабаби, турк султони Боязид Исфандиёрнинг отасини ўлдириб, ерларини тортиб олган эди. Темурбек Боязид устидан ғалаба қозониб, Исфандиёрнинг ҳамма ерларини ўзига қайтариб берди.

Платона

Элчилар бешинчи апрель шанба тонг саҳарда бу ердан жўнаб, шамол йўқлиги учун бандаргоҳга кира олмай тун бўйи денгизда туриб қолишди. Эртаси, якшанба куни тушки ибодат маҳалида, денгиз бўйидаги турк

шаҳарларидан бири Симисога етиб келдилар. Бу шаҳарда иккита қаср бўлиб, уларнинг бири генуяликларга, иккинчиси султон Боязиднинг ўғли Мусо Чалабийга тегишли эди. Шамол йўқлигидан кема бандаргоҳга кира олмай, туни билан яна денгизда қолиб кетди. Душанба куни шамол яхши эсгани учун Хинио деган қаср бандаргоҳига бемалол кириб келишди. Бандаргоҳ ёнидаги баланд қояда греклар яшайдиган кичик шаҳар, шаҳарнинг ёнидаги баланд чўккида бир қаср бор бўлиб, қасрда бир вақтлар уч юзга яқин турклар яшаган. Ҳозирда шаҳар билан қаср грек амалдори Мелазенога қарашли бўлиб, у ҳам Темурбекка бож тўлаб тураркан.

Денгиз қирғоғида бир неча темирчилар туришар, улар денгиз тўлқинлари қирғоққа суриб чиққан майда қора қумларни йиғиб темир ясашар эканлар. Сешанба куни элчилар қаршидан эсаётган шамолдан фойдаланиб Туркиянинг Леона бандаргоҳига кириб келиб, денгиз бўйидаги қояда кимсасиз қаср борлигини кўрдилар. Айтишларича, генуяликлар тўрт йил илгари қасрни талаган. Бу ерлар асли турк амалдори Арзамирга қарашли экан. Шу куни элчилар бир оз сузиб, Авлиё Нисио деган кичик бир қаср ёнига лангар ташладилар. Дарё денгизга қуйиладиган жойда кечаси билан туришди. Атрофда кўриниб турган қишлоқлар ҳам Арзамирга қарашли, унинг ўн мингга яқин отлиқ аскарлари бўлиб, Темурбекка бож тўларди.

Чоршанба куни ёмғир ёғаётганда, элчилар кемаси бу ердан силжиб, соат учларда денгиз бўйида баланд деворлар билан ўралган, ичкарасида боғлари бор Гиризонда шаҳарига етиб келишди. Туш пайтида денгиз бўйидаги Тарабзун ҳукмдорига қарашли Тароблус шаҳрига, бир оздан сўнг, денгиз бўйидаги Карила қасрига яқинлашиб, ҳавонинг авзойи бузуқлиги учун бу ерда тўхтамай, кечки ибодат маҳали Виаполи қасри қаршисида лангар ташладилар.

Эртаси пайшанба куни қаршидан эсган шамол ёрдамида жанубга қараб сузиб боришаркан, соат учларда Сантака қасри ёнида дам олишга қарор қилдилар. Бу ердан ҳам тезгина жўнаб, кечки ибодатга яқин Тарабзун шаҳридан ўн икки мил масофа беридаги Платона бандаргоҳига етиб келишиб, денгизда кучли шамол эсаётгани ва бу шамолда йўлни давом эттиришнинг иложи бўлмагани учун шу ерда тунаб қолишди. Денгизда турган шамолни кўрган элчилар ҳалокатга учраймиз деб саросимага тушдилар.

Тарабзунга келиш. Ҳукмдор ҳузурида қабул

Эртаси ўн биринчи апрель, жума куни, кечга яқин элчилар Тарабзун³⁷ шаҳрига келдилар. Кема йўлга чиққан Пера шаҳридан Тарабзунгача бўлган масофа тўққиз юз олтмиш милни ташкил этарди. Генуяликларнинг шаҳар ташкарасидаги мўжазгина кичик касрига ташриф буюрган элчиларни генуяликлар ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдилар. Эртасига ҳукмдорнинг ўзи отлар юбориб, элчиларни ҳузурига таклиф этди.

Элчилар саройга етиб келганларида, ҳукмдор иккинчи қаватдаги меҳмонхонада жуда яхши қабул қилиб, улар билан суҳбат курди. Кейин элчиларни ўз қароргоҳларига кузатиб қўйишди.

Ҳукмдорнинг йигирма беш ёшли ўғли шу куни отасининг ёнида, отаси билан деярли бир хил либосда – ота-ўғилнинг бошларида тепа кисми сувсар терисидан тикилган, тилла боғичлари юқорига қўтарилган телпакда эдилар.

Ҳукмдорни Германоли, ўғлини Квелекс деб аташарди. Ўғли отаси сингари ҳукмдор деб юритиларди. Ота қонуний никоҳидан туғилган меросхўр ўғлини ёшлигидаёқ ҳукмдор деб атай бошлайди. Греklar ҳукмдорни Базимо деб атайдилар. Ҳукмдор Константинополь ҳукмдорининг қариндошига уйланган, ўз қўшниси туркларга ва Темурбекка бож тўлайди. Унинг ўғли Константинополь амалдорларидан бирининг кизига уйланган, унинг иккита кичик кизи бор.

Қасрдаги келишмовчиликлар

Эртаси якшанба куни кечкурун элчилар уйга қайтишганларида, уларнинг ҳузурларига ҳурматли амалдорлардан икки киши ўз аъёнлари билан ташриф буюришдики, улардан бири Орчи – ҳукмдор олдида камон қўтариб юрвчи, иккинчиси Протевестори – хазинабон деб аталарди. Орчи ҳукмдорга жуда яқин, ҳукмдор у билан барча давлат ишларида маслахатлашарди. Айтишларича, Орчининг келиб чиқиши паст табақадан бўлиб, у новвойнинг ўғли эди. Ҳукмдор бошқа зодагонларга нисбатан Орчига кўпроқ эътибор берганидан кейин ёш ҳукмдор отасидан бу одамини саройдан четлашишни сўраб, исён қўтариб, шаҳарни уч ой қамалда ушлаб туради. Бошқа улуғ зодагонлар эса ёш ҳукмдорни қўллаб-қувватлайдилар. Алал-оқибат Орчи ёш ҳукмдор ва зодагонлар билан ўзаро келишувга эришиб, улар билан дўстона алоқа ўрнатади. Шундай бўлса-да, Орчини

37. Қора денгиз соҳилидаги порт-шаҳар.

саройда сақлагани учун кейинчалик ҳукмдорнинг бошига кўпгина ғам-ташвишлар тушади.

Тарабзун тасвири. Арман ва грекларнинг диний урф-одатлари

Денгиз соҳилида жойлашган Тарабзун шаҳри деворлари қоядан-қояга туташиб, юқорига кўтарилиб кетавериб, тоғнинг энг тепа қисмида деворлар билан мустаҳкам ўралган қаср бўлиб, қасрнинг бир томонидан, қоялар орасидаги чуқурликдан кичик дарё оқиб чиқадики, бу тарафдан шаҳар яхши ихоталанган. Шаҳарнинг иккинчи тарафи ясси текислик, девори мустаҳкам. Бундан ташқари, шаҳар атрофи турар-жой бинолари ва боғ-роғлар билан ўралган. Аҳоли яшайдиган жойидан денгиз соҳилигача чиройли бир кўчада савдо-сотик ишлари олиб борилади. Денгиз соҳилида девори ва миноралари баланд, бири венецияликларга, иккинчиси генуяликларга қарашли ҳукмдор розилиги билан қурилган иккита қаср ва шаҳар ташқарисида кўплаб черков ва ибодатхоналар ҳам қад ростлаб турибди.

Арманларнинг унчалик таникли бўлмаган черкови ва руҳонийси худди католикларникига ўхшаш ҳамда улар ҳам католиклар сингари қурбонлик қилади, лекин маросим пайтида поғ-махсус либосда, католикларга ўхшаб кўкрагига хоч белгили китобчани осиб олмайди, Инжил ўқиётганда орқасини иккинчи руҳонийга ўгириб, раиятга қараб туради.

Арманлар истиғфор келтириш, тавба-тазарру қилиш удумига риоя қилиб, йилида бир муддат рўза тутиб, шанба кунлари гўшт ейдилар. Рўза ва диний байрам расм-русумларига яхши эътибор бериб, кўпчиликлари қони бўлганлиги учун балиқ емайди, бошқалари сариёғ, ҳайвон ёғини-да истеъмол қилмайди. Лекин рўза тутганда балиқ еб, шароб ичмайдилар. Бир кунда хоҳлаганларича овқатланиб, Пасха байрамидан Троица байрамигача, ҳафтанинг ҳар куни, жумладан-жумагача ҳам гўшт еб, Исо пайғамбар туғилган кунидаёқ чўқинтирилган эди, деган ақидага амал қилишади. Уларнинг динида бундан бошқа чалкашликлар ҳам бор, лекин улар жуда тақводор ва ибодатни ғоят катта ихлос билан тинглайдилар.

Греклар ҳам ғоятда диндор, бироқ уларнинг динида ҳам кўпгина чалкашликлар мавжуд. Диний маросимларда ачиган, нордон нон истеъмол қиладиларки, бунақа нонни кафтдай ёки салгина каттароқ нонни олиб, ўртасига ҳарфлар шаклини муҳрдай босиб тайёрлайдилар. Сўнгра шу ёзувга дуо ўқилади, ибодат ўқиётган руҳоний парда ортида,

раиятга кўринмайди. Рухоний дуо ўкиб бўлгач, нонни ок матода бошига кўйиб, раият ҳузурига кўшиқ куйлаган холда чиқади. Йиғилган халқ дод-фарёд солиб йиғлайди ва кўкракларига муштлаб, “биз сизни кўришга муносиб эмасмиз”, деб аюҳаннос солишади ҳамда муккадан кетгунча ўзларини ерга ташлайдилар. Шундан сўнг рухоний оркасига, меҳробга қайтиб, нон ўртасидаги ёзувга қўлини теккизади, ибодатни тугатгач эса дуо ўқилган нонни ўз қўли билан ушатиб, мўътабар нон сифатида йиғилганларга таркатади. Дуо пайтида китобга қаралмайди, черков қўнғироғи чалинмайди, тахтага уриб овоз чиқарилмайди. Грек рухонийси уйланган бўлиши, уйланганда ҳам бир марта, мабодо, хотини ўлса, қайта уйланмасдан умрининг охиригача бева ўтиши керак.

Ибодат ҳафтада икки марта, чоршанба ва сешанба кунлари бўлади. Ибодат килувчилар ҳафта давомида уйларига бормай, черковда ўтирадилар, бир йилда олти марта рўза тутиб, рўзада балик, шароб ва сарийғ истеъмол қилишмайди. Рухонийлар ҳам бу вақт орасида уйларига бормайдилар. Рўза тутиш муддатлари куйидагича: биринчи рўза биринчи августдан Биби Марям куни, август ўрталаригача, иккинчи рўза Авлиё Екатерина кунидан то Исо пайғамбарнинг таваллуд кунига қадар ўтказилади. Яна бири биз тутадиган қирқ кунлик рўза, кейингиси Исо пайғамбарнинг ўн икки шогирди – ҳаворийлар шаънига тутиладиган йигирма тўрт кунлик рўза. Улар яна Авлиё Дмитрий шарафига ўн беш кунлик рўза тутадилар. Йилнинг чоршанба, жума ва шанба кунлари гўшт емай, чоршанба одатига жиддий амал қиладилар. Чоршанба кунига қараганда жума куни гўшт ейишлари мумкин, лекин чоршанба русумини ҳеч ҳам бузмай, йил давомида фақат тўрт жума куни – булар ҳафтанинг “Янги йил байрами” олдидан келадиган жума куни, гўшт истеъмол қилинадиган ҳафтанинг жума куни, Пасха ва Троица байрамлари арафасида келадиган жума кунлари гўшт ейдилар. Бундан ташқари, грекларнинг чўқинтириш ва бошқа баъзи бир удумларида ҳам ноқисликлар мавжуд. Айтишларича, улар бу дунёда кўп ёмонлик ва қатта гуноҳлар қилиб ўтган кишини у дунёда шайтон танимаслиги учун маййитнинг номини ўзгартириб, унга роҳибларнинг кийимини кийгазишар экан. Аммо греклар Аллоҳга ишонувчан, тақводор халқ. Бундан ташқари, улар ҳам туркларга ўхшаб камон, найза, қилич каби қурол-яроқлар тақиб, отга минадилар.

Тарабзундан жўнаш. Суюрман-сув дарёси

Элчилар Тарабзун шахрида ўн биринчи апрель жумадан йигирма олтинчи апрель шанбагача бўлдилар, қуруқликда юриш учун от ёллаб, зарур нарсаларни гамлаб олишди. Йигирма еттинчи апрель, якшанба куни ўз ҳудудларида кузатиб бораётган, ҳукмдор томонидан тайинланган кўрикчилар кўмагида Тарабзун шахридан йўлга чиқишиб, Пехин (Суюрман-сув) деб аталган дарё бўйидаги бир бўм-бўш черковда тунни ўтказишди. Черков атрофидаги аҳоли яшайдиган баланд тоғли йўл ёнбагирлари серсув ва ҳосилдор ерлар экан. Уларни эртаси, душанба куни бу ердан кўрикчилар кузатиб қўйиб, ўзлари йўлнинг бу ёғига ҳукмдорнинг ғанимларини кўриб қолмасин, дея оркаларига қайтишди. Ўзлари йўлда давом этган элчилар кечки ибодат маҳалида баланд қоя устига қурилган ҳукмдор Пиломасуканинг қасрига етиб келишди. Қасрга зинапоялар орқали чиқилар, пастда эса, қоя пайида, бир неча уйлар қўзга ташланиб турибди. Шу куни жуда чиройли манзарали тоғлар орасидаги йўлдан бир оз юриб, қоянинг бир парчаси қулаб, дарёни тўсиб қўйган жойдан машаққат билан ўтиб, яна бир оз юриб, кейин кенг бир далада тунадилар.

Дориле. Арзинжон

Эртаси сешанба куни қор ва сув босган баланд тоғ йўлидан ошиб, кечқурун баланд қоя устига қурилган Сигана деган қаср ёнида тўхтадилар. Дарвоза қаршисидаги қоядан ўтиш учун қўйилган тахта кўприк орқали ўтиб, Кирилес Арбоселтога қарашли қасрга кириб бориларди. Эртаси, соат учларда баланд қоя устига жойлашган Кадека деган қасрга қадам босишди. Бу қасрнинг бир ёнидан дарё оқиб ўтган бўлса, иккинчи ёнида баланд тоғ тизмаси салобат тўкиб турибди. Дарё билан қаср оралиғидан тор, битта от ёки битта одам кетма-кет ўтиши мумкин бўлган йўл бор. Шунинг учун қасрда бу йўлдан кўпчилик бўлиб ўтишга рухсат бермайди ва қасрга бундан бошқа ўтадиган йўл ҳам йўқ. Кавасикага қарашли бўлган қасрдагилар элчилардан бож тўлашни талаб қилди. Аслида қасрда қароқчилар ва ғаразли кимсалар яшашар, қаср соҳиби ҳам қароқчиларга тенг кимса экан. Йўловчилар бу йўлдан савдогарга қўшилишиб ўтишга ҳаракат қилишар, чунки савдогарлар ҳар сафар бу йўлдан ўтаётганда албатта ер эгаларига совға-саломлар ҳадя қилишарди. Бу ердан уч милча наридаги тор йўлда, баланд қоя устида қурилган минора кўринади.

Кечки ибодат махалида баланд қоя тепасидаги Дориле деган қасрга қадам ранжида қилдиларки, қаср сиртдан қараганда чиройли, бамисоли кечагина қурилгандай кўринар, ёнидан эса йўл бор. Элчилар бу ерларнинг бошлиғига ўзлари ҳақида маълумот бериш мақсадида қасрга чопар-таржимон жўнатдилар. Бироқ бу ердагилар аллақачон ким келди, уларнинг мақсади ҳақидаги маълумотни ўз хўжайинларига етказишган экан. Элчилар қаср олдига келганда, ичкаридан отлиқ чиқиб, хўжайин бирпас кутиб туришларини сўраганини маълум қилгач, меҳмонлар уловларидан тушдилар. Уларнинг юкларини тартибга келтириб, черковга олиб боришни буюрдилар. Отлиқ киши йўлдан ўтаётганлар одатига кўра, хўжайинлар бож тўлайдилар, элчилар ҳам шу қоидага амал қилишларини маълум қилди. Яна ўз хўжайини туркларга қарши қурашиш учун кишилари билан шу тоғда яшайди ва йўловчилар берган нарсалар ҳамда душманлардан мусодара қилинган мол-мулклар билан кун кечиришини ҳам айтиб ўтди.

Элчилар қасрга кириб, хўжайинга истаган нарсасини совға қилмоқчи эдилар. Бироқ отлиқ хабарчи, ҳозир хўжайиннинг олдига кириш учун ташвишланишнинг ҳожати йўқлигини, эртаси кунига, эрталаб унинг ўзи элчилар ҳузурига таширф буюришини айтди. Эртаси, биринчи май, пайшанба эрталаб Кавасика қасрдан тушиб, элчилар ҳузурида ҳозир бўлди. Унинг ёнида камон ва найзалар билан қуролланган ўттизта отлиқ бўлиб, ўзи ҳам яхшигина қуролланган эди. Кавасика ва унинг одамлари отларидан тушишаркан, Кавасиканинг ўзи ерга ўтириб, меҳмонларни ҳам ёнидан жой олишларини сўради, кейин шу кўриб турган қиррали тоғ ва жарликларда истикомат қилишларини, турк қўшинлари билан йўлни кўриклаш учун жанг қилиб туришларини, йўловчилар ҳадя этган ва қўшинлардан тортиб олинган нарсалар билан тирикчилик қилишларини айтиб берди. Шу сабабли элчилар ҳам уларга ёрдам беришлари, пул ёки бирор совға беришларини гап орасида қистириб ўтди. Элчилар эса, ўзларини савдогар эмасликларини, Испания қиролининг Темурбек ҳузурига юборилган элчилари эканликларини, Темурбекка олиб бораётган совғаларидан бошқа ҳеч вақолари йўқлигини айтишди. Элчилар билан бирга ўз юртига қайтаётган Темурбекнинг элчиси ҳам ўз навбатида, бу ерлар Темурбекка тобе бўлган Тарабзун ҳукмдорига қарашли эканини яхши билиши, элчилар олиб бораётган нарсалар фақатгина Темурбекка тегишли эканини айтди. Шунда Кавасика, меҳмонларнинг гаплари тўғри эканлигини, лекин уларнинг яшашга ҳеч нарсалари бўлмаганидан, ўз подшоҳи ерларида

яшовчи фуқароларнинг мол-мулкларини ҳам талашга мажбур эканликларини айтди. Кавасиканинг бу гапларидан сўнг, унга қизил мато ва қумуш пиёла беришди. Темурбек элчиси ҳам Флоренцияда тўқилган қизил мато ва юпка шойи газламалардан берди. Кавасика бунга қаноат қилмай, яна талаб қилди. Элчилар уни яхши гаплар билан қўндиришга ҳаракат қилсалар-да, у ўз сўзида туриб олди. Кейин элчилар бир йўловчи савдогардан жун газламалар сотиб олиб, унга совға қилдилар. Шундан кейин Кавасиканинг чехраси очилиб, уларга Темурбекка қарашли Арзинжон⁴⁸ шахригача беҳавотир кузатиб қўйишларини ва минишлари учун отлар ҳам беражагини айтди.

Амир Темур ва темурий шахзодалар.
Рембрандт, XVII аср.

Элчилар бу ердан тезроқ чиқиб кетишга ҳаракат қилмасинлар, бунинг ҳеч иложи бўлмади. Арзинжонгача қўриқлаб борадиган одамлар ҳамда нарсалари учун отлар ёллаб, жума куни эрталаб ўн отлиқ ҳамроҳлигида йўлга тушдилар ва тушликдаги ибодатда Кавасикага қарашли яна бир қасрнинг олдига келиб, олиб бораётган нарсалари учун бож тўлашни сўраган одамларни учратдилар. Бир оз юриб, бир водийга етдилар. Айтишларича, бу ерда туркларга тегишли бўлган Чапанилар қасри бўлиб, Чапанилар Кавасикага қарши уруш олиб борар ва шу водийга қоровуллар ҳам қўйишган экан. Қўриқчилар элчиларга шу ерда кутиб туришларини айтиб, ўзлари йўлни кўздан кечириб, сўнг юришни давом эттирдилар.

Кечки ибодат маҳали Арзинжонга қарашли Алангогаза деб аталган қишлоққа етиб келган элчиларнинг юкларини Кавасиканинг одамлари тушириб, ўзлари орқага қайтишди. Шу куни элчилар баланд тоғ ва жарлик йўللاردан юрдилар. Бу қишлоққа Арзинжондан илгари эгалик қилган турк амалдори меҳмонларни жуда яхши кутиб олиб, уларга жойлар ажратиб, зиёфат бериб, барча зарур нарсаларни ҳам ҳозирларкан, Темурбек қишни Қорабоғда ўтказиб, ҳозирда Султонияга жўнаб кетганлигини маълум қилди.

Қабул ва зиёфат удумлари

Эртаси учинчи майнинг шанбаси соат учларда бу ердан йўлга чикиб, анчадан кейин бир кишлоққа етиб келган элчиларни яхши кутиб олган кишлок аҳли уларга зиёфат бериб, сафарларини давом эттириш учун отлар билан таъминлаганларидан сўнг йўлга чиққан элчилар кечаси яна бир кишлоққа етдилар. Бу кишлок аҳли ҳам уларга зиёфат уюштириб, зарур нарсалар билан таъминладилар. Бу кишлокларнинг одатига кўра, келган меҳмонга хонадонлардан олиб чиқилган гиламга ўтиришга таклиф қилинарди. Гиламнинг устига дастурхон эмас, доира шаклида чарм супра ёйишиб, қулча нонлар қўйиларди. Бу ернинг нони озгина унни қориб, зувалани юпқа ёйиб, сўнг оловга товани қиздириб, унга зувалани ташлайдилар. Зувала озгина қизигач, дарҳол товадан оладилар. Чарм дастурхон устидаги нон ана шундай ёпилар эди. Кишлоқ аҳли яна қўплаб гўшт, сут, қатик солинган кўзачалар, тухум ва асал келтиришди. Меҳмонга тортиладиган бу каби таомларнинг ҳар бири турли хонадондан олиб чиқиларди. Баъзи жойларда элчиларни кишлок оқсоқоллари ва Темурбек вакиллари кутиб олар, уларга озиқ-овқат ва отлар келтиришни буюрар, хизматкор тайинлар, буйруқни ўз вақтида бажармаганларни калтаклашардилар. Бу кишлокдагилар чиғатойлардан шунчалик чўчиб қолишган эдики, уларни қўришлари билан тумтарақай қочишарди. Чиғатойлар Темурбек қўшинидаги қабилалардан бири эди. Элчилар жўнаб кетган кишлокда бир неча насроний арманлар ҳам яшар эди.

Арзинжон ҳокими ҳузурида қабул

Тўртинчи май якшанба кечки ибодат маҳалида Арзинжонга етиб келган элчилар тоғ ва баланд қоялар орасидан ўтиб, шаҳарга яқинлашганларида кўп ёққан қорни кўрдилар. Уларни кутиб олишга чиққан кўпгина шаҳарликлар меҳмонларни бир бинога олиб бордилар. Шу куни шаҳар ҳокими меҳмонларга пиширилган гўшт, мева-чева, нон ва шароблар юборди. Эртаси, душанба куни шаҳар ҳокими меҳмонларни бу ерда турадиган ҳар кунги харажати учун, озиқ-овқат сотиб олишлари учун етадиган пул ажратишни буюрди. Туш вақтида отлар ва кузатиб келадиган мулозимлар юбориб, элчиларни ўз ҳузурига таклиф этди. Меҳмонларни шаҳардан ташқаридаги кўкаламзорга олиб келганларида, шаҳар ҳокими икки устунга арқон тортилиб тикилган катта чодир тагидаги супада мулозимлари қуршовида ўтирар экан, бир неча амалдор

**Руи Гонсалес де Клавихонинг
кундалиги. испан ва рус тил-
ларидаги наشري. 2000-йил**

кишигина бир қўллаб олиш мумкин. Ҳоким қўлидан қадахни олган киши орқага ўтирилмай, бир оз орқага тисарилиб туриб, шаробни ичиб бўлгач, ўнг тиззасини кўтариб, ерга уч марта уриши ва косадаги шаробни охиригача ичиши шарт. Ҳоким элчиларни шароб билан сийлаб бўлгач, ичида оловли мис идишда овқат пиширилаётган ёғоч аравани, кейин думалоқ, окартирилган темирдан ишланган идишларни, юзтача худди ҳарбий дубулғага ўхшаган, чуқур қилиб ишланган, думалоқ темир косалар келтирилди. Косаларга қўй гўшти, кази, гуруч ва бошқа таомларни сузиб, ҳар бирининг устига юпка ёпилган нон қўйдилар. Ҳоким ва элчилар олдига дастурхон ўрнида шойи мато тўшаб, уларга турли гўштли овқатларни тортдилар.

Зиёфатда ўтирганларнинг барининг қўлида гўшт кесиб ейиш учун ўз пичоғи ва қошиғи бор эди. Бир киши ҳокимнинг олдидаги гўштни майдалаб кесди. Ҳоким икки амалдорни бирга овқат ейишга таклиф этиб, учаласи бир косадан овқатланишди. Зиёфат маҳали ўнта отлиқ билан бир турк келганди, ҳоким уни овқатга таклиф қилиб, ўз ёнидан жой кўрсатди.

ўрнидан туриб, меҳмонларни кутиб олди. Элчилар ҳоким ўтирган жойга яқинлашганларида, у ўрнидан туриб, қўл бериб кўришди ва ҳурмат билан ўз ёнидан жой кўрсатди. Ҳокимнинг эғнида кўк матодан тикилган кийим, бошида кимматбаҳо тошлар билан безатилган телпак, унинг кўриниши қирқ ёшлар атрофида, ок сариқдан келган, қора соқол, чиройли киши. Испания қиролининг ҳурмати юзасидан ҳол-аҳвол сўрашганларидан сўнг, меҳмонларга зиёфат бериларкан, ҳокимнинг ўзи шароб тўлдирилган косани элчиларга, кейин ўз одамларига тутди. Шароб олаётган киши тиз чўкиб, икки қўли билан косани олар, мабодо косани бир қўллаб олса, ҳурматсизлик ҳисобланарди. Айтишларича, подшо қўлидан қадахни унга тенг бўлган

Бу йигит Синопол ҳокими, Туркияда катта обрў-этиборга эга бўлган Исфандиёрнинг жияни эди. Темурбек, Исфандиёр ўз синглисининг ўғлига ўз ерининг ярмини беришини тайинлаган эди. Кейин Арзинжон шахрилик икки амалдор келиб, Темурбек уларни бир неча вақт асирликда тутиб туриб, сўнг қўйиб юборганини айтишди. Бунинг сабаби, Арзинжон шахри ва унга қарашли катта ер эгаси таниқли амалдор Заратан вафот этганда, унинг хотини Тарабзун ҳукмдорининг қизидан фарзанди йўқ эди. Арзинжоннинг ҳозирги ҳокимини Заратан ўлими олдидан “менинг ўғлим” деб васият қилганди. Заратан вафот этгач, Арзинжоннинг ҳокимини қонуний деб тан олмадилар. Заратаннинг синглисини ўғли Хевали, “Заратаннинг ўғли йўқ бўлганидан кейин жияни сифатида тахтга мен ворисман”, деб исён кўтарди. Ҳозир ташриф буюрган икки амалдор Хевали исёнига қўмаклашганлардан эди. Айтишларича, Темурбек турк султонини мағлубиятга учратгач, Арзинжон шахрига келиб, Хевали ва ҳозир ташриф буюрган икки амалдорни асир олиб, Заратан васият қилган кишини ҳоким қилиб кўтарган ва бу икки амалдорни қўйиб юборишни, Хевалини эса Самарқандга олиб боришларини буюрган. Темурбек билан турк султонининг бир-бири билан жанжаллашиб, ўртада уруш бошланишига Заратан сабабчи бўлган. Бу шундай ғалати сабаб эдики, бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Зиёфат тутагач, элчилар ўзларига ажратилган қароргоҳга қайтдилар. Ҳоким бир неча амалдорлари билан шу ерда қолди. Кеч киргач, ҳоким элчиларга қовурилган ва қайнатилган гўшт, махсус ошпазлар ҳамда зиёфатга қарашадиган хизматкорларни юборди. Сешанбада эса, ҳоким элчиларга зиёфат ўрнида зарур миқдорда пул берди.

Элчилар шарафига зиёфат

Чоршанба куни одам юбориб, ўз ҳузурига таклиф этган элчилар етиб келганда ҳоким аъёнлари билан айвонда, салқин фаввора ёнида ўтирар, қаршисида қизиқчилар томошалар кўрсатишарди. Теварак атрофнинг саришталигидан, бу жой ҳокимнинг уйи эканлиги сезилиб турарди. Элчилар уйга кирганларида, ҳоким уларга таъзим бажо келтириб, уларни ўз ёнига ўтказди. Сархил мева-чевалар келтиришгач, ҳоким шароб ичмайдиган Руи Гонсалесни ҳам бугунги зиёфатда ҳамроҳ бўлишини исташини маълум қилди. Шароб тўлдирилган катта биллур қадахни келтирганларида, ҳоким шаробдан озроқ ичиб, сўнг Руи Гонсалесга узатди.

Бошқаларга ҳам шароб тутди. Шундан кейин сергўшт ва гуручли таомлар тортилди. Меҳмонлар аввалги зиёфатдагидек, таомларни иштаха билан тановул қилиб бўлингач, асал, шафтоли, узум олиб келинди. Мезбонлар жуда пала-партиш овқатланишарди. Зиёфат давомида шароб тўхтовсиз қуйилиб турилди. Ҳоким шароб тўлдирилган косани амалдорларга ўз қўли билан тутиб турди, улар косадаги шаробни охиригача сипқордилар. Чунки шаробни коса тагида қолдириш ерликларнинг урф-одати бўйича ҳурматсизлик ҳисобланарди. Ҳоким шароб тутиб зериккач, амалдорлар бир-бирларига шароб қуйиб тута бошладилар. Охир-оқибат кўпчилик сархуш бўлиб қолди. Ҳоким бугунги зиёфатда Руи Гонсалесга ҳамроҳ бўлгани учун шароб ичмади. Ҳокимининг исми Фаталибек эди. Кечкурун элчилар ўзларига ажратилган қароргоҳга қайтдилар.

Арзинжон манзараси

Жаннатдан оқиб чиқаётган дарёлардан бири деб таърифланган Евфрот дарёси бўйидаги текисликда қад ростлаб турган Арзинжон шаҳри жуда баланд тоғлар билан ўралган. Тоғ чўққиларини оппоқ қор қоплаб, пастда умуман қор йўқ, тоғ ёнбағирларида қишлоқлар боғлар ва узумзорлар, текислик ҳам тоқзор, экинзорлар билан ўзал. Шаҳарнинг ўзи кичик, лекин минорали тош деворлар билан ўралган. Арманлар томонидан қурилган бу шаҳар деворларининг ҳар жойида тошдан хоч ясаб ўрнатилган. Шаҳарда уйларнинг деярли барчасининг олдида айвонлар бўлиб, кишилар бу айвонларда кўчада юргандай бемалол юрадилар. Шаҳарнинг аҳолиси кўп, кўчаларда доимо савдо-сотик ишлари қизғин. Кўплаб насроний, арман ва грек миллатига мансуб кишилар яшайдиган ушбу шаҳарда масжидлар бисёр.

Темурбек фатҳлари

Айтишларича, Темурбек туркларнинг Сабастрия шаҳрини эгаллаганда, турклар Арзинжон шаҳрини забт этган, Темурбек турклар устидан тамоман ғалаба қозонгач эса, у Арзинжонни қайта қўлга киритади. Темурбек шаҳарда турган вақтда насронийлар билан мусулмонлар ўртасида жанжал чиқиб, Арзинжон ҳокими Заратан “мусулмонларга нисбатан насронийларга илтифот кўрсатилиб, насронийлар черковида мусулмонлар масжидига қараганда яхшироқ шароит яратиб берилган”, деб Темурбекка шикоят қилганди. “Насронийларнинг бу ерга келиб яшашларига рухсат

этилганлигига сабаб, биз улардан зарур ҳолларда фойдаланамиз”, деб жавоб берган эди Заратан. Шундан кейин Темурбек насронийларнинг бош рухонийсини ҳузурига чакиртириб, Константинополь ва Пера шаҳарларидаги генуяликларга нафрати туфайли, рухонийдан ўз динидан воз кечишини талаб қилади. Рухоний бунга рози бўлгач, шаҳардаги барча насронийларни ўлдиришни буюради. Заратан Темурбекдан уларнинг кечиришини сўрайди. Темурбек ўн минг еспер (бир еспер – ярим кумуш тангага тенг) эвазига уларни озод қилади. Бу миқдордаги маблағни Заратан насронийларга қарзга беради.

Темурбек барча черковларни бузиб ташлашни фармон бериб, шаҳардаги Камаги қасрни ўз ихтиёрига олади ва бир чифатой амалдорига тақдим этади ҳамда уни шу ерларнинг бошлиғи этиб тайинлайди. Темурбекнинг бу қасрни ўз амалдорига олиб беришининг сабаби, қаср жуда мустаҳкам ва катта фойда келтирадиган ерда жойлашган, бу ерларнинг қўриқлаш учун ҳам ушбу қаср жуда қулай, ҳисобсиз мол-мулклар билан Сурия, Туркия ва бошқа мамлакатларга йўл олган савдогарлар ҳам қаср олдидан ўтардилар.

Темурбек Боязидга қарши

Темурбек билан турк султони Боязид Йилдиримнинг бир-бирларини билишлари ва ўрталарида уруш бошланишининг ўзига яраша сабаблари бор эди. Масалан, Арзинжон шаҳри ҳокими Заратан ерлари турк ерлари билан чегарадош, турклар эса Заратан ерларини, айниқса, Камаги қасрини эгаллашни жуда-жуда хоҳлаш билан бирга Заратандан бож тўлаш ва Камаги қасрини ўз ихтиёри-ла топширишни талаб қилдилар. Заратан турклар ҳокимиятини тан олиб, уларга бож тўлашга рози эканлигини, бироқ Камаги қасрини беролмаслигини маълум қилади. Турклар-чи, қўйган шартларида маҳкам туриб, “агарда Заратан бизнинг шартимиздан бош тортса, барча ерларидан айрилиб қолиши мумкин”, деб айтадилар.

Заратан Темурбекнинг улуғвор қудрати ҳақида эшитган, у ҳозирги кунларда Форс султонини енгиб, Эронда турганлигини билар, шу сабаб у Темурбекка нома ва совға-саломлар билан элчи юбориб, ўзи ҳамда ҳокимияти Темурбекка тобе эканлигини айтиб, тегишли тадбирлар қўришни сўрайди. Шундан кейин Темурбек Турк султониغا элчи орқали нома юбориб, Заратан унинг фуқароси экани, ҳурмат юзасидан уни ранжитмаслигини, акс ҳолда Турк султонлигига худди шундай зиён етказиши мумкинлигини айтади.

Темурбек куч-қудрати ҳақида ҳеч нарса эшитмаган, дунёда ўзидан бошқа зўр подшоҳ йўқ деб ўйлаган турк султони Боязид Йилдирим элчи олиб келган номадан ғоятда дарғазаб бўлиб, зудлик билан Темурбекка ўз номасини

йўллайди. Боязид ўз номасида берган маслаҳати учун Темурбекни нодонликда айблаб, унинг бу нодонлиги жазосиз қолмаслигини, уни асир қилиб, қасрдаги катта хотинига уйланишини айтади.

Турк султонининг бу ҳақоратомуз сўзларидан қаттиқ хаяжонланган Темурбек ўз куч-қудратини намоёиш қилиб қўйиш мақсадида Эрондан, ўзи қишлаган Қорабоғ қир-адирларидан қўшин тортиб, тўғри Арзинжон шаҳрига келди ва бу ердан Сабастрияга йўл олиб, тезлик билан шаҳарни қамал қилганда, шаҳар аҳолиси Турк султонидан мадад сўрайди.

Темурбекнинг ўз ерига кириб келганини, Сабастрия шаҳрини қамал қилганини эшитган Боязид султон қаттиқ ғазабланиб, аскарбошиларига қўшин тўплашни буюради. Тўпланган икки юз минг отлик қўшинни катта ўғли Мусо Чалабий бошчилигида Сабастрия шаҳрига ёрдамга юборади. Ўзи яна бир катта қўшинни бошлаб боришга қарор қилади. Бироқ Сабастрия химоячилари ёрдам етиб келгунча Темурбек қўшинлари ҳужумига бардош бера олмайди. Натижада Темурбек шаҳарни забт этади.

Шаҳарнинг забт этилиши қуйидагича содир этилди: Темурбек шаҳарга ҳужум қилиб, уни қамал қилганда, шаҳар аҳолиси маълум миқдорда тилла ва қумуш бериб, махсус вакиллари орқали Темурбек ҳузурига юборишди ҳамда қон тўқмаслик ҳақида битим тузишди. Темурбек талаб қилган божни олгач, шаҳар аҳолиси учун баъзи бир муҳим ишларни маслаҳатлашиш мақсадида шаҳарнинг олижаноб кишиларини ўз ҳузурига чорлади. Айтилган вакиллар бож тўлаганликлари ва қон тўқмаслик ҳақидаги гапларга ишониб, шаҳардан ташқарига чиққанда, Темурбек уларга катта чуқур казишларини, қон тўқмасликка ваъда берганлиги учун уларни шу чуқурга тириклайин қўмиш қарори борлигини айтади. Озиқ-овқат ва бошқа нарсаларга муҳтож лашкарларига шаҳарни ғорат қилишларига рухсат, сўнг эса шаҳарни буздириб ташлашга буйруқ беради.

Темурбек бу ердан жўнаб кетган куни, икки юз минг отлик қўшин билан бу ерга Мусо Чалабий етиб келиб, шаҳарнинг харобага айланганини, Темурбек жўнаб кетганини кўради ва ноилож отасининг келишини кутади.

Темурбек бу ердан тўғри Бобил султонлиги ерларига томон йўл оларкан, йўлда кўчманчи оқ тартарларга дуч келиб, улар билан жангга киришиб, ғанимни енгади ва ҳоким билан бирга эллик минг эркак-аёлни асир қилиб, Дамашқ шаҳрига олиб келади. У ўзига бўйсунмаган ҳамда юборган элчиларини қамаб қўйган шаҳар аҳолисидан қаттиқ норози бўлиб, улар билан қаттиқ жанг қилиб, шаҳарни эгаллайди. Барча ҳукмдорларни, моҳир усталарни, оқ тартарларни, Сабастриядан асирга олинганларни Самарқандга жўнатаркан,

Руи Гонсалес де Клавихо
кундалиги. Испан тилида.
(Испания 1406 йил)

қарши курашишни хоҳласа, одам ва кемалар билан ёрдам беражакларини айтдилар. Улар қисқа вақт ичида бир неча ҳарбий кемаларни тахт қилиб, Грециядаги туркларнинг ўз юртларига қайтишларига йўл қўймасликларини, шунингдек, қумуш билан қарз беришларини маълум қилдилар. Турклар Константинополь ва Темурбек билан бирор битимга келишолмагач, ҳар икки томон ўзича қўшин тўплашни бошлайди.

Ҳарбий ишларда катта тажрибага эга бўлган Темурбек оз фурсатда қўшин тўплаб, Эрондан шошилинч Туркияга йўл олади ва Арзинжон ерларидан ўтиб, Сабастрия шаҳрига етиб келади. Темурбекнинг бу ерга етиб келганини эшитган Боязид ўз йўлини ўзгартириб, юк ортилган барча от-араваларини мустаҳкам Ангури қасрида қолдириб, қўшинини Темурбекка қарши қўяди. Унинг бу ишидан хабар топган Темурбек ҳам ўз йўлини ўзгартириб, баланд тоғлар томон юради. Темурбекнинг йўлини ўзгартирганини кўрган Боязид эса, қочиб кетяпти деб ўйлаб, уни қувишга тушади. Темурбек тоғлар оралаб саккиз кун йўл юриб, текис йўлга тушиб олади ва Боязиднинг от-аравалар қолган Ангури қасрига келиб, бу ердаги барча нарсаларни қўлга киритади. Буни эшитган Боязид шошилинч Ангурига қайтишга ҳаракат қилади. Афсус, қасрга етиб келган турк қўшини ҳолдан тойганди. Боязидни чалғитиш

сабастрияликлар орасида қўплаб насроний динига мансуб арманлар ҳам борлигини айтиб ўтиш жоиздир.

Шундан кейин Эронга қайтган Темурбек юкори Арманистондаги Алора деган жойда баҳорги қароргоҳ вужудга келтирди.

Турк султони Боязид Сабастриядаги ишларнинг сабабчиси бўлмиш Заратандан ўч олиш мақсадида Арзинжонга юриш қилиб, уни забт этди, Заратаннинг хотинини асир олди. Кейинчалик у Заратаннинг хотинини озод қилиб, “шаҳарга зиён етказилмасин”, деб орқасига қайтиб кетади.

Ўз юртларига қайтган Темурбек билан Боязид бир-бирларига элчилар юборсаларда, алал-оқибат келиша олмадилар. Бу орада Константинополь шаҳри ҳукмдори ва Пера шаҳридаги генуяликлар Темурбекка элчи юбориб, агар Темурбек Турк султони

Руи Гонсалес де Клавихо кундалиги. Ўзбек тилида. (Ўзбекистон 2006 йил)

максадида атайин айланма йўллар билан юрган Темурбек шу ердаги жангда Боязидни энгиб, уни асирга олди.

Константинополь ва Пера ҳукмдорлари Темурбекка берган ваъдаларини бажариш ўрнига, аксинча, турклар тарафига ўтиб, Грециядаги туркларни ўз юртларига қайтишига йўл очди ҳамда қочкин туркларни ўз кемаларида Туркиядан Грецияга ташиди. Шу сабабли Темурбек насронийлардан каттиқ ранжиб, аламини ўз мамлакатадаги насронийлардан олди.

Боязид, Темурбек ва Мурод исмларининг маънолари

Темурбекдан мағлубиятга учраган Турк султонининг номи Йилдирим Боязид, яъни Чакмоқ Боязид эди. ‘Чакмоқ’ турк тилида “йилдирим” деб аталган. Боязид эса унинг исми. Отасини Амират деб аташарди. У ажойиб, довюрак киши бўлиб, уни граф Лазаро деган насроний жангда найза санчиб ўлдирган. Найза кўкрагидан кириб, елкасидан тешиб чиққан. Йилдирим Боязид отасининг қасоси учун граф Лазарони жангда ўз қўли билан ўлдирган. Лазаронинг ўғли Боязид томонига ўтиб, ҳозирги вақтда Боязиднинг ўғли Мусо Чалабий хонадонида яшайди.

Мен бу тафсилотларни кимни Мурод деб атаганларини англатиш учун ёзаяпман. Чунки ҳар бир турк подшоҳининг ўз номи бўлишига қарамай, одатда уларнинг ҳаммасини Мурод деб аташган. Шунингдек, Темурнинг асл исми, биз айтганимиздек Таморлон эмас, балки Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг тилида “темир подшо”, подшо эса улар тилида “бек” дегани. Таморлон тесқари, яъни тахкирлаш маъносини англатади. Темурбек бир вақтлар жангда яраланган ва ўнг оёғи билан қўлининг икки бармоғи шикастланган эди.

Арзинжондан жўнаш

Элчилар Арзинжон шаҳрида ўн бешинчи май, пайшанбагача бўлиб, шу куни бу ердан йўлга чиқдилар. Улар умуман дарахти йўқ, баланд тоғ

йўлидан юрарканлар, шу куни қор ёғиб, ҳаво жуда совуқ бўлди. Кечаси Хабега деган қишлоқда тўхтадилар. Қишлоқда кичик бир қаср, қаср ёнидан дарё оқар, атрофда кўплаб экинзорлар, уй ва яна бир неча қишлоқлар бор эди. Эртаси шанба куни Пагаррих деб аталган бир қишлоқда тунашди. Бу ерда баланд қоя устида бир қаср қад ростлаб турар, қишлоқ арманлар ва турклар яшайдиган икки қисмга бўлинган. Айтишларича, бир йил илгари Темурбек бу ердан ўтганда, арман черковини бузиб ташлашни буюрган экан. Арманлар черковни буздирмаслик учун унга уч минг аспер (бир аспер – ярим реалга тенг) берган. Темурбек пулни олгандан кейин ҳам черковни бузиб ташлатган.

Элчилар якшанбада, Авлиё Троица байрами кунида, бу ердан чиқиб, яна бир баланд қоялик тепасида Арзинжонга тегишли қасри бор қишлоққа кириб келдилар. Улар эртаси, душанба куни очиқ далада, кейин дарахтсиз, тоғ йўлидан юрарканлар, сув сероб, тоғнинг юкори ва пастки қисмларида ўтлар ўсиб ётган бу ерлар туркманларга тегишли бўлиб, уларнинг салтанати шу ерларгача етиб келган экан. Туркманлар мавритлар уруғидан, улар кўпроқ туркларга ён босади.

Эртаси сешанбада бу ердан йўлга чиққан элчилар серсув, қўкаламзор майдонлардан ўтишди.

Асерон

Тушга яқин Темурбекка тобе Асерон шаҳрига етиб келган элчилар шаҳар текисликка жойлашгани, у жуда баланд деворлар билан ўралганига гувоҳ бўлдилар. Деворнинг ҳар ерида миноралар қурилган. Шаҳарда катта бир қаср, шунингдек, ҳашаматли черков кўзга ташланиб турибди. Чунки илгари шаҳар насроний арманларга тегишли бўлиб, улар кўпчиликни ташкил қилган экан. Асерон бу ердаги энг бой ва энг чиройли шаҳар ҳисобланиб, Субайил деган туркман шаҳар ҳокими эди.

Йигирма иккинчи май пайшанбада элчилар бу ердан йўлга чиқиб, кечаси Авник шаҳар ҳокимлигига қарашли Перижон деган қишлоқда тўхташди. Аҳолиси арманлардан иборат Авник жуда қудратли ва мустақил шаҳар ҳисобланади. Бу жойларнинг ҳокими Тўлдибек чиғатойдир. Келгуси чоршанбада аҳолиси арманлардан иборат Исчу деган қишлоққа етиб келган элчилар шанбагача шу ерда бўлишди.

Делуларкент

Келгуси якшанбада элчилар маврлардан иборат, ошиқлар деб аталган, аҳолиси дарвешлардек умр кечирадиган Делуларкент, яъни жиннилар макони деган қишлоқда тунадилар. Кўплаб маврлар худди ибодатга катнаганидек, ошиқлар ҳузурига келиб турар, ошиқлар кўплаб беморларга шифо бахш этар, уларнинг бир оқсоқолини қишлоқ аҳолиси жуда ҳурмат қиларди. Айтишларича, оқсоқол авлиё бўлиб, Темурбек бу ерлардан ўтганида уни зиёрат қилиб ўтар экан. Одамлар бу оқсоқолга хайр-эҳсон қилар, у қишлоқ ҳокими ҳисобланади.

Тақводор бўлишни хоҳлаган кишилар ўзларини авлиё қилиб кўрсатиш учун соч-соқолларини қириб, ярим яланғоч иссиқда, совуқда кўчаларда кезиб юраверар, жулдур кийиниб, кўчаларда овқатланар, кеча-кундуз қўшиқ айтиб, чилдирма чалиб юардилар. Бу ердаги уйларнинг эшигига қора ипак ипдан ой шакли акс этган туғ тутилган, эшик остига кийик, эчки, қўй шохлари илиб қўйилган. Уйларида шох сақлаш, кўчаларда уни ўзлари билан олиб юриш ошиқларнинг одатидир.

Аракс дарёси

Йигирма олтинчи май душанба куни бу ердан жўнаб, деярли бутун Арманистон бўйлаб айланиб оқадиган Аракс дарёси яқинидаги далада тунаган элчилар шу куни сув оқиб турган баланд қорли тоғлар орасидан ўтиб, эртаси, сешанбада аҳолисининг кўпчилиги арманлардан иборат Наужуа деган бир қишлоқда тунадилар. Шу куни ноқулай бўлган дарё қирғоғидан юрган элчиларни бу ернинг ҳокими ҳурмат билан кутиб олди. Элчилар чоршанба куни тузли қоя устида баланд қасри бор бир қишлоқда тунадилар. Тузли тоғ тизмаси ярим кунлик масофали йўл эди. Хоҳлаган киши бу туздан истеъмол қилиши мумкин, бу ердагиларнинг ҳаммаси шу туздан фойдаланади.

Калмарин шаҳри

Йигирма тўққизинчи май, пайшанба куни тушга яқин Калмарин деган шаҳарга кириб келишди. Шаҳардан олти лига узоқликдаги баланд тоғ кўзга ташланиб турар, ривоятларга кўра, дунёни сув босганда Нух пайғамбар кемаси шу тоғда қўним топган экан. Шаҳар текисликка жойлашган, бир томонидан Аракс дарёси оқиб ўтса, иккинчи томонидан, қоялар орасидаги жуда кенг ва узун водий шаҳарни ўраб турибди. Водий ва дарё оралиғидаги

шаҳар мустаҳкам қалъага ўхшайди. Дарё бошланишида водийга ўтадиган йўл бор, ана шу йўлдан шаҳарга хужум қилиш мумкин. Лекин бу жойлар ҳам баланд миноралар билан ўралиб, қўш дарвозали баланд қаср қурилган. Калмарин дунёни сув босганидан кейин, Нух (а.с.) қабиласи томонидан қурилган биринчи шаҳардир. Шаҳар аҳолисининг гапига қараганда, бундан саккиз йил илгари шаҳарни қамал қилган Тортария хони Тўхтамишхон ва унинг қўшини шаҳарга қадам босмаслиги ҳамда шаҳар бунинг учун ҳар йили бож тўлаб туришга рози эканлиги ҳақида битим тузилган. Шаҳар аҳлининг бу шартга розилигини билган Тўхтамишхон улардан Журжония подшоҳи Сорсога қарши курашда ёрдам беришини сўрайди ва шаҳар ярим қўшинини унга топширгач, Тўхтамишхон яна шаҳарни талайди ва ёқиб юборади. Аҳолисининг кўпчилиги арманлардан иборат шаҳар вайронага айланиб, кўплаб одамлар ҳалок бўлади.

Насронийлар арман ерларидаги ҳокимиятни қандай қилиб қўлга киритганликлари ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Темурбекка қарашли бу шаҳарда кўплаб бинолар бўлиб, элчиларни бу ерда турар-жой, озиқ-овқат ҳамда улов билан таъминладилар. Эртаси жума куни улар бу ердан чиқиб, қоя тепасидаги баланд қаср олдига келдилар. Қаср эгаси бева аёл бўлиб, Темурбекка бож тўлар, илгари қасрда йўлтўсар қароқчилар истиқомат қилишган экан. Темурбек қасрга хужум қилиб, аёлнинг эри бўлмиш, ҳокимни ўлдириб, бундан буён қасрга қароқчиларни қўймасликни, ёмон одамлар қасрга кириб, ўзларини ҳимоя қилмасликлари учун қаср дарвозасини олиб ташлаб, ҳеч қачон ўрнатмасликни тайинлайди. Шундан сўнг қасрни ҳокимнинг бевасига топширади. Эгида деб номланган бу қаср Нух тоғи этагида жойлашган. Элчилар Тарабзундан жўнаганларидан бери, дуч келган тоғларнинг барчаси дарахтсиз, қуқ-қуруқ эди. Қаср ҳокими – бева аёл элчиларни жуда яхши кутиб олиб, уларга барча зарур нарсалар муҳайё қилди.

Нух (а.с.) шаҳри

Ўн учинчи май шанба куни элчилар бу ердан чиқиб, Нух кemasи тўхтаган тоғ этагидан юрдиларки, баланд тоғ дов-дарахтсиз, тоғ чўққиларида оппоқ қор кўринар, лекин суви мўл, ўтлари ўсиб ётарди. Улар тоғни айланиб ўтиб, узок масофаларга чўзилган бино ва уйларнинг тошдан ясалган пойдеворларини, вайроналарга атайин экилгандай, ўзидан-ўзи ўсиб чиққан, дони пуч жавдар ўсимлигини, сарикбош ўтини кўрдилар. Тоғ этагидан матоларни бўяшга ишлатиладиган қизил бўёқ олинаркан.

Улар тоғ оралаб анча юрганларидан кейин тоғ этагида кимсасиз шаҳар кўринди. Маҳаллий аҳолининг айтишича, узунлиги бир лига келадиган мазкур шаҳар Нух (а.с.) ва унинг қабиласи томонидан ер юзини сув босгандан кейин қурилган шаҳардир. Шаҳар олдида катта текислик бор, кўплаб каналлар оқиб ўтган ва дарахтлар, гуллар ўсиб ётибди. Узоқдан булоқлар кўзга ташланади. Тоғ қоялари жуда баланд ва қиррали. Доимо қор билан қопланганлиги учун чўққиларнинг юқори қисми йил бўйи булут билан қопланиб тураркан.

Элчилар шу куни тошлар уюми остидан сизиб чиқаётган булоқ ёнида тўхтаганларида булут тарқалиб, тоғ чўққиси кўринди, бир оз ўтиб яна булут қоплади. Айтишларича, тоғ чўққисидаги булут камдан-кам тарқалар экан. Бу тоғ ёнида унчалик баланд бўлмаган яна бир қиррали тоғ бўлиб, иккаласи оралиғида худди эгар шаклидаги боғланиш мавжуд. Нух пайғамбарнинг кемаси айнан шу ерда тўхтаган эмиш. Икки тоғ чўққиси қор билан қопланган. Элчилар шу кечаси Восит қалъаси деб аталган қасрда тунадилар. Тоғ чўққисига жойлашгани учун қасрга чиқиш жуда қийин. Пастрокда шаҳар, шаҳар билан қаср оралиғида минорали баланд девор, девордан қаср эшиги томон зинапоя қурилган. Темурбек қасрни қамал қилгач, қаср ҳокими Темурбек қўшини қасрга кирмаслиги ва уруш қилмаслиги шарти билан бож тўлаб туришга рози бўлган.

Маку қасри

Биринчи июнь якшанба кечки ибодат маҳалида насронийлар католиги Норадинга қарашли Маку деган қасрга етиб келган элчилар бу ердаги аҳолининг бари католик арманилардан иборат эканлиги, улар арман тилидан ташқари татар, форс тилларини ҳам билишларидан воқиф бўлдилар. Ака-ука Доминик ибодатхонаси ҳам шу атрофда бўлиб, ибодатхона водий четида, жуда баланд қоя этагида қурилган, шаҳар қоядан юқоридаги ёнбағирда жойлашган. Шаҳарнинг тепасида минорали мустаҳкам тўсиқ девори, деворнинг нариги томонида эса аҳоли яшайдиган уйлар бор. Биринчи тўсиқнинг юқори қисмида яна бир тўсиқли девор, иккинчи тўсиқ девор ичкарисидagi қояда зинапоя мавжуд. Эшик олдида тўсиқни кўриқлаш учун минора, иккинчи тўсиқнинг нариги тарафида кўпгина уйлар, минора ва ҳоким яшайдиган қошона бор. Аҳоли ўзига зарур жамғармани шу ерда сақлайди. Қоядаги уйлар ва бинолар тўсиқларга қараганда баландда қурилган. Қаср ичидан бошланган катта сув оқими

бутун ахолини таъминлаб, боғларни суғоради. Қаср пойида кўркам водий, ундан дарё окиб ўтади. Водийда боғлар, токзорлар ва экинзорлар ястаниб ётибди.

Темурбек мазкур қасрни забт эта олмаган бўлса-да, кейинроқ қаср ҳокими Темурбекка хоҳлаган пайтда йигирмата отлик етказиб бериш шарти билан битим тузган. Бир оз вақт ўтиб, Темурбек қўшини билан қаср ёнидан ўтаётганда, ҳоким ўз ўғли орқали совға сифатида Темурбекка топшириш учун учта яхши безатилган от юборади. Қаср ёнига келган Темурбекка ҳокимнинг ўғли отаси номидан учта отни топширади. Совғани олган Темурбек қасрга бирор бир зиён етказмасликка буйруқ беради ва бундай етук ўғилни бу ерда юришига ҳожат йўқ деб, уни ўзи билан олиб кетиб, йигирма ёшли бу йигитни Эрон ҳукмдори бўлган набираси Умар Мирзога топширади. Қаср ҳокимининг ўғли эндиликда Умар Мирзо саройида яшаб, унинг қўшинида хизмат қилмоқда. Умар Мирзо қаср ҳокимининг ўғлини мусулмон динига ўтказиб, унга Сагармиш исмини беради ва ўзининг шахсий соқчисига айлантиради. Бироқ бу хоҳишга зид ҳолда мусулмон динини қабул қилган бўлса-да, йигит амалда мусулмон эмас эди. Мазкур қаср ҳокими элчиларни жуда яхши қабул қилди. Қаср аҳолисининг насронийлар эканлиги элчилар учун жуда яхши бўлди.

Ҳокимнинг айтишича, Темурбекнинг набираси Жаҳонгир Мирзо ва унинг аёнлари қандайдир бир хазинани яшириш мақсадида қасрга кириш учун изн сўраган, лекин у хазинани ўзи олиб яшириб, сақлаб беришини мумкинлигини, Жаҳонгир Мирзони эса қасрга киритмаслигини айтган. Шундан сўнг Жаҳонгир Мирзо бу ҳақда сўз очмаган экан.

Элчилар қасрда шу куни бўлишиб, кейинчалик ҳокимнинг Эрон шоҳи қўшинида хизмат қилаётган ўғлини учратиб, у билан гаплашдилар. Мазкур шаҳар ҳокимининг яна бир кичик ўғли, отасининг айтишича, ўз она тилининг билимдони ва олими экан. Ҳоким насиб этса, элчилар уйларига қайтаётганларида ўғлини уларга қўшиб юборишини, элчилар уни қиролга тавсия қилишларини, қирол эса уни попга тавсия этиб, натижада ўша ерларга бош руҳоний этиб тайинлашини сўрамоқчи эканлигини айтди.

Қасрнинг насронийларидан узокда, қўплаб мусулмонлар орасида мавжуд эканлиги, шунингдек, қасрдаги арманилардан католиклар етишиб чиқаётганига ажабланса бўларди.

Аленга қасри

Элчилар иккинчи июнь душанба куни бу ердан чикиб, аҳоли яшайдиган ергача етиб келолмай, очиқ далада тунадилар. Шу куни уйлари чап томонда жойлашган, баланд тоғ қоясидаги, атрофи девор ва миноралар билан ўралган, девор ичкарасида суви мўл бўлган ерларда тоқзорлар, боғлар ва экинзор майдонлари бўлган Аленга қасрини томоша қилдилар. Темурбек Эрон подшоҳи Султон Аҳмадни енгиб, ерларини забт этган пайтда, подшоҳ ана шу қасрга яширинган экан. Темурбек бу қасрни уч йил давомида қамал қилгач, подшоҳ қасрдан чикиб, Бобил султонининг олдига қочиб кетган. У ҳозир ҳам ўша ерда турибди.

Эртаси сешанба куни элчилар кўчманчи чорвадор чигатойларнинг юзта чодири тикилган далада тунаш учун тўхтаб, чоршанба кунини ҳам шу ерда ўтказдилар. Бу ерда ҳам уларни озиқ-овқат, сафар учун зарур улов ва бошқа керакли нарсалар билан таъминладилар. Шу вақт давомида элчилар тоғли ва сувли яйловлардан ўтиб келишаркан, йўлда кўплаб чигатойларни учратдилар.

Хой шаҳри

Элчилар бешинчи июнь пайшанба тушга яқин текисликка жойлашган, атрофида боғ ва экинзор майдонлари бор, экинзорлари орасидан кўплаб анҳорлар оқиб ўтган, минорали ғишт деворлар билан ўралган Хой шаҳрига етиб келдилар. Кўплаб арманлар истиқомат қиладиган бу шаҳар чегарасида Арманистон ҳудуди тутаб, Эрон ерлари бошланади. Элчилар бу ерда Бобил султонининг Темурбекка юборган элчисини учратдилар. Султон элчиси Темурбекка совғалар ортилган ўн бешта туя билан йигирмага яқин қўриқчи аскарлар кузатувида йўлга чиққан, шу билан бирга яна олтита туякуш ва битта жирафа ҳам олиб бораётган экан.

Жирафанинг гавдаси от бўйига тенг, бўйни жуда узун, олдинги оёқлари кейингисига нисбатан анча узун, туёғи ҳўкизникига ўхшаб қўштуёк, олдинги оёғи туёғидан то елкасигача бир ярим газ, олдинги қовурғасидан бошигача ҳам бир ярим газ келар, бўйни худди кийикникидай ингичка, бошини жуда баландга кўтарар, орқа оёқлари олд оёқларидан калталигини кўрган одам уни ўтирган деб ўйлаши мумкин. Унинг қорни оқ, юнги сарғиш, бурни кийикникидай пастда, пешонасида ўсимта бор, кўзлари думалоқ ва катта, қулоқлари кичкина, энди ўсиб келаётган кийик шохига ўхшайди, беш-олти метр баландликдаги емишни бемалол узиб ея олади.

У дарахт барглари билан озикланар. мухтасар қилиб айтганда, биринчи бор кўрган одам учун жирафа ғаройиб хайвон ҳисобланади.

Пайшанбада етиб келган элчилар шанбагача шу ерда бўлиб, саккизинчи июль, якшанба куни йўлга чикдилар. Чунки келган кунлари сафарга тайёр отлари йўқ эди. Шу куни бир кенг яйловда тунадилар. Улар Хой шахригача бўлган йўлларда кўп қор кўрдилар-у, кейин умуман қорни учратмадилар. Бу жойлар анча иссиқ эди.

Урмия кўли

Эртаси душанба куни туш пайтида текисликда жойлашган, атрофлари серсув боғлардан иборат Каза деган катта шаҳарга етиб келдилар. Шаҳар қаршисида айланаси юз мил келадиган катта шўр кўл бор, кўл ҳудудида учта орол бўлиб, уларнинг бирида одамлар яшайди. Элчилар шу куни катта қисми вайрондан иборат Кусакама деб аталган жойда тунадилар. Айтишларича, аҳолисининг кўпчилигини арманлар ташкил этадиган бу шаҳарни Торталия хони Тўхтамишхон бузиб ташлагандан сўнг, Темурбек Тўхтамишхонни енгиб, уни бу ерлардан ҳайдаб юборган экан. Тўхтамишхоннинг бу ерлардан қайдай ҳайдалганлиги ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Эртаси куни текисликда жойлашган Чаускад деган шаҳарда тунадилар. Шаҳар атрофи ҳар хил боғ ва узумзорлар билан ўралган. Бу ердаги баланд тоғлардан оқиб тушган сувлардан боғларни суғориб, мўл ҳосил олишиб, Табриз шахрига ҳам жўнатишар экан. Тунни далада ўтказган элчилар шу куни боғлар, токзорлар ва узоклардан оқиб келаётган анҳорлар орасидан ўтдилар. Бу йўллар жуда текис ва чиройли эди.

Табриз

Ўн биринчи июнь чоршанба кечки ибодат маҳали икки тоғ қоялари орасидаги водийда жойлашган Табриз деган катта бир шаҳарга етиб келган элчилар шаҳар атрофи деворсиз, чап томондаги тоғ шаҳарга жуда яқин, тоғдан сув оқиб тушаётганини кўрдилар. Шаҳардан узокроқда, ўнг томонда яна бир тоғ бўй кўрсатиб турар, у жуда совук, чўққисидан йил бўйи қор эримаскан, тоғдан оқиб тушаётган сув тиниқ бўлиб, шаҳарнинг турли томонига тарқалган. Шаҳар олдида салобат тўкиб турган икки қоя авваллари бир-бирига яқин бўлса, эндиликда улар орасидаги масофа кундан-кунга узоклашиб бормоқда. Чап томондаги, бир лига баландликдаги

кояни генуяликлар қаср қуриш учун Султон Вайс деган ҳукмдордан сотиб олган экан. Кейинроқ сотганига пушаймон бўлган ҳукмдор, қаср қураётганлар олдига одам юбориб, «Бизнинг юртда савдогарлар қаср курмасин деган одат йўқ, бироқ қаср қуришга сарфланадиган тупроқни ўз мамлакатларидан олиб келишлари керак», деб айтади. Савдогарлар у билан баҳсга киришганда, у савдогарларни қатл этишга фармон беради.

Ўнг томондаги тоғдан окиб тушаётган сув анҳор ва ирмоқларга бўлиниб, шаҳарнинг турли бурчакларига оби-хаёт таркатар, шаҳарнинг кенг ва тор кўчаларида ҳар хил нарсалар сотилар, кўчаларнинг кесишган жойларида кўп эшикли уйлар, каттакон бу уйларнинг ичида шойи, юққа шойи ва ипак матолар, марваридлар билан савдо килувчи дўконлар бор эди.

«Табриз шовкин-суронли, савдогарлар шаҳри, бу ердаги дўконларда аёллар учун хушбўй атир-упалар, дуру гавҳарлар сотиларди. Бу атир-упаларни айнан аёлларнинг ўзлари дўконларга кириб савдо қиларди. Аёллар ўзларини танимаслик учун паранжи ёпиниб олардилар.

Шаҳарда юнон услубида кимматли тоштахталар, ранг-баранг бўёқлар, олтин ва чиройли ойналар билан безатилган кўплаб бинолар ва масжидлар салобат тўкиб турарди. Айтишларича, бу чиройли бинолар бой-бадавлат таникли кишилар томонидан қурилган, қурилиш маҳалида ўша кишилар кимўзарга интилиб, бутун бойликларини қуражак биноларига сарфлаган экан. Ана шу бинолар орасида йигирма мингга яқин хонаси ва яна алоҳида хужралари бор, чиройли деворлар билан уралган катта уй бор бўлиб, мазкур уй Эрон ҳукмдори Султон Вайс томонидан (Бобил султонида олинган бир йиллик бож эвазига қурилган ва бино Талебахтхона деб аталган. Темурбекнинг катта ўғли томонидан шаҳардаги кўпгина ҳашаматли уйлар бузиб ташланган бўлса-да, ушбу қошона сақланиб қолган экан.

Табриз шаҳри бой, ҳар куни бу ерда олди-сотди қизгин. Айтишларича, илгари шаҳар аҳолиси кўп бўлиб, ҳозир шаҳардаги хонадонлар сони икки юз мингдан ошса керак. Шаҳар майдонларида бутун ҳолда ёки турли усулларда пиширилган гўшт ва сархил мева-чевалар сотилади.

Шаҳар кўчаларининг бирида қуриган дарахт бўлиб, у қачон барг чиқарса, қўлида хоч ушлаган бир насроний рухонийси ўз муридлари билан дарахт олдига келиб, аҳолисини Исо пайғамбар динига киритишини дарвиш киёфасида бир мусулмон гапириб берган экан. Аҳоли бундан жуда ҳам хафа бўлиб, дарахтни кесиб ташламокчи бўладилар, бироқ дарахтга

уч марта болта урган кишининг кўли синади. Бу ҳақда гапирган ва кўпгина нарсаларни башорат қилган ўша мусулмон одам яқинда қазо қилибди. Айтишларича, бу шаҳарга ташриф буюрган Темурбек ўша мусулмонни топиб келтиришни буюради. Мусулмон юқоридаги ривоятни ва бошқа кўпгина нарсаларни унга гапириб беради. Ўша қуриган дарахт хозир ҳам турибди ва унга ҳеч ким яқинлаша олмайди.

Шаҳар кўчалари ва майдонларида кўплаб ҳовуз ва қудуқлар борки, улар олдида, ёзда одамлар сув ичишлари учун мис ҳамда темир косалар қўйилади. Бу шаҳарга Соҳибқироннинг қариндошларидан – Деррега исмли шахзода ҳоким эди. У элчиларни катта ҳурмат ва эҳтиром ила кутиб олди.

Бундан ташқари, шаҳарда кўплаб масжид ва ҳаммомлари бўлган бу шаҳарда элчилар тўққиз кун туриб, жўнашлари олдидан уларга сарой отларидан келтириб беришди. Соҳибқирон иқболига ташриф буюрувчилар учун шу ердан бошлаб, тегишли жойларда салтанатга қарашли отлар тайёрлаб қўйилган, бу отлардан меҳмонлар йўлларда кеча-кундуз фойдаланишлари мумкин. Бу жойда юзта, иккинчи жойда элликта, яна бир жойда икки юзта мана шундай чопқир отлар то шаҳри Самарқандга етиб боргунча шай қилиб қўйилган. Бу шаҳардан ўн кунлик масофада, Бобил қаршисида Бағдод шаҳри жойлашган.

Табриздан жўнаш. Элчиларни кутиб олиш удуллари

Йигирманчи июль жума куни соат тўққизларда Табриз шаҳридан чиқиб, кечқурун Зайдана деган қасрга етиб қелишган элчилар эртаси шанбада Бухон деган қишлоқдан ўтиб, бир далада тунаб қолдилар. Якшанба куни эрталаб Сангелана қишлоғидан ҳам ўтиб, туркман қабиласи истиқомат қилувчи Туселар қишлоғида тушлик қилдилар. Бу юрт улар босиб ўтган аввалги мамлакатларга қараганда текисликда жойлашганлиги билан бирга жуда иссиқ ҳам эди. Ҳар бир қишлоқдан таомлар олиб чиқиб, элчиларни меҳмон қилишардики, бу ерларнинг урф-одати шундай экан. Элчилар бирор қишлоққа етиб қелишлари биланоқ, отлардан тушиб, далада бирор соя жойга, улар учун тўшалган гилам устига ўтирар, шундан сўнг хонадонлардан олиб чиқилган таомлар – қимдир нон, бошқаси кўзада қатик, яна бири рўзғорида тайёрланган гуруч ёки жўхоридан пиширилган

таом дастурхонга қўйилар эди. Булар йўл устида олиб чиқилган таомлар, агарда меҳмонлар қишлоққа тушадиган бўлсалар, қўплаб пиширилган гўшт келтириларди.

Элчилар сафарни кечаси салкинда давом эттириш мақсадида қоронғу тушиши билан йўлга отландилар. Чунки кундузлари ҳаво жуда иссиқ, пашша-чивинлар дастидан кундуз юришда токат қилиб бўлмасди. Катта-катта чивинлар одам ва ҳайвонларни қон чиққунча чакар, уларга ҳатто ҳайвонлар бардош бера олмас, чивин чакқан жойдан шундай қон оқардики, бундан одам ҳайратга тушарди.

Миана

Элчилар эртаси душанба куни соат бирларда “ярим йўл” маъносини англатувчи Миана шаҳрига етиб келиб, бу ерда кун бўйи бўлишиб, кечкурун ўзларига ажратилган отларга миниб тун бўйи йўлларини давом эттиришди ва сешанба – Авлиё Хуан куни эрталаб катта бир уй олдига етиб келдилар. Бу уй савдогар ва саёҳатчилар учун қурилган қарвонсарой бўлиб, элчилар кечки ибодатгача шу ерда дам олдилар. Шу вақт оралиғида Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ юборган чопар келиб, элчилар сафарни тезлаштириб, бу ердан унча узоқ бўлмаган далада, лашкарлари билан турган шоҳ ҳузурига етиб боришларини сўраганлигини айтди.

Элчиларга салтанат отларидан тақдим этилгач, кеч кириши билан улар йўлга чиқарқанлар, тонг отиши билан Мироншоҳнинг иккинчи чопари етиб келиб, шоҳ элчилар билан учрашиш ниятида, Султонияга қараб келаётганлигини, шу сабаб элчилар сафарни янада тезлаштиришлари лозимлигини маълум қилди.

Элчилар тунга яқин дарё бўйидаги бир бино олдига етиб келдилар. Бу ерда ҳам салтанат отлари сақланаркан. Улар шу ерда дам олиб, отларни алмаштириб, йўлга чиқдилар ва тунда, бир вақтлар Эроннинг йирик шаҳарларидан бири бўлган, қимматли Санга шаҳрига етдилар. Иккита баланд тоғ тизмалари оралиғидаги водийда бўй қўрсатиб турган бу шаҳарнинг деворлари бузиб ташланган, ичкарида уй ва масжидлар бор, кўчаларидаги ариқларда сувлар оқиб ётарди. Санга шаҳри шоҳ Доро тассарруфида бўлиб, у ўз салтанатидаги бу шаҳарни жуда қадрлар ва қўп вақтини шу ерда ўтказарди. Доро шу шаҳардан Александрга қарши қўшин тортган экан. Шу ерда тунаб қолишни ихтиёр этган элчиларни яхши қабул қилиб олган шаҳар аҳли уларни ширин таом ва мева-чевалар

билан меҳмон қилиб, эртаси куни махсус тайёрланган салтанат отларига миндириб, кузатиб қўйдилар.

Султония. Мироншоҳ хузурида қабул

Олтинчи июнь пайшанба куни тушга яқин Султония³⁸ шахрига келиб, Темурбекнинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзо шу ерда эканлигини билдилар ва эртаси жумада Мироншоҳ Мирзонинг хузурига йўл олдилар. Бу ерга келган кишиларнинг урф-одатга кўра, совга-саломлар беришлари лозим эди. Шу боис элчилар сархил нарсалар, кўйлақлар, бу ерда кадрланадиган шойи газламалар ва яна баъзи молларни Мироншоҳга олиб келишганди. Улар Мироншоҳ Мирзони катта боғ ичидаги саройда учратдиларки, у элчиларни хурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, ўз чодирига таклиф этаркан, элчилардан қиролнинг сиҳат-саломатлигини сўради. Озгина суҳбатдан сўнг, у элчиларни дастурхонга таклиф этиб, ширин таомлар билан сийлади. Шундан сўнг Мироншоҳ Мирзо ҳар бир элчининг елкасига яхши тўнлардан ёпди.

Султония шахри текисликка жойлашган, атрофи деворлар билан ўралмаган, лекин шаҳарда баланд девор билан ўралган қаср бор. Қаср деворларида чиройли, ҳар хил гул ва кошинкорлик билан безатилган миноралар, ҳар бир минорада тош отиш қуроли – манжаниқ, яъни палахмон бор эди.

Султония аҳолиси Табриз аҳолисига нисбатан камчиликни ташкил қилса-да, бироқ бу ердаги савдо-сотик ишлари жуда юқори. Ҳар йили июнь, июль ва август ойларида сон-саноксиз қарвонлар билан Султонияга ҳисобсиз моллар келтирилади. Ана шу савдо-сотик орқасидан мамлакат катта даромад кўради. Ҳар йили бу шаҳарга Кичик Ҳиндистондан қўплаб савдогарлар Сурия ва Александрияга олиб боролмайдиган, тансиқ ва хушбўй меваларни, қалампир, мускат ёнғоқи, долчин, ун, мускат бўёғи ва бошқа энг яхши дориворларни Султонияга келтиришар, бундан ташқари, Боку, яъни Каспий денгизи яқинидаги Гилонда ҳар йили қўплаб ишлаб чиқариладиган шойининг катта қисмини шу ерга олиб келардилар. Гилон шойиси Дамашқ, Сурия, Туркия ва Кафа ва бошқа мамлакатларга юборилади. Султонияга яна Шамахи заминида тайёрланган шойилардан келтирилар, ҳатто Генуя ва Венеция савдогарлари ҳам шойи сотиб олиш учун ипакнинг қони бўлган Шамахига ташриф буюришарди. Шунини айтиб

38. Эрон Озарбайжони шаҳарларидан.

ўтмоқ лозимки, иклими ҳаддан зиёд иссиқ бўлган Султонияга келган чет эл савдогарларини офтоб урар ва ҳатто куёш таъсиридан ҳалок бўлишлари ҳам мумкин эди. Айтишларича, офтоб уриши елкани қаттиқ куйдириш билан бирга тўғри юракка таъсир қилар ва одам қайт қилиб ўлар экан. Офтоб урган кишининг ранги сарғайиб, аввалги холига қайта олмас экан.

Бундан ташқари, Кичик Ҳиндистон яқинидаги Шероз ва Есен, Серпидан бу ерга қўлаб шойи газламалар, Хуросондан йигирилган-йигирилмаган иплар, либосга мўлжаллаб тайёрланадиган турли рангдаги ип-газамалари келтирилади.

Хуросон-Туркистон ерларидан Кичик Ҳиндистонга қадар бўлган ҳудудни ўз ичига олган жуда улкан мамлакатдан, яъни Шероз ва Хуросон ерларидан, Ормуз шаҳридан Султонияга қўлаб марварид ва дуру гавҳарлар келтирилади. Илгари Кичик Ҳиндистонга қарашли бўлган Ормуз шаҳри эндиликда Темурбек қарамоғида. Хитойдан Ормузга келиш учун денгиз орқали деярли ўн кун юрилади. Ундан сўнг бир дарёга ўтиб, яна кемада ўн кун юриб, Ормузга етиб келадилар. Денгизда сузувчи кемаларда темир ишлатилмай, улар фақат (ёғоч) миҳ ва (арқонлар) билан ясалади. Темир ишлатилса, денгизда қўп учрайдиган магнит, яъни оҳанрабога дуч келиб, емирилиб, вайрон бўлиши мумкин. Бу кемаларда марваридлар олиб келадилар. Фақат Хитойда учрайдиган энг яхши ёқут, қўлаб ширинлик ва дориворлар бу ерга келтирилиб, сўнгра дунёнинг бошқа жойларига олиб кетилади. Дунёдаги марвариднинг энг қўпи Хитой денгизидадир. Марваридни тешиб, сайқал бериш учун Ормузга олиб келадилар. Мусулмон ва насроний савдогарлар бу марваридларни тешиб, сайқал берадиган Ормуздан бошқа жой йўқ, дейдилар. Султониядан Ормузгача олтмиш кунлик йўл. Ушбу ғарбий мамлакатда марварид “ясорес” деб аталган чиғаноқларда ҳосил бўлади, десалар, Ормуз ва Хитой мамлакатидан келган кишилар, марваридлар денгиз малюскалари чиғаноғида ҳосил бўлади, дейдилар. Оппок чиғаноқларни Султония ва Табризга келтириб, улардан марваридга ўхшаш сирға, узук ва бошқа шунга ўхшаш безак-такинчоклар тайёрлайдилар.

Кафа ва Тарабзундан насроний савдогарлар, шунингдек, Туркия ва Бағдоддаги савдогарлар йилнинг айна шу мавсумида моллар харид қилиш учун Султонияга келадилар. Султониянинг текисликда жойлашган жуда катта майдон ва қўчаларида ҳар хил моллар сотилар, бу ерга келган савдогарлар шаҳардаги қўлаб катта уй ва меҳмонхоналарда тўхтайдилар.

Мироншоҳнинг аҳволи

Шаҳар чеккасидан бошланадиган жуда кенг паст текисликларда аҳоли зич жойлашган. Ўнг томонда, куп-курук тоғлар ортида Гуржистон мамлакати бор. Баланд тоғлардаги корлар ҳеч қачон эримайди. Чап томонда ҳам худди шу каби тоғ бўлиб, ҳавоси жуда иссиқ. Унинг ортида, Гилон ерларида эса Боку³⁹ денгизи мавжланади. Султониядан ушбу денгизгача олти кунлик йўл. Боку денгизидаги айрим ороллардан олмос оладилар. Лимон ва апельсин дарахтларига бой Гилон ерлари жуда иссиқ, ҳеч қачон қор тушмайди.

Кўплаб мамлакатлар билан савдо-сотиқ олиб борганлиги учун Султония подшоши катта даромад олади. Султония ва Табриз шаҳарлари, умуман, Эрон подшолиги Темурбекнинг тўнғич ўғли Мироншоҳ Мирзога карашли эди, лекин у бу ерлардан маҳрум бўлди. Бунинг сабаби эса қуйидагича:

Мироншоҳ Мирзо бу ерларнинг ҳокими бўлиб, отаси томонидан берилган кўплаб қўшин ва баҳодирларга эга эди. Аммо у Табризга келгач, ғалати бир одат чиқарди. Барча уйлар, масжидлар ва бошқа биноларни бузиб ташлашни буюрди. Табриздан Султонияга келиб ҳам шу ишнинг такрорлади. Шаҳардаги қасрга кириб, отасининг шу ерда сақланаётган хазинасидан анча қисмини баҳодир ва аъёнларига бўлиб берди. Шаҳардан ташқарида бир лашкарбоши томонидан қурилган ва унинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган катта уйни ҳам буздириб, лашкарбошининг жасадини эса қабрдан чиқариб ташлашга фармон берди. Баъзи бировлар Мироншоҳ Мирзо бу ишларни жиннилиги туфайли амалга оширган деса, яна бировлар, Мироншоҳ Мирзо ўзига ўзи «Мен жаҳонда энг улуғ инсоннинг фарзандиман, бу шаҳарларда ўлимимдан кейин ҳам ном қолдирадиган қандайдир ишларни амалга ошироғим керак» дегани учун ҳам шундай қилмоқда, деб айтардилар.

Кейин у ном қолдирадиган ҳар хил усуллар ҳақида ўйлаб-ўйлаб, охири дунёдаги барча ишлардан афзалроқ бошқа иш қилиш мумкин эмаслигини англаб етади ва одамлар ўлиmidан кейин уни эслашлари учун шу ердаги биноларни бузиб ташлашга буйруқ беради. Будан хабар топган Темурбек Самарқанддан Мироншоҳ Мирзо ҳузурига йўл олади. Отасининг келаётганини эшитган ўғил “Бир қошиқ қонимдан кечинг!” деб авф сўраб, отани кутиб олиш учун пешвоз чиқади. Отаси уни катл этмоқчи бўлганда, қариндош ва амалдорлар унинг гунохидан ўтишни сўраб, жон куйдириб

39. Каспий денгизи.

ҳаракат килгач, Мироншоҳ Мирзони салтанатдан маҳрум этиш шарт билан Темурбек ўғлининг гуноҳидан ўтади ва унинг ихтиёридаги ерларни ҳамда қўшинини олиб, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, ўз набираси Абубакр Мирзони хузурига чақириб: “Отанг гуноҳкор бўлиб колганлиги сабабли, унинг салтанати ва мулкини сенга тақдим этаман”, дейди. Бунга жавобан набираси: “Отамнинг салтанатини эгаллашдан худо асрасин, яхшиси отамни кечириб, мол-мулкини унинг ўзига қайтариб беринг”, деб эътироз билдиради.

Шундан кейин Темурбек ҳокимиятни Мироншоҳ Мирзонинг бошқа ўғли – Умар Мирзога тақлиф этганда, у отасининг салтанат ва қўшинини қабул қилиб олади. Ҳокимиятга эга бўлган ўғил кейинчалик отаси ва акаси билан шунчалик зиддиятга борадики, ҳатто уларни ўлдирмоқчи ҳам бўлади. Бу ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Шундан кейин Темурбек Бобил султонлиги ерларидан Бобил, Алеппо ва Бағдод шаҳарларини забт этиб, бу юртларни отасининг салтанатини олишдан бош тортган набирасига тақдим этади. Кейинчалик Мироншоҳ Мирзо ўғли Абубакр Мирзо билан ушбу вилоятларда яшай бошлайди.

Мироншоҳ Мирзо юқоридагидай васвасаларга тушган пайтларда, унинг хотини Хонзодабегим узоқ йўл босиб, Темурбек хузурига етиб келган ва воқеани отасига гапириб бериб, ўз эрини Темурбекка қарши исён қўтармоқчи эканлигини ҳам айтади. Оқибатда Темурбек Мироншоҳ Мирзодан ҳокимиятни тортиб олди. Хонзодабегим эса эри хузурига бормай, ҳурмат-эҳтиром ила Темурбек саройида яшаб келмоқда. Мироншоҳ Мирзонинг Хонзодабегимдан Халил Султон деган ўғли бор. Мироншоҳ Мирзо қирқ ёшлардаги, тўладан келган, баланл бўйли, оёқ оғриғига чалинган киши эди.

Элчилар Султония шаҳрида уч кун турдилар.

Султониядан жўнаш

Элчилар йигирма тўққизинчи июнь якшанбада шоҳ томонидан ажратилган махсус отларда Султониядан жўнаб, кечкурун Коенгола деб аталган қишлоққа келиб тунадилар. Эртаси куни тушда Абхор қишлоғига бирров қўниб, яна йўлни давом эттириб, кечаси серсув ва боғ-роғларга бой Секизана қишлоғига кириб келдилар. Эртаси чоршаңбада бундан бир неча кун илгари эгаси ташлаб кетган касрда тунадилар. Айтишларича, бир ой илгари шоҳ бу ерда бўлиб, на бугдой, на жавдар, ҳатто чорва учун ўт

ҳам бўлмагани учун, экилган майсаларни едиринглар, деб буйрук берган. Қўшин шоҳ буйруғига биноан ҳамма нарсани талон-тарож қилгани сабабли аҳоли бу ердан кетиб қолган. Бу ерда фақат йўловчилар учун ажратилган элликта отни боқиб юрган кишиларни учратиш мумкин эди.

Элчилар Султониядан бу ергача бўлган масофада салтанат отлари қўйилмаган иккита жойни учратдилар, холос. Учинчи июль пайшанба куни элчилар сафар отлари билан таъминланди ва улар Шаҳаркон шаҳрига етиб келдилар. Уларга жуда яхши бино ажратилди ва ҳамма керакли нарсалар таъминлаб берилди. Элчилар ўз қароргоҳларида ўтирганда, Босимбек исмли лашкарбошидан хабар келди. Қирол элчиларини иззат-икром билан қабул қилиш унга топширилганлигини, уларга тайинлайдиган гаплари борлигини билдириб, элчиларни ҳузурига чорлаган эди.

Элчилар пайшанба, жума ва шанба кунлари шу шаҳарда туришди.

Техрон. Рей шаҳри харобалари

Шанба куни отлар билан таъминланган элчиларни кеч кириши билан бу ердан чиқиб, олтинчи июль якшанба куни тушга яқин Техрон шаҳрига етиб келиб, Босимбекни шу ерда учратдилар. Босимбек элчиларни жуда яхши кутиб олди ва шоҳ ташриф буюрганда истиқомат қиладиган шаҳардаги энг яхши бинога жойлаштирди. Эртаси куни киши юбориб, меҳмонларни ҳузурига таклиф этди. Элчилар уни уйига яқинлашганларида ўзи пешвоз чиқиб кутиб олди ва ичкарига бошлаб, супада ўз ёнига ўтиргизди. Шундан сўнг у ҳозиргина етиб келган, Темурбекка совғалар олиб бораётган Бобил султони элчиларига ҳам киши юборди. Босимбек элчиларни ҳар хил таомлар, шунингдек, пипирилган от қалласи, қовурилган от гўшти билан зиёфат қилди. Зиёфатдан сўнг, “Эртага жўнашларингиз мумкин”, деди. Шунингдек, Босимбек Соҳибқироннинг куёви билан бирга эътиборли Мирзонинг ҳузурига ташриф буюришларини ҳам маслаҳат берди ва Соҳибқироннинг топшириғи шундай, деб қўшимча қилди.

Элчиларнинг жўнаш олдидан Босимбек Руи Гонсалесга кимхоб тўн ва салла такдим этиб, “Буни Темурбекнинг қиролга дўстлиги рамзи сифатида қабул қилишингизни сўрайман”, деди.

Техрон атрофи девор билан ўралмаган, ҳамма нарса мўл-қўл, ажойиб шаҳар. Аммо жазирама иссиқ ёмон таассурот қолдирди. Шаҳар жойлашган ерни Рей деб атайдилар. Бу кенг ва бой вилоятга элчилар ҳузурига ташриф буюриши лозим бўлган Темурбекнинг куёви ҳокимлик

қиларди. Султониядан Техронгача бўлган ҳудуд аҳоли яшайдиган текис ва жазирама иссиқ ерлар экан.

Эртаси сешанба кун икки лига масофадан кейин, ўнг томонда бузиб ташланган улкан шаҳар харобалари кўринди. Бир неча минора ва масжидларгина бутун қолган, ҳозирда кимсасиз Рей илгари мамлакатда энг йирик шаҳар ҳисобланган. Чоршанбада элчилар бир кишлокқа келиб, сўнг тоғда яшовчи ҳоким ҳузурига бориш учун кишлокдан чиқиб, далада тунадилар.

Сулаймон шоғ ўрдаси. Қабул. Темурбек набираси

Элчилар эртаси ўнинчи июль пайшанба тушлик ибодат маҳалида бир неча отликларга дуч келиб, улардан ҳоким ўз ўрдасида эканини, ўзларини Бобил султони элчилари билан кутиб туришганини, кейин улар билан бирга ҳоким ҳузурига ташриф буюришларини билиб олдилар.

Элчилар султон элчиларини кутиб туриб, Қоҳира элчилари етиб келишгач, элчиларнинг ҳар бири ўз гуруҳи билан йўлга тушди. Элчилар ҳоким ўрдасига яқин жойда қолиб, унинг буйруғини кутдилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, ҳоким киши юбориб, уларни таклиф қилди. Чодир олдидаги катта бир шийпонда ўтирган ҳоким, уларни ҳурмат билан кутиб олди ва тезда дастурхон тузашни буюрди. Ҳоким эртаси кун ичам бирга овқатланишга таклиф этди ва уларни ўз чодирларига кузатиб қўйишни буюрди. Элчилар ўз чодирларига киришгач, уларга ҳар хил таомлар, нон ва ун. тирик қўй келтириб беришди. Меҳмонлар эртаси кун ичам ҳоким таклифига кўра базмга ташриф буюришди. Базм дастурхонига турли таомлар, қовурилган от гўшти, пиширилган от бўйраги, ҳар хил ширинчилик қўйилган, базмда қўшгина одам иштирок этди.

Зиёфат тугагач, ҳоким элчиларга қарата: “Соҳибқирон фармойишига асосан совғалар қўрилиб, элчилар олдин саройга юборилиши кераклиги”ни айтди. Ҳоким совғаларни кўргач, уларни от ва туяларга юклаб, Соҳибқирон турган жойга жўнатишни, кейин эса элчиларни отлар билан таъминлашни буюрди.

Элчиларга тўн ёпилди. Руи Гонсалесга қўшимча ҳарбий кийим ва телпак ҳамда бу ернинг одатига кўра, катта совға ҳисобланган эгар-жабдуқлари билан бирга йўрға от тақдим этилди.

Ҳокимнинг исми Ғуломшоҳ Мирзо бўлиб, Соҳибқироннинг яқин одамларидан эди. У элчиларни икки тоғ оралиғидан оқиб ўтадиган дарё

бўйидаги майсазорда кутиб олди. Йилнинг бу фаслида бу ерлар жудаям гўзал кўриниш касб этиб, бу ердаги тоғ Кар деб аталар, тоғ этагидаги ўрдада уч мингта яқин чодирлар тикилган. Темурбекнинг кизига уйланган ҳокимнинг олдида бир оз бетоб бўлган Темурбекнинг набираси Султон Халил Мирзо ҳам бор эди.

Султон Халил Мирзо элчилар Соҳибқиронга совға сифатида олиб келган лочинлардан бирини унга беришларини сўраб, “Бобом мен олиб қолганимни эшитса хафа бўлмайди” деб Ғуломшоҳ Мирзога қаради. Ғуломшоҳ Мирзо “Соҳибқирон бундан, албатта хурсанд бўлади”, деб лочинлардан бирини унга ҳадя этди. Элчилар улуғ подшоҳга олиб бораётган совғаларимизни олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, деб эътироз билдирди. Шунда улар, Султон Халил Мирзо саройнинг довдюрак шахзодаларидан бири эканлиги, ҳозирда бетоблиги, шу сабабли Соҳибқирон хафа бўлмаслигини билиб, лочинлардан бирини сўраганликларини айтдилар. Шунингдек, Соҳибқироннинг ушбу набираси туркларга қарши жангда Темурбекнинг шахсий соқчиларига бошчилик қилган. Жанг кетаётган пайтда Соҳибқирон шахсий соқчиларидан баъзи бирларини жангга киришга ундаганда, Султон Халил Мирзо Соҳибқиронга “Шундай қалтис кунда сиз мени яроқсиз деб четлатяпсизми, мен ҳам жангга кираман!” дейди. Соҳибқирон бунга жавобан сукут сақлайди. Султон Халил Мирзо эса бошидаги дубулғасини ечиб отади ва шў кўни бошяланг жангга қаради.

Ферузкўҳ қалъаси

Ўн иккинчи июль шанба куни элчилардан Руи Гонсалесдан бошқа яна икки элчи – магистр Фра Альфонсо ва Гомес де Салазар бетоб эдилар. Элчиларнинг одамларидан ҳам баъзилари бетоб эдилар. Ҳоким узок сафарда ўлиб қолмасликлари учун бетоб кишиларни шу ерда қолдиришни маслаҳат берди. Элчилар етти кишини қолдирдилар. Руи Гонсалес ихтиёрида иккита, магистр ва Гомес ихтиёрларида биттадан хизматкор қолди. Беморларни Техрон шахрига қайтариб юбориб, қайтгунларича ўша ерда кутишларини тайинладилар. Бироқ қолдирилаётган беморлардан икки киши шу ернинг ўзида вафот этди.

Элчилар бу ердан чиқиб, кечга яқин бир дарё бўйида тунаб, эртаси йўлга тушиб, кун бўйи юрганларидан сўнг, кечкурун бошқа бир дарё ёқасидаги сайхонликда тунни қаршиладилар.

Ўн тўртинчи июль душанба тушга яқин Ферузкўҳ деб аталган

қасрга келиб, Темурбек бундан ўн икки кун аввал бу ерда бўлиб, кейин Самарқандга жўнаб кетганидан вокиф бўлдилар. Соҳибқирон элчиларни шошириб, Самарқандда учрашиш учун тезроқ йўлга тушсинлар, деб тайинлаб кетган экан.

Самарқанд Темурбек забт этган шаҳарлардан биринчиси бўлиб, у шаҳарнинг нуфузини янада юкори кўтарди ва ўзининг хазинасини шу ерда сақлаб келмоқда. Элчилар бу ерга келишларида ўн беш кун олдин Темурбек Ферузқўҳ қасрини забт этган экан. Бунинг сабаби, қаср эгаси Соҳибқироннинг яқин одамларидан бўлиб, Соҳибқирон мазкур қаср ва унинг атрофидаги ерларни шу одамга тақдим этган экан. Кейинчалик ушбу ҳокимдан ғазабланган Соҳибқирон уни тутиб, Самарқандга олиб боришни буюради. Ҳокимни олиб бораётган ясовул қасрга етиб келганда шаҳар аҳолиси чикиб, уни ажратиб, қасрга олиб кириб кетади. Бундан огоҳ бўлган Соҳибқирон қасрга қўшин тортиб, уни ўттиз кун қамал қилади. Шаҳар аҳолиси қасрни ҳимоя қилолмагач, таслим бўлади. Вазиятдан фойдаланган ҳоким кечаси бу ердан қочади.

Қаср шунчалик мустаҳкам қурилганки, агар аҳоли таслим бўлмаганда, қасрга кириб бўлмасди. Чунки қаср пасттекислик ўртасидаги қоя устига қурилган, тоғлар билан боғланмаган. Унинг орқасида эса шаҳар бор. Деворнинг тепасида, ундан баландроқда орқама-кетин иккита минора, девор билан ўралган мустаҳкам қаср қад ростлаб турибди.

Шундай қилиб, бу ерда устма-уст жойлашган учта қалъа, шаҳар ичкарасидан эса атрофни таъминлайдиган сув бор. Мазкур қаср жойлашган қоя дарё билан ўралган. Шаҳар дарвозалари ёнида осма кўприк, кўприк остида дарё оқиб ўтади.

Ўн бешинчи июль сешанба, чоршанба куни элчилар далада тунадилар. Чунки икки кун давомида йўлда аҳоли яшайдиган жой учрамади. Улар ўнқир-чўнқир ва жуда иссиқ тоғ йўлларида юрарканлар, йўлларда сув жуда кам эди. Пайшанба куни дарё бўйида жойлашган шаҳардаги кимсасиз қаср олдида етиб келдилар.

Дамгон

Ўн еттинчи июль пайшанба куни кечаси текисликка жойлашган, атрофи тупроқ қалъа билан ўралган, бир четида қаср қад кўтарган Эрон пойтахти Мидия вилоятига қарашли Дамгон деб аталувчи қасрга етиб келдилар. Шу куни қаттиқ гармсел шамол туриб, ҳаво жуда исиб кетдики, иссиқ шамол

худди дўзахдан чиқаётган оловдек эди. Элчилар олиб бораётган овчи лочинлардан бири ўлди.

Шаҳардан ташқарида, узилган бир ўк узоқлигича масофада, осмонга отилган тош баландлигидаги икки минора қурилган. Ушбу минора ёнида яна иккита бузилган миноралар ҳам бор. Булар Туркия билан Сурия оралиғидаги ерларда яшаган оқ татарлар⁴⁰га қарашли эди.

Темурбек Сабстрияни эгаллаб, Дамашққа қараб юриш қиларкан, йўлда оқ татарлар билан жанг қилиб, уларни енгади. Кейин уларни бир қанчасини асир олиб, доимий яшашлари учун аҳолиси сийрак бўлган Дамгон ерларига жўнатади. Шундан сўнг оқ татарлар бошқа жойдаги қабиладолшлари билан бирлашиб, аввалгидай далама-дала юриб, ҳаёт кечира бошлайди. Охир-оқибат ўз ерларига қайтиш ниятида йўлда учраган ҳамма нарсаларни талаб, вайрон қилиб борадилар. Оқ татарлар Дамгон шаҳрига яқинлашганларида етиб келган Темурбек, уларни енгади. Кейин кимда-ким оқ татарларни асир олса, дарҳол ўлдиришини буюради. Бундай фармойишдан кейин лашкарлар қўлга тушган ҳамма оқ татарларни ўлдирдилар.

Хуллас, оқ татарлар гапига қараганда, олти юз мингдан кўпроқ киши ўлдирилган. Шаҳарликлар кечаси миноралар тепасидан шамга ўхшаш ёруғлик чиқиб туришини айтдилар. Эртаси, жума куни кечгача элчилар шу ерда бўлиб, кечаси салтанат отларида йўлга тушиб, шанба куни тонгда бир кишлокқа етиб келдилар. Ҳаво жуда иссиқ бўлгани учун шу ерда дам олиб, кечаси яна йўлга чиқдилар.

Элчиларнинг касал бўлиши

Йигирманчи июль якшанба куни соат бирларда Бостан деган катта бир шаҳарга етиб келган элчиларни кутиб олиш учун шоҳ томонидан юборилган Еннакор исмли ясовул пешвоз чиқди ва элчиларни уй-жой билан таъминлаб, ичишлари учун шароб келтиришни буюрди. Элчилар бетоб бўлганликлари туфайли, уларни базмга таклиф этмади ва турган жойларига қўплаб таом ва мева-чевалар юборди. Мехмонлар овқатлангач, ясовул киши юбориб, саройга, подшоҳга ҳурмат юзасидан ташриф буюришларини сўради ҳамда мехмонларга шоҳона тўнлар тақдим этилишини ҳам билдирди. Мехмонлар жуда ҳам холдан тойганликларини айтиб, узр сўрадилар. Шундан кейин ясовул, иккинчи бор киши юбориб,

40. 13-асрда европаликлар мўғул босқинчиларини шундай аташган.

уйига таклиф этди. Бу сафарги таклифни ерда қолдирмаслик учун магистр Фра Альфонсо Паэса боришга мажбур бўлди. Унга иккита шоҳона тўн тақдим этдилар. Бундай кийимлар уларда одат бўйича, агар шоҳ номидан тақдим этилса, базмдан сўнг топширилар, ҳаля олган киши шоҳ шарафига тиззасини уч бор буқиб таъзим қилар экан. Базм тугагач, ясовул элчилар ва уларнинг одамларига салтанат отларини юбориб, озгина дам олган бўлсалар, сафарни давом эттиришларини ҳамда Соҳибқирон топширигига биноан дарҳол йўлга тушишлари ва уннинг иқболига етиб олишлари зарурлигини айтди. Элчилар ҳозир йўлга туша олмасликларини, бир оз дам олишлари учун икки кун муҳлат беришларини сўрадилар. Ясовул эса бир дақиқа ҳам қолишлари мумкин эмаслиги, агарда Соҳибқирон элчиларнинг бу ерда туриб қолганларини эшитиб қолса, ўзи жавобгар бўлишини маълум қилди. Шу аҳволда сафарга чиқиш оғир бўлса-да, жўнашлари шарт эди. Ясовул от устига, эгар ёнига тўртбурчак тахта ўрнатиб, ўртасига ёстик қўйиб беришни йигитларига буюрди. Элчилар қўқралларини ёстикка қўйган ҳолда йўлга тушдилар ва шу тарзда бир кеча-кундуз йўл босиб, кечқурун кимсасиз кишлоқ даласида тунни қаршиладилар.

Алоқа улови. Темурбек жорий этган масофа ўлчови

Эртаси куни душанбада йўл чеккасида, атрофда умуман уйлар йўқлиги ҳисобига, атайин йўловчилар учун қурилган катта саройда тунаган элчилар икки кунлик йўл давомида иссиқ ва сув етишмаслигидан анча қийналдилар. Саройдаги сув бундан бир кунлик йўл наридаги анҳордан олиб келинар экан.

Эртаси йигирма иккинчи июль сешанба куни ҳеч нарса ўсмайдиган, қуп-қуруқ тоғ этагидаги текисликка жойлашган, тоғдан сув қувурлари ўтказилган, ўртасида сунъий туپроқ уюмидан бўлган тепаликда, атрофи ўралмаган қасри бор Хогоса деган шаҳарда тунашга тўхтаган элчилар ҳавонинг жуда иссиқлигидан азият чекдилар. Ўтган йили баҳорда тоғдан сув қўп келиб, шаҳардаги қасрнинг катта қисмини бузиб кетган, шунингдек, экинзорларга ҳам зиён етказган экан. Шунинг учун йўллар теп-текис, мамлакат жуда иссиқ, нотекис ва кам сув.

Элчилар шаҳарга келишлари биланоқ уларга дарров овқат келтириб, сўнг йўлни давом эттириш учун эгарланган отларни ҳозирладилар. Йўлга чиққан элчиларга Соҳибқирон юборган ясовул ҳам ҳамроҳ бўлди. Ясовул меҳмонларга ҳурмат кўрсатиб, уларни йўл давомида таом ва

зарур нарсалар билан таъминлаб турди. Ундан ташқари, элчилар сафарни тезлаштиришлари учун ҳар куни отларини алмаштириб берди. Чунки Соҳибқироннинг фармойиши билан Самарқанд шаҳрига етиб боргунча ҳар кунлик йўл охирида бир жойда юз, яна бир жойда икки юз от тайёрлаб қўйилган. Соҳибқирон бирор жойга жўнатган ёки ўз ҳузурига келаётган меҳмонлар бўлса, мана шу отлар билан кечаю кундуз тез суръатда йўл босишлари лозим. Бундай отлар аҳоли яшайдиган жойларда ҳам, кимсасиз чўлларда ҳам шай қилиб қўйилган. Кимсасиз жойларда работлар қурилган бўлиб, яқин шаҳар ва қалъалар аҳолиси бу работларни сув ва озиқ-овқат билан таъминлаб туриши шарт қилиб белгиланган. Бу ердаги отларни боқувчи отбоқарлар ҳам тайинланган. Шундай қилиб, Соҳибқирон олдига келаётган элчи ёки хабар олиб келаётган чопар бу ерга келса, отбоқарлар унинг отини тезда алиштириб беришади. Кейин отбоқарлардан бири ўша киши борадиган кейинги манзилигача унга қўшилиб боради. Янги манзилга етганларидан сўнг, отбоқар отларни олиб, яна орқага қайтади. Йўловчиларни эса бошқа отбоқарлар ўз отлари билан олиб кетадилар. Агарда салтанат отларидан бирортаси йўлда чарчаса, йўлда учраган ҳар қандай кишининг отини олиб, алмаштириб кетаверадилар. Йўлда кетаётган оддий киши ёки ҳоким, савдогар ёки элчи, умуман ким бўлишидан қатъи назар Соҳибқирон ҳузурига бораётган ёки унинг олдига хабар олиб бораётган кишининг биринчи талаби билан дарров отини унга бериши лозим. Мабодо талаби бажарилмаса, бош тортган киши қаттиқ жазоланади. Соҳибқироннинг амри шундай эди. Бундай вазиятларда, ҳатто қўшин отларидан ҳам олар эдилар. Элчилар ўзлари ва одамлари учун кўп маротаба қўшин отларидан олишди.

Айтишларича, Соҳибқирон ҳузурига бораётган кишилар зарур бўлганда, ҳатто шахзода ёки шоҳ хотинининг отини олишга ҳам ҳаққи бор экан. Кейин уларга Соҳибқирон ҳузурига бораётган бир киши Соҳибқироннинг ўғлини одан тушишга мажбур этганлиги ҳақидаги бир воқеани гапириб бердилар.

Фақатгина элчилар юрган йўл эмас, балки Соҳибқиронга қарашли бўлган барча ерлар ана шундай алоқа воситаси билан таминланган ва шу тарзда Соҳибқирон ўзига қарашли ерларнинг барча нуқтасидан жуда тез суръатда хабар олиб туради. Соҳибқирон ҳузурига келаётган киши эллик

лига масофани уч кунда эмас, балки бир кунда босиб ўтаётиб иккита отни ишдан чиқарса, бундай киши Соҳибқиронга катта хизмат кўрсатган, Соҳибқирон эса бундан мамнун бўлган бўларди.

Соҳибқирон Самарқандда шундай масофа ўлчовини жорий этганки, унинг бир лигаси ҳажм жиҳатидан қарийб одатдаги икки лигага тенг келади. Масофадан-масофагача устунлар қўйилган, шоҳ фармойишига биноан унинг одамлари ҳар куни ўн-ўн икки лига масофани босиб ўтишлари керак. Ҳар бир масофадан кейин қўйилган устунлар ва улар оралиғи ҳисобида Соҳибқирон томонидан жорий этилган масофа ўлчови, 'махалес', яъни тош деб аталади. Бундай ўлчов бирлиги Мўтулистон ерларида қўлланадиган экан. Элчилар бу ерлардан ўтганда кўрган устунлар ва улар оралиғидаги масофа Кастилиянинг икки лигасига тўғри келади.

Бир кеча-кундузда қанчадан-қанча масофани босиб ўтганлигини ўз кўзи билан кўрмаган кишининг бунга ишониши қийин. Чопарлар отнинг охири нафасигача тинимсиз чоптириб, Соҳибқирон тайин этган масофадан ҳам ошириб, ўн беш, йигирма лига йўлни босиб ўтадилар ва отларни раҳмсизлик билан ҳолдан тойдириб, нобуд қиладилар. Ўлайин деб турган отни сўйиб, гўштини халққа етказдилар. Шунга қарамай, аҳоли яшамайдиган йўлларда қўлаб сафар отларини ўлиб ётганини кўриш мумкин.

Мазкур шаҳарга келган элчилар яна зудлик билан йўлга чиқиб, кечаю кундуз иложи борица ҳаракат қилишди. Кечаси бўлишига қарамасдан, ҳаво иссиқ, баданни қуйдирадиган гармсел шамол эсарди. Касал бўлиб ётган Гомес де Салазар шу куни ўлиб қолишига сал қолди. Улар кун бўйи йўлда сув кўрмай, факат отларига ем бериш учун йўлларда тўхтадилар, холос.

Забрахин

Чоршанба кун бўйи йўл босган элчилар йўлда бирорта ҳам уйга дуч келмадилар. Кечаси масжидлару кошона уйлари салобат тўкиб турган, лекин катта қисмида аҳоли яшамайдиган Забрахин деган катта шаҳарга етиб келдилар ва отларини янгилаб, яна кечаси билан юрдилар. Эртаси, жума куни туш пайтида кимсасиз бир кишлокка келган элчиларга бу ерда ярим лига узоқликдаги кишлоқдан гўшт ва бошқа егуликлар келтириб

беришди. Улар кечки ибодат маҳалида бу ердан чиқиб, теп-текис йўлдан тунда йўл босдилар.

Нишопур. Элчининг ўлими

Йигирма олтинчи июль шанба куни Нишопур деган шаҳарга бир лига масофа қолганда, катта бир текисликдан ўтдиларки, бу ерда қўлаб боғлар бўлиб, қувурларда сув ўтказилган. Бу кенг майдонда тўрт юзга яқин қора матодан тикилган чодирларда алаварлар⁴¹ қабиласи яшар, уларнинг қўлаб қора моллари, қўйлари, шу билан бирга йигирма мингга яқин туялар бор экан.

Алаварлар чорвалари билан бутун мамлакат бўйлаб қўчиб юрар, бу чорвани Соҳибқирон яйловларида боққани учун ҳар йили бож ўрнида уч минг туя, ўн беш минг қўй берадилар. Элчилар бу ерга етиб келганларида қўчманчилар оқсоқоли уларни жуда яхши кутиб олиб, чодирга олиб кирди ва сут, қаймоқ, нон билан сийлашди. Сўнгра меҳмонлар бу ердан тўғри шаҳарга кириб келдилар. Сафарни давом эттиришга ҳоли қолмаган, оғир бетоб бўлган Гомес де Салазарни бир қишлоқда қолдириб, ўзлари йўлни давом эттирдилар.

Нишопур текисликда жойлашган, атрофида қўлаб боғ ва чиройли уйлар бор. Элчиларни ана шу уйларнинг бирига яхши жойлаштирдилар. Шаҳар оқсоқоллари меҳмонлар ҳузурига ташриф буюриб, ўз хизматкорларига қўлаб гўшт, мева-чева ва бу ернинг жуда яхши ва катта қовунларидан, шунингдек, қўлаб идишларда шароб келтиришни тайинладилар. Овқатланиб бўлишгач, элчиларга қимхоб тўн ёндилар. Чунки Соҳибқирон ҳар бир шаҳарга етиб келган элчига тўн ёки от совға қилишни тайинлаган эди.

Нишопурга беш лига масофа қолганида, Соҳибқирон томонидан элчилар ҳузурига юборилган ясовулни учратдилар. У Соҳибқирон қўшинида аскарлар бошлиғи бўлиб хизмат қилувчи Мелиалиёр исмли киши бўлиб, Соҳибқирон уни элчиларга иззат-икром кўрсатиш ва ҳамма зарур нарсалар билан таъминлаш учун юборган эди. Гомес де Салазарнинг орқада қолганини эшитган ясовул, унинг олдида қайтиб бориб, уни оғир бетоб ҳолатда учратди. Ясовул кечаси замбил ясатиб, унга Гомесни ётқизиб, одамлар елкасида навбатма-навбат қўтариб, Нишопурга етказди ва уни яхши бинога жойлаштириб, табибларни олиб келди. Табиб

41. Ўрта аср давридаги қурд миллатига мансуб кишилар.

канчалар ўткир бўлмасин, Аллоҳнинг иродаси экан, Гомес шу ерда жон берди.

Ҳамма нарсага бой, қудратли ва йирик шаҳар Нишопур Мидия пойтахти бўлиб, бу ерда бошқа жойларга қараганда энг сифатли феруза етиштирилади. Булар ферузани маълум бир жойдан, ер остидан ҳамда шаҳар ёнидаги оқиб турувчи дарёдан оладилар. Шаҳар атрофидаги ерлар унумдор ва аҳолиси жуда зич жойлашган. Шу жойда Мидия ерлари тугаб, Хуросон подшоҳлигининг ерлари бошланади.

Шоҳрух Мирзодан чопар. Машҳад

Йигирма еттинчи июль якшанба куни элчилар бу ердан йўлга чикиб, бир шаҳар яқинидаги далада, эртаси, душанба куни эса аҳолисининг ярмидан кўпроғи шоҳ кўпинидан қўриб, кетиб қолган Ферриор деган катта шаҳарда тунадилар. Ўн икки кун илгари шоҳ қўшини ўтиб, шаҳарга анча талофат етказган экан. Ерлар текисликдан иборат, ҳавоси жуда иссиқ мазкур шаҳар боёнлари элчиларга кимхоб тўнлар совға қилишди. Сешанбада эса меҳмонлар йирик Хозигур деган шаҳарда тунаб, ўттизинчи июль чоршанба куни Обажан шаҳарида овқатланиш учун тўхтаганларида, бу ердагилар уларни катта иззат-икром билан кутиб олиб, кўплаб гўшт ва зарур ашёлар инъом этдилар ва шоҳона тўнлар ёпдилар.

Элчилар шаҳардаликларида Темурбекнинг ўғли Шоҳрух Мирзонинг чопари келиб, уларни Ҳирот шаҳрига таклиф этди. Ҳирот шаҳри йўлнинг ўнг томонида, ўттиз милча четда, ҳинд ерларига туташ жойда экан. Шоҳрух Мирзо меҳмонларни ҳурмат-эҳтиром ила кутиб, уларни йўлда керак бўладиган барча зарур ашёлар билан таъминлашга ваъда бергани учун элчилар ўзларини бошлаб бораётган ясовул билан маслаҳатлашиб, Соҳибқирон фармойишига биноан сафарни мумкин қадар тезлатишлари зарурлигини айтиб, Хуросон ерларининг подшоҳи Шоҳрух Мирзодан узр сўрадилар. Шундан кейин Машҳад шаҳрига етиб келган элчилар бу ерда Муҳаммад (а.с.)нинг набираси, яъни кизининг ўғли дафн этилганини билдилар, Айтишларича, бу шахс авлиё бўлиб, катта масжиддаги (кумушдан) сайқал бериб, ишланган қабрда дафн этилган. Машҳад шиалар учун зиёратгоҳ шаҳар ҳисобланиб, ҳар йили бу ерга жуда кўп зиёратчилар келар ва улар ўз юртларига қайтгач, одамлар уларни зиёрат қилиб, кийимларини тавоф қиларканлар. Кейинчалик

элчилар Пайғамбар набираси дафи этишган масжидда бўлганликларини одамларга айтганларида, одамлар уларнинг кийимларини ўпиб, кўзларига суртдилар.

Аслида шаҳарга мамлакат султони Муҳаммад (а.с.) найғамбарнинг набираси исми шарафига Хуросон деб ном берилган ва бу ерлар эркин мамлакат ҳисобланиб, аҳолиси форс тилида сўзлашади. Элчилар июлнинг охириги кун пайшанбада Хуросон ерларига қарашли, об-ҳавоси жуда тоза, Султониядан шу ергача бўлган шаҳарлар ичида аҳолиси яхши жойлашган Абдулобод деган катта шаҳарга келдилар ва шаҳар ҳокими топшириғи билан отларига ем ва сафарни давом эттиришлари учун керак бўладиган озиқ-овқат тайёр бўлгунича шу ерда бўлдилар. Тез орада эллик лига масофага чўзилган саҳрони босиб ўтиш учун элчиларни янги отлар ва озиқ-овқат билан таъминладилар. Кеч кириши билан йўлга отланган элчилар тун бўйи, эртаси, жумада ҳам куну тун юриб, йўлда ҳеч бир турар-жой учратмадилар.

Ясовулнинг келиши. Халқнинг матонати

Иккинчи август шанба кун элчилар экинзор ерлардан иборат, ўртасидан дарё оқиб ўтадиган, дарё соҳилида Соҳибқирон қўшинига қарашли чиғатойларнинг чодирлари тикилган бир водийга келдилар. Чиғатойларнинг қўшлаб от ва туялари, қўй-қўзилари ҳамда қорамоллари бўлиб, улар бу молларни серсув яйловларда боқардилар. Элчилар бу ерда шох томонидан юборилган Амир Мисроб исмли ясовул элчиларни илтифот билан кутиб олиб, зарур нарсалар билан таъминлаш ва кузатиб қўйиш учун Соҳибқирон томонидан юборилганини, айтди. Аввалги ясовул ихтиёридан чиққан элчилар Амир Мисроб қарамоғига ўтдилар. Олдинги ясовул одамларига озиқ-овқат, отларига ем-хашак ундириш мақсадида, сафарни элчилар билан биргаликда давом эттирди ва ўз одамлари билан меҳмонларга хизмат кўрсатиб борди.

Меҳмонлар бирор шаҳар ёки кишлокка кириб келганларида, кузатиб боровчилар удумга кўра, дарҳол уларга, ҳамроҳларига уч баравар кўп микдорда гўшт, мева-чева ва ем-хашак, отларига эса отбоқарлар ажратдилар. Йўловчиларнинг бирор нарсаси йўқолган тақдирда ўша жой маъмурлари товон тўлашлари, элчилар кечасими ёки кундузими, қайси вақтда келишларидан қатъи назар маҳаллий аҳоли улар учун ҳамма нарсаларни тахт қилиб қўйишлари керак эди. Мабодо улгурмай қолишса,

уларни ясовулнинг олдига олиб келар, ясовуллар уларни жазолардилар. Кейин ясовул уларга қараб: “Биз элчилар билан келсак-у, ҳеч нарса тайёр бўлмаса, бу нима деган гап! Шохнинг фармойишини шу тарзда ижро этасанларми?” деб аввал ўзларини жазолаб, кейин мол-мулкларини мусодара этарди. Бундай ҳодисарўй бермаслиги учун ерликлар бошлиқлари элчиларнинг келиш вақтини олдиндан билиб, аниқлаб олардилар. Бу бошлиқларни уларда “ар-раис” деб аташарди. Бундай ҳолатдан оддий аҳоли таҳликага тушиб қолса, яъни ар-раис бепарволик қилиб, элчилар ёки бошқа ҳурматли меҳмонлар келаётганини олдиндан билмаса, оддий халқ жабр кўрарди. Шунинг учун ар-раислар хушёр бўлишга тиришарди.

Элчилар Соҳибқироннинг куёви ҳокимлик қилаётган шаҳарлардан ўтаётгандан бери Бобил султонининг элчиси билан бирга эдилар. Ясовул фақат элчиларга эмас, балки Соҳибқироннинг олдига, саройга тапшириб буюраётган ва қайтаётган ҳар қандай меҳмонга шундай илтифотлар кўрсатар эди. Бу ердагилар Соҳибқирон ва унинг хизматкорларидан доимо ҳайиқиб турардилар. Ясовул чодирлардан элчилар учун қайнатишган гўшт, гуруч, сут, каймоқ ва бу ердаларда етиштириладиган ширин қовунлардан олиб келишни буюрди.

Ўтовларда ва шунга ўхшаш уйларда яшайдиганларнинг оддий бошпаналаридан бошқа ҳеч вақолари йўқ. Улар қишин-ёзин дала кезар, ёзда сув бор жойларга чиқиб, буғдой, пахта ва қовун экардилар. Бу ерларнинг қовунлари жуда ширин бўлиб, дунёнинг ҳеч бир ерида бунақа қовун учрамаса керак, деб ўйлайман. Бундан ташқари, улар кўпроқ арпа экардилар, чунки улар арпани пишириб, катикка қўшиб ейишни яхши кўрар эканлар. Қишда эса иссиқ жойларга кўчиб кетарканлар.

Шох ҳам қишин-ёзин қўшини билан далаларни кезиб юрар, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлиги боис қўшин бирга турмайди. Шох ўз ясовул, аён, хизматкор ва хотинлари билан бирга юрса, қўшиннинг бошқа қисми ҳар томонга бўлиниб юриб ҳаёт кечиради. Қўшиннинг ўз чорваси бор: қўй, от ва туялар жуда кўп, сигирлари эса жуда кам. Урушга тайёргарлик эълон қилинса, ўз мол-мулки, хотин ва бола-чақалари, чорвалари билан йўлга чиқиб, қўшинни озиқ-овқат билан таъминлаб юрадилар. Меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерган, матонатли, бориға қаноат қиладиган, иссиқ-совуққа, очлик-ташналикда ҳар қандай элдан кўра саботли ва чидамли, борида гўштни ҳаддан зиёд истеъмол қиладиган, йўғида сувга катик қўшиб, қайнатиб ичиш билан кифояланадиган бу

халқ билан Соҳибкирон буюк жасоратлар кўрсатиб, кўпгина ғалабаларга эришди.

Кўпроқ истеъмол қиладиган таомларини улар қуйидагича тайёрлайдилар: катта қозонда сувни қайнатиб, пишлоққа ўхшаш бир парча курутни қўзачада, иссиқ сувда ивитиб, қозонга қўядилар. Шундан кейин юпка кулчатой тайёрлаб, уни жуда майда қилиб кесиб, ўша қозонга солиб, бир оз қайнагач, қозонни оловдан оладилар. Бу таомнинг бир қўзачасини нонсиз ва гўштсиз истеъмол қилиш билан каноатланадилар. Бошқа овқатларни пишириш учун уларда ўтин йўқлиги туфайли, ўтин ўрнида тезак ёқардилар. Мен сизларга баён қилган бу таомни улар “бах” деб атайдилар.

Жазирама чўл мамлакати. Мурғоб дарёси

Тонг отиши билан элчилар ясовул билан биргаликда бу ердан йўлга чикиб, тун билан ва эртасига кун бўйи йўл юриб, бирорта уйни учратмай, охири кечга бориб кимсасиз бир уйга дуч келиб, тунни шу уйда ўтказишдилар. Ясовул яна ўн икки милча масофадан кейин тураржой борлигини айтгач, кечаси соат иккиларда, янги отларда йўлга тушдилар. Ҳаво жуда иссиқ, йўл давомида умуман сув йўқ эди. Эртаси, душанба куни ҳам соат тўққизларгача юрсалар-да, сув топилмади. Иссиқдан, ташналиқдан отлар ҳам юролмайдиган бўлиб қолди. Йўл кум-тупроқ, йўловчилар сувсизликка чидай олмай жон берар эди. Магистр хизматкорлари олдинроқ дарёга етиб, ҳарбий кийимини сувга ботириб, зудлик билан орқага қайтди. Кутиб ўтирганлар унинг кийимидаги сувни пимидилар. Деярли ҳамма қолдан тойиб, иссиқ ва сувсизликдан юришга мадорлари қолмаган, ўзлари билан ўзлари бўлиб, қўриқчилар ҳам қўзга кўринмас, меҳмонларга ҳеч ким ғамхўрлик қилмай қўйганди.

Кун ботишдан олдинроқ бир водийга етиб келган элчилар Мурғоб деб аталган дарё бўйида тикилган чигатойларнинг ўтовларини кўрдилар ва бир кеча-кундуз камида йигирма испан лигаси ҳажмида йўл босган эмасми, тунаш учун шу ерда тўхтадилар. Эртаси сешанбада бу ердан икки лига юришгач, салтанат отларига қаровчи чигатойлар истиқомат қиладиган катта бир меҳмонхона олди, ерликлар тили билан айтганда қарвонсаройга етиб келдилар ва овқатланиб, кеч бўлишини кутдилар. Кечки ибодат маҳалида, янги отларда йўлга чикиб, кечаси соат иккиларда салтанат отларига қаровчи чигатойлар яшайдиган кенг бир текисликка

келиб, тунни ва эртаси чоршанба кунини ҳам шу ерда ўтказиб, пайшанбада бу ердан жўнаб, кун иссиғида бир кишлок ёнида дам олиб, жумада яна йўлга чиқиб, чиғатой уйларида дам олдилар-да, кечкурун янги, бакувват отларда йўлни давом эттирдилар.

Олға силжиш

Тўққизинчи август шанба кунини Салтанат Хураза деган жойда, бир дарвиш кишиникида тушлик қилган элчилар бу водий дарё бўйида, аҳоли яхши жойлашган, ажойиб тоқзорлар ва боғлари борлигини кўришди. Эр эгаси дарвиш оламдан ўтган, унинг иккита ўғли қолган. Бундан ўн икки кун илгари шу ерлардан ўтган Темурбек бу икки ўғлонни тарбиялаш учун ўзи билан олиб кетган экан. Бу ердаги мулкка эса болаларнинг онаси бошчилик қилар, у меҳмонларни иззат-икром билан кутиб олиб, гўшт ва бошқа таомлар билан меҳмон қилди.

Элчилар кеч кириши билан яна янги отларни миниб, жўнадилар. Эртаси, якшанба кунини кун иссиғида чиғатой ўтовида овқатланиб, дам олиб, душанба эрталаб йўлга чиқиб, кечкурун далада тунадилар. Йўлда учраган ўтовлардаги кишилар уларга гўшт ва мева-чевалар келтириб беришди. Чиғатойларга дахлдор кишилар бўлишига карамай, ясовуллар буларни элчиларга хизмат қилдилар ва йўлларда зарур нарсалар билан таъминлашни ҳам шуларга юклар, чўл жойлардан ўтсалар, гўшт, сув, нон ғамлаб олиб келишни буюрардилар. Эртаси ўн иккинчи август сешанба кунини элчилар салтанат отларига қарайдиган кишилар яшайдиган бир уйда овқатланиб, оқшом маҳали отларга миниб жўнадилар.

Анхой шахри. Қум бўрони

Кечки ибодат маҳалида уларни кузатиб кетаётган ясовул туғилган Анхой шахрига етиб келдилар. Бу шаҳар Мидия ерлари билан бирга Тожикистон ерларида жойлашган, аҳолисининг тилидаги баъзи сўзлар фарқ қилса-да, лекин форс тилига жуда яқин. Катта иззат-икром билан кутиб олинган элчилар бу шаҳарга сешанба кунини келган бўлсалар, ўн тўртинчи август, пайшанбагача туришди. Элчилар гўшт ва шароб билан сийлангач, уларга кимхоб тўнлар ва отлар тақдим этилди. Шаҳар текисликка жойлашган, атрофида икки лига масофага чўзилган боғлар, тоқзорлар, уйлар ва сув қувурлари бор.

Пайшанба кечкурун бу шаҳардан йўлга чиққан элчилар дарё соҳилидаги текисликда тикилган, ҳарбий тайёргарлик эълон қилинганда урушда иштирок этишлари туфайли, махсус салтанат имтиёзига эга бўлган чигатойликлар чодирда тунадилар. Бу ерда яшовчилар ўз чорваларини истаган ерларида бокишлари, экин экишлари, кишин-ёзин хоҳлаган жойларида яшашлари мумкин ва барча солиқлардан озод қилинганлар. Улар уруш вақтида хотинларини бирор жойда қолдирмасдан, ўзлари билан олиб юрадилар, болаларини бешикчаларга солиб, энли тасма иплар билан ўраб онанинг бўйнига илиб қўядилар. Аёллари бола билан ҳам, боласиз ҳам йўлда енгил юради, баъзида ёш болаларини, ўтовларини туяларга юклаб оладилар. Лекин туя чайқалганда, болаларга покулай бўлади. Чигатойликлар далалар бўйлаб қўчиб юрадилар. Элчилар юрган йўлларида бир-икки лигага қўзилган чигатой ўтовларини учратиб, бир кеча-кундуз, баъзан ундан ҳам кўп йўл босиб, ўтовлар орасидан чиқа олмас, шаҳар ва қишлоқларда, қўкаламзор далаларда ҳам ўтовларни кўп учратдилар, офтобда қорайган чигатойликлар сон-саноксизлигига гувоҳ бўлдилар. Сохибқирон изидан келаётган қўшин бу ерлар иссиқ бўлганидан қўпинча кечалари йўл-бўсар, бирор сувли ёки қўкаламзор жой чиқиб қолса, бир неча кун дам олиб, кейин тезда йўлга чикардилар. Элчилар ҳам чигатой чодирларида кечгача туриб, кечаси жўнаб, эртаси жума кун иссиқ пайтида бир қишлоқда овқатланиб, дам олиб, сўнг яна йўл босиб, атрофи кенг, аввал девор билан ўралган, кейин деворлари бузилиб, вайронага айланган бир йирик шаҳарга келиб тунни ўтказдилар. Ҳашаматли бино ва масжидлари бўлган бу шаҳарнинг катта қисмида аҳоли яшамайди. Бу шаҳарга жума кун келган элчилар эртасига иззат-икром билан кутиб олиниб, уларга кимхоб тўнлар кийдирилди. Шанба кун янги отларда сафарни давом эттириб, чигатой ўтовларида тунаш учун тўхтадилар. Йўлда одамни учуриб юборадиган қучли шамол туриб, у оловдай иссиқ, йўл қумли тепаликлардан ўтган эмасми, шамол қумни у ердан-бу ерга учирарди. Элчилар шу кун бир неча бор йўлдан адашишди. Уларни кузатиб келаётган ясовул йўлни биладиган одам топиб келиш учун орқада қолган ўтовга одам юборди.

Элчилар Аллоҳнинг марҳамати билан Алибод деган чиройли қишлоққа келиб, иссиқда, шамол тингунча шу ерда туриб, кечаси Қўҳ деган бошқа

кишлоққа ўтиб, бу ердагилар отларига ем-хашак беришгач, баланд тоғлар ва боғу роғлар орасидан тун бўйи йўлни давом эттирдилар.

Балх

Ўн саккизинчи август душанба куни Балх деган шаҳарга етиб келган элчилар Балхнинг кенглиги ўттиз газча келадиган жуда кенг пахса деворлар билан ўралгани, шаҳар жуда катталигини, бир училан иккинчи учигача бориб етган тупроқ қалъа билан уч қисмга бўлинади, шаҳарнинг биринчи қалъаси ичида ҳеч ким яшамаслиги туфайли, унга пахта экилгани, иккинчи қисмида одамлар яшашини, учинчи қисмида ҳам жуда кўп аҳоли яшашини кўрдилар. Улар учратган шаҳарнинг кўпчилиги деворлар билан ўралмаган бўлса-да, Балхнинг деворлари жуда яхши, элчиларни иззат-икром билан кутиб олишиб, кўплаб гўшт, шароб билан сийлаб, уларга кимхоб тўн ва отлар тақдим этдилар. Эртаси, сешанбада бу ердан чикиб кетган элчилар йўлдаги бир қишлоқ ёнида, чоршанбада эса бир шаҳар четида овқатланиб, дам олиб, шу ерда тунадилар.

Амударё

Йигирма биринчи август пайшанба куни бамисоли жаннатдан оқиб чиқувчи учинчи дарё, кенглиги яқин бир лигага тенг Амударё бўйига келдилар. Дарё жуда текис ердан ғоятда лойкаланиб оқар, қишда тоғларда сув музлаб, қорлар эримагани учун суви камаяр, баҳор келиб, апрель ойларида тоғ қорлари эриб, суви аста-секин кўпайиб, тўрт ой давомида тўлиб оқар, шундан кейин яна сув камайиб, аввалги ҳолатига келиб қоларди. Айтишларига қараганда, ўтган йили баҳорда дарёда сув кўпайиб, атрофдаги қишлоқларга сув тошиб, кўплаб уйлар вайрон бўлган экан. Бошқа мамлакатдаги паст тоғ қояларидан бошланган дарё Самарқанд мамлакати саҳролари бўйлаб оқар, бу дарё татар ерларига кириб, Боку денгизига қуйилади. Амударё Самарқанд салтанатини Хуросон подшоҳлигидан ажратиб туради.

Термиз. Темурбекнинг янги чопари

Дарёнинг нариги соҳилидаги Самарқанд салтанатининг ҳукмдори Темурбек Хуросон салтанатини ҳам забт этмоқ учун дарёнинг бериги соҳилига ўтишни истайди ва дарёда қайиқлар устида ёғоч кўприк қурдиради ва ўз одамлари билан нариги соҳилга ўтиб олгач, кўприкни

бузиб ташлатади. У Самарқандга кайтаётганда яна кўприкни курдиради. Элчилар ҳам шу кўприкдан ўтдилар. Кўприк дарёнинг бир қирғоғидан бошланиб, иккинчисига етмаган ва анчагина масофада давом этиб, от ва чорва кечиб ўтиши мумкин бўлган жойга келиб туташган. Бу ердаги кўприк ва дарё ёнида Александр Эрон шоҳи Доро билан жанг қилиб, уни мағлуб этган.

Элчилар дарё бўйига келиб, пайшанба куни дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб, шу куни кечкурун Термиз деган катта шаҳарга етиб келдилар. Шаҳар илгари Кичик Ҳиндистон қарамоғида бўлиб, Темурбек забт этгандан кейин бу шаҳар Самарқанд салтанатига қарайди. Ана шу дарёдан Самарқанд салтанати бошланади. Бу ердагилар чигатой тилида сўзлашадилар. Бу тилни дарёнинг у томонидаги одамлар тушунмайди, чунки улар бир-бирлари билан форсча гаплашади, лекин бериги соҳилда яшовчиларнинг тили билан форс тили ўртасида фарқ жуда кам. Самарқандликлар қўллаётган ёзув бериги соҳилдагилар ёзуви ҳисобланади. Самарқандда чигатой ёзувини ўқийдиган ва ёзадиган бир неча мирзогина мавжуд. Самарқандда аҳоли зич жойлашган, тупроғи серунум ва ҳамма нарса серобдир.

Соҳибқирон фармойишига биноан амал қиладиган удум бор: дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғига ўтгач, кўприк Соҳибқирондан бошқа ҳеч ким ўтмаслиги учун бузиб ташланади. Йўловчиларни у қирғоқдан бунисига қайиқлар олиб ўтади. Салтанатдан келаётган киши қаёққа бораётганлиги қайд этилган ёрликни кўрсатмаса, бериги соҳилга ўтказилмайди, аксинча, Самарқандга ҳеч бир ҳужжат кўрсатмасдан ўтиш мумкин. Қайиқларга қўшлаб қоровуллар тайинланган бўлиб, ўтувчилардан катта бож олинади. Дарё бўйига бундай қоровулларнинг қўйилишининг сабаби бор: Самарқанд салтанати аҳолисини қўпайтириш учун бошқа мамлакатлардан қўшлаб асирлар олиб келган, қоровуллар асирлар ўз мамлакатларига қочиб кетмасликлари учун ҳам, дарё бўйини қўриқлаб турадилар.

Соҳибқирон фармойиши билан иш кўрган кишилар Эрон ва Хуросон ерларида уй-жойсиз, етим-есир, қашшоқ ва бечораларни тутиб олиб, Самарқандга жўнатганларини ҳатто элчилар ҳам кўрдилар. Улар келишгач, жойдаги ҳокимлар Соҳибқирон фармойишига кўра, озиқ-овқат билан таъминлар эди. Шу тарзда Соҳибқирон камида юз минг кишини Самарқандга олиб келганди.

Термиз нахри девор билан ўралмаган, серсув ва атрофи кўплаб боғлардан иборат. Шаҳар хақида мен сизга шуни айтишим мумкинки, бизга ажратилган бинога шу қадар кўп йўл юрилдики, ҳолдан тойиб чарчадик. Биз ҳар хил нарсалар билан савдо қилаётган гавжум майдон ва кўчалардан юрдик. Бу шаҳарда элчиларга иззат-икром кўрсатилиб, шоҳона тўнлар тақдим этилди.

Соҳибкирон томонидан элчиларга йўлларда қандай ҳурмат кўрсатилаётгани, сафарлари қандай кечаётгани, аҳволлари қандай эканлигини билиб келиш учун жўнатган чопар ҳам шу ерга келди. Чопар қайтиб кетаётганида элчилар унга кимхоб тўн, шунингдек, ўзлари билан келаётган ясовулга ҳам Флоренцияда тикилган либос совға қилдилар. Ҳамроҳ бўлиб келаётган Бобил султони элчиси ҳам уларга худди шундай совға ҳадя этди. Бундан ташқари, Султон элчиси Соҳибкирон юборган иккинчи чопарга от ҳам миндирди. Чунки шоҳ томонидан юборилган кишига, шоҳга ҳурмат юзасидан совға тақдим этиш уларда урф-одат ҳисобланади. Шоҳга тақдим этилган совғалар сонига қараб, уларнинг саҳийлигига баҳо берадилар ва бундан фахрланадилар.

Темир дарвозадан ўтиш

Йигирма иккинчи август жума тушликдан сўнг элчилар бу ердан жўнаб, бир катта уй ёнида тунаб, эртаси шанба куни кенг текислик бўйида жуда яхши қурилган бир кишлоққа етиб келгач, бу ерда уларни ҳамма зарурий ашёлар билан таъминладилар. Якшанба куни Соҳибкирон бу ерларга келганда, тўхтаб ўтадиган катта бир бинода элчиларни кўплаб гўшт, мева-чева, май ва қовунлар билан меҳмон қилдилар. Бу ернинг қовунлари катта-катта бўларкан. Одат бўйича улар мева-чевани кўп олиб келиб, элчилар оёғи остига тўкиб ташладилар.

Элчилар шу куни бу ердан чикиб, бир дарё бўйидаги сайхонликда тунаб, душанбада йўлга чикиб, баланд тоғ этагида тушлик қилдилар. Бу ерда тўртбурчак шаклдаги ғиштдан ажойиб бино қурилган бўлиб, деворлари гулдор нақшлар ва қошинлар билан безатилган. Тоғнинг қоқ ўртасидаги ёрилган жойдан ўтишга тўғри келди. Икки томонидан баланд тоғлар кўтарилган йўл худди одам қўли билан ясалгандай. Тоғлар орасидан ўтган бу йўл Темир дарвоза деб аталади. Бутун тоғ тизмаси бўйлаб бошқа йўл йўқ эди. Кичик Ҳиндистондан Самарқанд салтанатига кирадиган бошқа йўл бўлмаганлиги боис бу тоғ йўли салтанат учун

Амир Темур давлати

Амир Темурнинг 1365—1381 йиллардаги харбий юришлари

Амир Темурнинг Эрон, Озарбойжон, Арманистонга 1385—1387 йиллардаги уч йиллик харбий юришлари

Амир Темурнинг Тухтамышга қарши 1391 йилдаги харбий юришлари

Амир Темурнинг Эронга, Кавказ ортига, Тухтамышга қарши Сарой Беркага 1392—1399 йиллардаги етти йиллик харбий юришлари

Амир Темурнинг Эронга, Туркияга, Сурияга 1399—1404 йиллардаги беш йиллик харбий юришлари

Амир Темурнинг Хиндистонга 1398—1399 йиллардаги харбий юришлари

Амир Темурнинг Хоразмга харбий юришлари

Амир Темур давлати

Амир Темурга бўйсинувчи қа давлатлар ва хуудлар

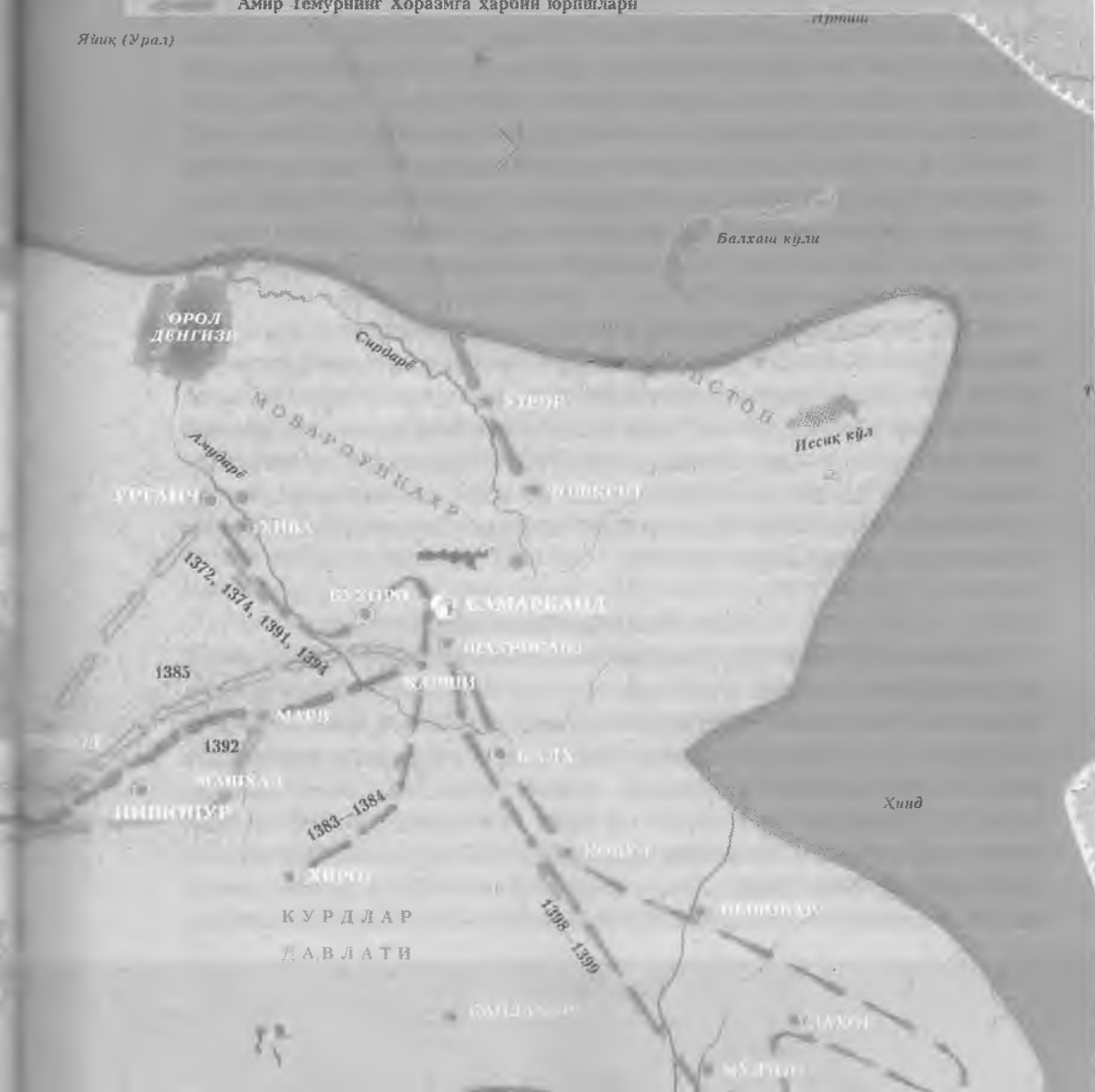
Мухим жанглр бўлган жойл ва йиллар

Амир Темур давлати пойтахт

Олтин ўрда пойтахт

Микёс 1

Яйиқ (Урал)

мухофаза нуқтаси ҳисобланади. Самарқанд аҳолиси ҳамда Ҳиндистондан Самарқандга ва ундан кейинги мамлакатларга йўл олган савдогарлар шу Темир дарвозадан ўтадилар. Бундан ташқари, Тартария ерларида жойлашган Дарбанд ёнидаги Темир дарвоза ҳам Соҳибқиронга қарайди. Бу йўл Тартария ва Дарбанд ерлари ўртасида, баланд тоғлар оралигида жойлашган Кафа шаҳрига олиб боради. Мазкур йўлдан Боку денгизига ёки Эронга бориш мумкин. Тартариядан Эрон ёки Самарқанд ерларига бориш учун ҳам шундан бошқа йўл йўқ. Бир Темир дарвозадан иккинчисиغاча бўлган масофа камида бир минг беш юз лигани ташкил этади. Ушбу икки Темир дарвоза ва улар оралигидаги ерларга эгалик қилувчи Темурбек нақадар буюк подшоҳ экани ҳақида ўзингиз ўйлаб кўринг. Чунки Темурбек тасарруфидаги Дарбанд шаҳри ва Темир дарвозалари ҳар йили унга катта даромад келтиради. Дарбанд кенг ерни эгаллаган йирик шаҳар. Бизга яқин бўлгани Дарбанд Темир дарвозаси деб аталса, иккинчиси Термиз Темир дарвозаси дейилади ва Кичик Ҳиндистон билан чегарадошдир. Мазкур бинода элчиларга от совға қилишдики, бу ерларнинг отлари чидамлилиги билан жуда машҳур экан.

Темир дарвозалар мавжуд бўлган тоғлар дов-дарахтсиз, қуп-қуруқ, айтишларича, бу йўлда илгари бир тоғдан иккинчисиغا Темир дарвозалар бўлиб, ҳеч ким руҳсатсиз ўта олмаган экан. Шу куни бу ердан жўнаган элчилар бир тепалик устида, очик ҳавода тунаб, эртасига бир чигатой ўтовида овқатланиб, дам олдилар ва кечкурун йўлга чиқиб, тоғ тизмалари устида тунни қарши олиб, ярим кечаси бу ерни ҳам тарк этиб, бошқа бир кишлоққа келдилар. Магистр Фра Альфонсо Поэснинг бетоб бўлган хизматкори шу ерда вафот этди.

Кеш. Темурбек биолари

Элчилар бир минг тўрт юз тўртинчи йил йигирма саккизинчи август пайшанба куни пешинда атрофлари каналлар ва ирмоқлар билан ўралган текисликка жойлашган Кеш деган катта бир шаҳарга етиб келдилар. Шаҳарни боғ-роғлар, кишлоқлар ўраб турар, атроф кенг адирликдан иборат, қўп аҳолили кишлоқлар, серсув каналлар, катта ариқлар кўриниб турардики, бу жойлар ёзда жуда ҳам чиройли бўлиб кўринса керак, деб ўйладим. Ҳосилдор ерларда буғдой, узум, пахта, қовун ва каттакон дарахтлар ўсиб ётар, шаҳар атрофи бўйлаб чуқур хандак қазилиб, дарвозаси олдида осмакўприк мавжуд бор. Темурбек асли шу

Кеш шахрилик бўлиб, унинг отаси ҳам шу ерда туғилган. Бу ерда катта иморат ва масжидлар жуда кўпки, булардан биттаси Буюк Темур фармони билан қурилиши бошланган, лекин ниҳоясига етмаган иморат бўлиб, иморат ичида макбара, макбарага отасининг қабри қўйилган. Иккинчи макбарани Темурбек ўзи учун қурдираётган эди, бироқ унинг қурилиши ҳам ниҳоясига етмаган. Айтишларича, бир ой олдин Темурбек бу ерда бўлганида макбарадан кўнгли тўлмаган, чунки макбаранинг кириш қисми паст. Уни бошқатдан қуришликка буйруқ берган ва шу вақтларда усталар бу ерда ишлаётган экан. Бундан ташқари, макбарада Темурбекнинг тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг қабри мавжуд. Масжид ва макбара жуда ҳам кўркем, олтин, дуру гавҳарлар билан ишлов берилган, атрофи боғ билан ўралган. Ҳар куни Темурбекнинг буйруғи билан пиширилган йигирмата қўйнинг гўшти отаси ва ўғлининг руҳини шод этиш мақсадида бу масжидга жўнатиб турилади. Элчилар келиши билан уларни шу масжидга олиб келишиб, гўшт, мева-чева билан меҳмон қилиб, базму жамшид уюштиришди. Улар овқатланишиб бўлишгач, катта қасрдан уларга хоналар ажратиб беришди.

Эртаси жумада элчиларни Соҳибқироннинг фармони билан қурилаётган қасрни кўриш учун олиб боришди. Айтишларича, йигирма йилдан бери у ерда ҳар куни иш қизғин кетар, ҳозирда ҳам кўп усталар тер тўкиб ишламоқдалар. Қасрнинг кириш қисми жуда узун, дарвозаси жуда баланд. Кираверишнинг чап ва ўнг томонида гиштдан арк қилиниб, нақшларига тилла суви юритилган. Аркнинг остида эшиксиз кичик хоналар жойлашган. Хоналарнинг поллари пастроқ бўлса-да, жуда чиройли безаклар билан зийнатланган. Бу хоналар Соҳибқирон қасрга келган вақтда одамлар ўтиришлари учун қурилган. Дарвозанинг орқасида ҳам шунга ўхшаш хоналар бўлиб, улардан сўнг катта ҳовлига чиқилади. Ҳовлининг ерларига оқ тоштахталар ётқизилган, атроф жуда кўркем безатилган. Эни уч юз қадамча келадиган ҳовлининг ўртасида катта ҳовуз бор, ҳовлидан саройнинг катта хоналаридан бирига ўтиладиган эшик жуда моҳирлик-ла, тилла ва дуру гавҳарлар билан безатилган, эшикнинг ўртасига орқасида қуёш чараклаб турган шернинг расми, чекка қисмларида ҳам худди шу сурат тасвирланган. Бу тасвир Соҳибқиронининг герби эди. Қасрни Темурбекнинг буйруғи билан қурилаётганини эшитсам-да, ўйлашимча, бу қасрни Самарқанднинг аввалги подшоҳи қуришни бошлаганлиги ва бу герб, яъни қуёш ва шер расми туширилган манзара Самарқанднинг Темурбекдан олдинги подшоҳига тегишли деб ўйлайман.

Темурбекнинг герби учта думалоқ шаклдан иборат, улар уч тарафга жойлашган. Бу дегани – жаҳоннинг уч китъасига ҳукмдор ва Темурбек бу гербни ўзининг фармониغا биноан ясаладиган буюмларга ва айниқса, танга пулларга босиб чиқаришга амр этган. Шу сабабдан бу қасрни Темурбекдан олдинги подшоҳ қуришни бошлаган деб ўйлайман. Бу учта “О” шаклидаги доирачалар подшоҳнинг ўз муҳрларида ҳам акс этган ва ўзининг қарамоғидаги бошқа бир халқнинг тангаларига ҳам худди шундай шаклдаги рамзни босиб чиқаришга буйруқ берган.

Бу катта эшик орқали меҳмонлар учун қурилган тўртбурчак шаклдаги катта хонага кириб борилади. Хонанинг деворларига тилла, дуру гавҳарлардан безак берилган, шифтларига тилла суви юргизилган. Элчиларни тепа қаватга олиб чиқишдики, бу ерда ҳам хоналар шунчалик кўпки, уларни бирданига таърифлаб тугата олмайсан. Хоналарнинг бари олтин, дуру гавҳарлар билан зийнатланганки, буни Париж усталари кўрса, ҳайратда қолишлари табиий. Бундай ишлар уларда жуда юкори баҳоланади.

Сўнгра меҳмонларга Соҳибқироннинг ўзи ва завжалари учун ажратилган, деворлари, ери ва шифти ақлни лол қолдирадиган тарзда безатилган хоналарни кўрсатишиб, сўнгра уларни Соҳибқироннинг тантана ва базмларни ўтказадиган жуда катта, девору шифтларига олтин, дуру жавоҳирлар билан ишлов берилган катта меҳмонхонасига олиб ўтишди. Меҳмонхона рўпарасида катта боғ бўлиб, боғда ҳар хил меваги дарахтлар ва ҳовузлар мавжуд. Боғга кираверишнинг ўзидаёқ, унинг кенглиги кўзга ташланиб турар, ҳовузларнинг атрофида, дарахтларнинг соясида ёз кунларида бемалол ўтириб дам олса бўларди. Қаср ва масжид жуда юкори даражада чиройли қурилган, таърифлаш учун шошмай айланиб чиқишга тўғри келади. Шу пайтгача қурдирган биоларининг энг зўрларидан ҳисобланган бу иморатларни Темурбек ўз отасига атаб қурдирган эди.

Темурбекнинг тарихи

Гарчи Темурбек шу шаҳарда туғилган бўлса-да, унинг қабиласи бошқа. У бу ерга ўша даврда Тартариядан келган тартарларга тааллуқли бўлган чигатой қабиласидан. Бу ҳақидаги маълумотлар билан кейинроқ танишиб чиқамиз.

Темурбек Самарқанд тахтини эгаллагандан сўнгра, малика Бибихонимга уйланди. Шундан сўнгра Хуросон мамлакатини эгаллади ва Самарқанд билан

Хуросон амирликларини бирлаштириб, ўзининг давлатини тузишни бошлади. Темурбек билан доимо бирга, ҳар ишда ёрдамчи ва яқин дўст инсон чиғатой қавмидан бўлган киши эди. Темурбек унга синглисини бериб, уйлаб қўйди, кўпчиликка бош этиб тайинлади. Унинг эса Жахоншоҳ исмли ўғли бўлиб, Соҳибқироннинг энг яқин одами ҳисобланарди. Унинг кўпгина катта ерлари бор эди ҳамда катта қўшинга саркардалиқ қиларди. Буюк Темурдан фаркли равишда ҳеч ким бунчалик қўшинга бошчилик қила олмасди. Қўшиндаги барча аскарлар унга бўйсунар, унинг олиб борган ишидан мамнун эди.

Чиғатойларнинг келиб чиқиши

Бу ерларга тартарларни келиши ва “чиғатой” деб номланишининг сабаби, қадим даврда Тартариянинг⁴² Дарганжон (дунёнинг бойлиги) номи шаҳридан чиққан бир Соҳибқирон ҳукмдорлик қилган. Бу Соҳибқироннинг ерлари жуда катта бўлиб, умрининг охирида ўзидан кейин тўрт ўғлига мол-мулкни эгаллик қилиш мақсадида қолдирган. Бош фарзандининг исми Юси, кейингиси Чакатай⁴³, учинчиси Огадай ва тўртинчиси Тулий эди. Улар бир онанинг фарзандларидир. Ўлими олдидан ота ўз фарзандларига бор давлатини тақсимлаб берди. Чиғатой исмли фарзандига Самарқанд амирлиги ва бошқа ерларни бериб, ўғилларига бундан кейин доимо аҳил бўлиб яшаётларини, ҳеч қачон урушмасликларини, агарда ораларида низо чиқиб, бир-бири билан урушсалар ҳаммалари ҳалок бўлишларини айтиб, васият қилди. Чиғатой жасур, довжорак ва мард инсон эди. Бора-бора ака-укалар бир-бирларига ҳасад қилиб, бири-иккинчиси билан жанг қилишни бошлади. Самарқанд аҳолиси уларнинг тарқоқлигини кўргач, Чиғатойга қарши қўзғолон кўтариб, унинг ўзини ва кўпгина одамларини ўлдирди. Шундан сўнг ўз қабилаларидан бир одамни Соҳибқирон этиб тайинлашгач, Чиғатойлардан бўлган одамларнинг кўпчилиги бу ерда яшаб қолди. Чиғатойнинг ўлиmidан сўнг бу ернинг туб аҳолиси уларни чиғатойлар деб номлашди ва бу ном шу даврга қадар ишлатилиб келинган. Мана шу чиғатой қабиласига Темурбек ҳам мансуб эди.

Кешдан чиқиш

Элчилар пайшанба куни Кеш шаҳрида бўлиб ва эртаси кечаси ҳам шу ерда қолиб, жума куни кечаси у ердан чиқиб, бир кишлокка бордилар. Ўттизинчи август шанба куни элчилар буюк Соҳибқиронга қарашли, дарё

42. Ўрта асрларда Осиёнинг катта қисмини шу ном билан аташган. Ҳозирги Марказий Осиё ерлари.

43. Чиғатой.

ёқасидаги бир текисликда жойлашган, боғ билан ўралган каттакон уйда тушлик қилдилар. Тез кунда улар у ерни ҳам тарк этиб, Самарқанд шаҳридан бир ярим чакиримча узоқликдаги Масиа деган қишлоққа келишди ва шу ерда тунаб қолишди. Элчиларга ҳамроҳ бўлиб келаётган кузатувчи шу бугуноқ Самарқандга боришлари мумкин, фақатгина Соҳибқиронга бу ҳақда хабар бериш лозим эканлигини тушунтирди ва саройга бир одамни жўнатди. Эртаси куни эрталаб ўша одам қайтиб келиб, Соҳибқирон унга испан элчиларини ҳамда Бобил султони томонидан юборилган элчини ўша қишлоққа яқин бир боққа олиб боришлигини, кейин янги хабар келгунича ўша ерда меҳмонларга қараб туриши лозимлигини айтди.

“Тулбоғ” ва қасрнинг тузилиши

Ўттиз биринчи август якшанба куни элчиларни узунлиги бир чакиримча келадиган, атрофлари баланд пахса девор билан ўралган, кўпгина мевали дарахтлар, цитрус мевалари, лимонлари бор ўша боққа олиб келишди. Боғда олти каттакон ҳовуз, ҳовузлардан ҳар тарафга майда ариқчалар орқали сувлар оқарди. Ариқларнинг икки тарафига дарахтлар экилган, бу ердаги йўлакчалардан юриб, боғнинг бошқа тарафларига ўтиб борса бўларди.

Боғнинг ичида баланд тепалик, тепалик устида бир сарой, сарой атрофидан айланасига чуқур хандақ қазилиб, сув билан тўлдирилган. Қасрга кўтарилиш учун қасрнинг икки томонида иккита кўприк мавжуд, кўприкнинг нариги тарафида қаср дарвозалари бўлиб, уни очгандан сўнг зинапоялар билан ичкарига кириб борилади. Хуллас, қаср жуда мустаҳкам қурилган. Боғ ичкарасида Соҳибқироннинг буйруғи билан кийиклар, фазанлар олиб келиниб кўпайтирилган. Боғдан катта узумзорга ўтиладиган йўлакча бор. Узумзор ҳам пахса девор билан ўралган. Пахса деворлар орасида қатор дарахтлар мавж уриб турар ва улар жуда чиройли кўринарди. Бу қаср боғи “Талисия”, яъни ўзларини тили билан “Тул боғ” деб номланади. Боғда элчиларга кўпгина яхши хизматлар кўрсатилиб, улар гўшт ва ҳар хил таомлар, ноз-неъматлар билан меҳмон қилинди.

Тўртинчи сентябрь пайшанба куни подшоҳнинг қариндошларидан бўлмиш бир киши келиб, ҳозир Соҳибқирон Тўхтамышхоннинг элчисини қабул қилаётганини, шунинг учун ҳозирча улар билан учраша олмасликларини айтди. Элчиларнинг жаҳли чиқмаслиги ва хафа бўлмасликлари учун подшоҳ уларнинг олдига ўз қариндошларини

жўнатиб, меҳмонларни зериктирмасдан, байрамлар уюштириб, базму жамшид қилишларини тайинлаган экан. Улар кўпгина қўй ва отлар олиб келиб сўйдилар ва улардан ҳар хил таомлар, шу билан бирга гуручдан ҳам сархил овқатлар тайёрлашди. Яна ширин-шакар мевалар билан элчиларни роса сийлашиб, байрам сўнгида уларга иккита от, бошдан-оёқ сарполар совға қилишди. Элчилар саккизинчи сентябрьгача бу ерда бўлишди. Ўша куни саройдан одам келиб, Соҳибқирон уларни кўрмоқчи эканлигини айтди. Соҳибқирон одати бўйича келган элчиларни беш-олти кунсиз қабул қилмас, элчилар қанчалик обрўли бўлса, шунча кеч қабул қилинар экан.

Темурбек билан учрашув

Саккизинчи сентябрь душанба куни элчилар боғдан тўғри Самарқандга қараб йўл олишди. Боғдан шаҳаргача текислик ва йўлларда қўшлаб боғлар, бозорлар, уйлар жойлашган экан. Уч соат деганда шаҳарга етиб келишди. Етиб келишлари биланоқ, уларни бир уйга олиб киришди. Ва уларнинг олдида сарой хизматкорларидан икки киши келиб, элчилар томонидан олиб келинган совға-саломларни белгиланган тартибда подшоҳнинг олдида олиб кирувчи хизматчиларга беришлигини айтишди. Элчилар ўзлари билан олиб келган совғаларини шу одамларга бериб, ўзлари ҳам уларга қўшилиб кетдилар. Бобил султони томонидан юборилган совғаларни ҳам олишиб, ҳаммасини бирга кўтариб, ичкарига қараб, олдинги қаторда юришди. Бу боғга кириш дарвозаси жуда баланд, қимматбаҳо дуру гавҳарлар билан безатилган. Дарвоза олдида кўпгина аскарлар қўлларида найзалари билан қўриқчи бўлиб туришарди. Агарда раият биргаликда ичкарига кириш учун дарвозага ёпирилса-да, ичкарига кириш жуда қийин. Меҳмонлар ичкарига киришлари билан олти катта филни кўришдики, филлар устида ўтирган одамлар атрофдагиларга қизиқ томошалар кўрсатишарди. Элчилар у ердан ўзларининг совғаларини кўтариб олган хизматкорларга эргашиб ўтишди. Улар билан яна Темурбек томонидан Испанияга юборилган элчи ҳам бор бўлиб, унинг устидан у ердагилар қулишар, чунки элчи кастилча, яъни испанча кийимларни кийиб олган эди.

Элчиларни катта ёшдаги, юқори лавозимдаги сарбоз олдида олиб келишди. Бу Темурбекнинг катта опаларидан бирининг ўғли эдики, элчилар унга таъзим қилиб салом беришди, кейин меҳмонларни кичик болакайларни олдида олиб келишди, улар ҳам юқорида ўтиришарди. Бу болакайлар Соҳибқироннинг набиралари бўлиб, элчилар уларга ҳам

Руи Гонсалес де Клавихо
(«Темур ва унинг дунёси» асаридан)
Темурийлар тарихи давлат музейи.
Риссом: А. Аликулов,
Гонжент: 2001 йил.

таъзим қилишди. Ўша ерда улардан Темурбек учун киролининг мактубини сўрашганда, элчилар мактубни беришди. Мактубни набиралардан бири олди. Айтишларича, бу болакай Соҳибқироннинг катта ўғли Миаха Мирассанинг⁴⁴ ўғли экан. Бу учта болакай мактубни Соҳибқиронга олиб боришди ва ўша пайт элчиларга олдинга қараб юришларини айтишди. Каттакон безатилган чиройли хонага кираверишдаёқ рўпарада Соҳибқирон ўтирар, хона ўртасида катта фавворали ҳовуз, ҳовуздаги сувда кий-кизил олмалар сузиб юарди.

Соҳибқирон юқорида тахтда ўтирар, устига ипак матодан тикилган расмсиз кўйлак кийган, бошига олмос қадалган, атрофлари қимматбаҳо тошлар билан безатилган оқ рангдаги салла кийиб олганди. Элчилар уни кўришлари биланок ўнг тиззаларини букишиб, қўлларини қўқсиларига қўйганча эгилиб, салом беришди, кейин яна эгилиб таъзим қилишди ва тиззалари эгилган ҳолатда қолишди. Соҳибқирон уларни ўринларидан туриб, яқинроқ келишларини айтди.

Олдинда кетаётган хизматкорлар орқада қолиб, Соҳибқироннинг олдида турган учта мирзо, яъни бирининг исми Шохмалик Мирзо, иккинчисиники Бурундуқ Мирзо ва учинчисиники Шайх Нуриддин Мирзо элчиларни қўлидан олиб, Соҳибқирон олдигача қузатиб бориб, таъзим қилишди ва элчилар тиззалари билан ўтиришди. Соҳибқирон эса уларни яхшироқ кўриш учун, қарилиги боис кўзи хира кўраётганлигини айтиб, яқинроқ олиб келишларини айтди. У ўз қўлини ҳурмат юзасидан бизларга ўпиш учун бергани йўқ, чунки уларда бу одат умуман йўқ экан. Кейин у элчиларга “Ўғлим Қирол қандай аҳволда, соғлиқлари яхшими, ишлари қандай?” деб савол берди. Элчилар жавоб беришиб, ўзларининг мақсадларини айтишди. Соҳибқирон диққат билан уларни эшитди. Элчилар сўзларини тугатишлари биланок, Темурбек олдида ўтирганларга – бири Тўхтамишхоннинг ўғли, яна бири Самарканд зодагонлари наслидан бўлган бир зот ва Соҳибқироннинг наслидан бўлган зотларга қарата шундай деди: “Кўриб қўйинглар буларни, уларни элчи қилиб менинг ўғлим – Испаниянинг кироли юборган ва у дунёнинг нариги чеккасидан, фаранглар подшоҳлари ичида биринчи подшоҳлардандир. Улар ҳақиқатан ҳам буюк халқдир, мен ўғлим Испания киролини қўллаб-қувватлайман. Сизларни совға-саломсиз, номанинг ўзи билан юборса ҳам бўларди, мен унинг соғлигини, ишларни қай аҳволда эканлигини билсам, шунинг ўзи менга қувонч бағишлар эди.”

Мактубни набира кўлида баланд кўтариб тураркан, шу пайт элчилардан бири тилмочга қарата мактубни шахсан Соҳибқироннинг қўлига бериш керак эканлигини имо-ишора билан тушунтирди ва агар ўқиш керак бўлса тайёр эканлигини айтди. Шунда Соҳибқирон мактубни набираси кўлидан олиб очиб кўрди ва уни ўқиб кўрмоқчилигини айтди. Элчи бўлса тайёр эканлигини айтди. Шунда Темурбек кейинрок унга одам юбориб чакиришлигини, мактубни ўқиб, Испания кироли нимани хохлашини тушунтиришини айтди.

Кейин элчиларни ўринларидан турғизиб, Соҳибқироннинг ўнг томонидаги юқори жойга ўтказишди. Мирзолар уларни Хитойдан келган элчидан пастрок жойга ўтказишди. Бу элчи авваллари Темурбек Хитой хонига солиқ тўлаб турганлигини эслатгани учун келганди. Шунда Соҳибқирон Испания элчиларини тепарокқа ўтказиб, Хитой элчисини улардан пастрокка ўтказишни буюрди. Шундан сўнг Мирзолардан бири келиб уларнинг жойларини ўзгартирди ва Хитой элчиларига караб, бундай ўтиришни Соҳибқироннинг ўзи белгилаб берганини ҳамда бундан буён доим шундай мавкеда ўтиришларини айтди. Хитой элчисини бундай ғаразли ниятда келганлигини билдириб, керак бўлса осишлари мумкин эканлигини ҳам тушунтириб қўйди. Шундан кейин ҳамма маросимларда, мажлисларда шу тарзда ўтирадиган бўлишди.

Сўнгра улар тилмочга караб, испан элчиларидан меҳмондорчилик қандай ўтганлигини сўрашди. Хитой ҳукмдорининг исми Чойсион бўлиб, у тўққизта салтанатнинг подшоҳи эди, чигатойлар устидан кулишиб, уни “Тонгус” деб номлашган, бу чўчка дегани эди. У катта ернинг подшоҳи эди ва авваллари Темурбек унга солиқ тўлаб келар, энди эса тўламоқчи эмас.

Испан ва бошқа турли давлатлардан келган элчиларни ўтказишиб бўлганларидан сўнг, кўпгина қайнатилган, димланган, қовурилган қўй гўштидан ва қовуриб пиширилган от гўшти билан меҳмон қилишди. Бу қўй гўштларини тутқичли катта терида олиб келишди. Соҳибқирон гўштдан тановул қилишни истаса, хизматкорлар терини устидаги таоми билан унинг олдида олиб боришар, чунки гўшт кўплигидан терини кўтарсалар ёрилиб, йиртилиб кетиши мумкин эди.

Соҳибқироннинг олдида йигирма қадамча қолганда хизматкорлар тўхташди ва гўштни нимталаш учун қассоблар қўлларига тери қўлқоп кийган ҳолда келишди ва тиз чўкишиб гўштларни нимта-нимта қилишди,

бўлакларини бирма-бир мис, сопол, кумуш, тилла ва қимматбаҳо чинни идишларга солишди.

Яхши кўриб ейдиган овқатлари пиширилган от гўшти бўлиб, у отнинг бел қисмидан, суяксиз ҳолда пиширилган бу таомни тилла ва кумуш идишларга қўй гўшти билан ёнма-ён солишди, яна ёнига муштдай келадиган пиширилган от жигари ҳамда қўй каллаларидан солишди. Шунга ўхшатиб тайёрланган бошқа таомларни ҳам, ёнма-ён қўйишди. Кейин хизматкорлар идишларда шу таомнинг шўрвасини олиб келишиб, ҳалиги гўштлар устидан қуйиб, таомларнинг устига тўрттадан ёпилган нонлардан қўйиб, иккита ва учтадан бўлишиб таомларни Соҳибқироннинг ва меҳмонларнинг олдига олиб боришди. Соҳибқирон ҳурмат юзасидан олдидаги таомлардан икки хилини элчиларнинг олдига олиб қўйдирди. Шу гўштни қўйиши биланок, унисини олишиб, яна бошқа гўштни олиб келиб қўйишди. Биринчи қўйилган гўшт одат бўйича меҳмон ўзи билан олиб кетиши учун олиб қўйилар, лекин кўплигидан уни кўтариб кетишнинг ўзи қийин. Агарда элчиларни олдига қўйилган гўштларни олиб кетишнинг иложи бўлганда эди, улар учун бу ярим йилгача етар эди.

Ковурилган ва пиширилган қўй гўштини олиб, ўрнига димлаб пиширилган қўй гўшти ва ҳар хил таомлар билан меҳмон қилиб, сўнгра ширин-шакар ҳўл мевалардан – олма, узум, шафтоли, тарвуз, қовун, кейин олтин ва кумуш кўзаларда қанд солинган от сути олиб келишди. Айтишларича, жуда ширин, мазали бу ичимлик асосан ёзнинг иссиқ кунларида кўпроқ ичилар экан.

Меҳмондорчиликдан сўнг, Соҳибқироннинг олдидан Кастилия қиролининг совға-саломлари, кейин Бобил султонининг совға-саломлари кўрсатиб олиб ўтилди. ўша куни совға қилинган уч юзга яқин отларни хайдаб ўтишди. Бунинг ҳаммаси тугаганидан сўнг, элчиларни ҳурмат-эҳтиром ила бир қузатувчи билан у ердан олиб кетишди. Қузатувчи уларни қўриклаш билан бирга, уларда ҳеч қандай муҳтожлик бўлмаслиги учун ҳам масъул эди.

Соҳибқироннинг яқин одамларидан бўлган бу қузатувчи Бобил элчисидан сўнг, испан элчиларини ҳам Соҳибқироннинг қароргоҳига яқинроқ, катта боғ ва сувлари мўл бўлган қароргоҳга олиб бориб жойлади.

Элчиларни жўнатгандан сўнг, Соҳибқирон Кастилия қиролининг совғаларини олиб келишни буюрди ва уларни кўриб жуда мамнун бўлди. Бу совғалардан завжаларига берди, айниқса, энг катта завжаси

Бибиҳонимга кўпроғини берди, чунки шу куни у Соҳибқирон билан шу боғда бирга эди. Бобил султони ва бошқалар юборган совғаларни қабул қилмасдан, уч кун, токи Соҳибқирон қабул қилинсин демагунча саклаб туришди. Уларда шундай одат бор эди, яъни олиб келинган совгани уч кунгача саклаб туришарди.

Элчилар қабул қилинган боғнинг номи “Дилқушо” эди. Соҳибқирон бу боғда жумагача бўлиб, сўнг ундан ҳам чиройли ва ҳашаматли “Боғичинор” номли дала ҳовлисига кўчиб ўтди.

Боғдаги байрам. Таржимон хатоси

Ўн бешинчи сентябрь келаси душанбада Соҳибқирон у ердан ҳам чиқиб бошқа ҳашаматли боғига кўчиб ўтди. Бу боғнинг дарвозалари ғишдан жуда баландда қурилиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар, тилла-қумушлар билан безак берилган. Шу куни Соҳибқирон катта базм уюштиришни буюриб, элчиларни, барча ҳурматли меҳмонларни, қариндошлару завжаларини таклиф қилди. Боғ жуда катта, унда мевали ва соя берувчи дарахтлар мўл, боғда ҳар хил йўлакчалар бўлиб, атрофи дарахт шоҳлари билан тўсилган. Боғда тикилган каттакон чодирларга ранг-баранг ипак гиламлар осиб қўйилган.

Боғ ўртасида ҳашаматли бино бор, бинонинг ичкари хоналари, еру деворлари жуда чиройли қилиб безатилган. Уйга кираверишда баланд қилиб супача қилинган, супачанинг устида тиллақори катта стол турар, баландлиги одам бўйича, узунлиги уч қадамча келадиган бу стол ёнида ўтириш учун қат-қат кўрпачалар ҳам бор. Соҳибқирон дам оладиган бу ернинг деворлари қизғиш рангдаги, дуру гавҳарлар билан безатилган, ипак матоли пардалар билан тўсилган. Шамол бўлганда пардалар кўтарилиб, жуда чиройли манзара касб этарди. Баланд қилиб қурилган яна бир хонага кирганда ҳам шундай чиройли пардалар деворларга осиклик турарди. Пардалар ергача осилиб, ерга эса гиламлар солинган эди.

Уйнинг ўртасида, эшикнинг қаршисида олтиндан ишланган иккита стол, уларнинг узунлиги беш қадамча ва эни уч қадамча келар, устида еттита олтин кўзача турарди. Шулардан иккитаси зумрад ва дуру гавҳарлар билан безатилган ҳамда ҳар бирига олмос тош қадалган. Бу ерда яна олтита тилладан ясалган думалок пиёла бўлиб, улар ҳам дуру гавҳарлар билан безатилган. Шу базмга Соҳибқироннинг таклифи билан испан элчилари ҳам чақирилган эди. Таклиф қилиш учун боришганда, олдида

тилмоч йўклиги туфайли элчилар кутиб қолишди ва улар етиб келишганда, Соҳибқирон овқатланиб бўлганди. Шунда у бундан кейин таклиф қилганида тилмочсиз бўлса-да, ўз вақтида етиб келишлари кераклигини, бу сафар уларни кечиришини ва базм улар учун уюштирилганини айтиб, жуда жаҳли чиқди ва меҳмонларни вақтида олиб келмаганлиги учун Мирзоларни қойиди.

Тилмочга одам жўнатиб, Соҳибқирон ундан ғазабда эканлигини ва уни бу иппи учун жазолаши кераклигини айтганда, ўша ердагилар уни жазоламасликлигини сўраб унга ёнишиб кетишди, шунда элчиларни кузатиб юрувчи ҳурматли шахс у тилмоч номидан узр сўраб, уни қутқариб қолди. Соҳибқирон элчилар байрамда катнаша олмаганликлари учун, уларнинг яшаб турган жойларига, улуш сифатида бешта қўй ва иккита каттакон кўзаларда шароб жўнаттирди. Бу байрам кечасига Соҳибқироннинг барча қариндошлари, сарой ахиллари ва ҳурматли меҳмонлар катнашишганди. Элчилар кейинроқ ўз кузатувчиси билан бу жойларни қўриб танишиб чиқишди.

Меҳмонлар устидан пуллар сочиш одати

Йигирма иккинчи сентябрь душанба куни Соҳибқирон у богдан чиқиб, бошқа боғи томон йўл олди. Бу боғнинг атрофи тўртбурчак шаклида баланд деворлар билан ўралган, бурчакларида гумбазлари бор эди. Боғнинг ўртасида каттакон қаср турар. олдида эса ҳовуз мавжланиб, кўзни қамаштиради. Қаср бошқа қасрларга қараганда жуда катта ва ҳашаматли. Ҳамма қаср ва боғлар каби шаҳар ташқарисида жойлашган бу боғнинг номи “Боғишамол”дир. Соҳибқирон каттакон бу боғга ҳам базм уюштириб, унга меҳмонларни ва элчиларни чақирди. Базмда Соҳибқирон ҳаммага май ичишни буюрди, ўзи ҳам андак ичди. Май уларнинг одатига қўра, овқатдан олдин келтириларди. Уларга хизматкорлар тиз чўкиб, май қуйиб беришарди. Кимда-ким май ичишни хоҳламаса, Соҳибқиронни беҳурмат қилган ҳисобланарди. Агарда Соҳибқироннинг соғлиги учун деб ичилса, охириги томчисигача қолдирмасдан қадахларни кўтариб ичишарди. Элчилар базмга келишларидан олдин, Соҳибқирон ўз Мирзоларидан бирини улар олдига бир кўза май билан жўнатиб, байрамга келишларидан олдин шу майни ичиб, шод-хурсанд бўлиб келишларини тайинлаганди. Элчилар Соҳибқирон ҳузурига келишганда, уларни ҳурмат қилишиб аввалгидай тўрга, Соҳибқироннинг ёнига чиқариб ўтказишди.

Аввалгидай қовурилган қўй ва от гўшти, гуручдан тайёрланган овкатларни олиб келишди. Таомдан сўнг, бир Мирзо қўлида қумуш идишда қумуш тангаларни олиб келиб, элчилар ва бошқа меҳмонларнинг устидан сочди. Хоҳлаганча танга сочиб, қолганини элчилар учун ерда турган сарпокийимларнинг устига тўкди. Шундан сўнг Соҳибқирон уларга сарподаги тўнларни кийгизишни буюрди. Элчилар миннатдорчилик сифатида, уларнинг одати бўйича уч марта эгилиб таъзим қилишди.

“Дилкушо”даги базм

Соҳибқирон бу боғга яқин “Дилкушо” номли боғга кўчиб ўтиб, элчиларни эртаси пешинда базмга таклиф қилди. Бу ерда ҳам катта базм уюштириб, бу сафар узоқ жойлардаги жангчи қўшинларидан ҳам кўпгина одамларни чақиртирди. Базмга элчилар ҳам келишди. Соҳибқирон бу базмда жуда хурсанд кўринарди. Уларнинг одати бўйича кўпгина қўй ва от гўштларидан тайёрланган таомлар келтирилди. Базмдан сўнг, элчиларга тўн кийгизишди ва улар саройга яқин бўлган ўз қароргоҳларига қайтиб келишди.

Бу байрамларга шунчалик кўп халқ йиғилар эдики, уларнинг кўплигидан ўтиб бўлмас, фақатгина кузатувчи аскарлар йўлни очиб берсагина, олдинга силжиш мумкин эди. Одамнинг кўплигидан ҳамма ёқда чанг-тўзон кўтарилиб, одам юзини таниб бўлмасди. Боғнинг олди катта майдон, унда дарё ва каналлар бор, майдонга Соҳибқирон ўз завжалари билан келиб, чодирлар қуришни ва ўз қўшин аскарларига ҳам ўз атрофида чодирлар тикиб, ўз завжалари билан жойлашишига, тўй, байрам маросимларини ўтказишга фармон берди. Соҳибқирон учун чодир қуриб бўлинганидан сўнг, каттаю кичик бирма-бир шовқин-сурон қилмасдан ўз чодирларини қуришарди. Шундай тарзда уч-тўрт кун ўтмасданок, Соҳибқирон чодир атрофида йиғирма мингга яқин чодир қурилди. Шунда ҳам ҳар куни одамлар келиб қўшиларди. Улар орасида қассоб ва ошпазлар, яъни улар қовурилган ва қайнатилган гўштни сотишар, мева-чева сотувчи деҳқонлар, новвойлар ҳам бор эди. Соҳибқирон ўрдасида қўли гул усталарни ҳам топиш мумкинки, улар ҳар хил кўчаларга бўлиб қўйилган. Ҳаммомчилар ҳам сув иситадиган дастгоҳлари билан келишган. Хуллас, ҳар хил жанглarda, мана шундай йиғилишларда улар ўзлари билан деярли барча касб эгаларини бирга олиб юришар, халқ бундай юришларга ўрганиб кетганлиги боис ўрдага келганида ҳаммаси ўз жойини топиб

жойлашарди. Соҳибқирон эса элчиларни ўзига яқинроқ бўлишлари учун, шу ўрдага яқин, ўзига қарашли боғга кўчириб олиб ўтишни буюрди.

Насроний элчилари

Йигирма тўққизинчи сентябрда Соҳибқирон Самарқанд шаҳрига йўл олиб, шаҳарга кираверишда завжаси **Канонинг⁴⁵** онасига атаб курдирган уйда тўхтади. Бу бино маликанинг онаси дафн қилинган мақбара ҳисобланарди. Уй жуда ҳашаматли, лекин ҳашаматли бўлса-да, ҳали қуриб битказилмаган экан. Шу куни базм уюштирилиб, элчилар таклиф қилинди. Темурбек Хитой давлати атрофида жойлашган давлат элчиларини чакиртиришни буюрди. Бу элчиларни кийимлари жунли тўн бўлиб, бошларида кичкина қалпоқчалари бор. Соҳибқиронга совға сифатида кимматбаҳо хайвон териларидан олиб келганлар Хитой насронийларидан, Тартария подшоҳи Тўхтамишхоннинг набирасини Темурбекдан сўраб келишган экан.

Соҳибқирон ўша куни қандайдир саййидлар билан кун бўйи шатранж ўйнади. Саййидлардан деб, уларда Муҳаммад (а.с.) авлодидан бўлган зотларга айтилар экан. Ўша куни Соҳибқирон элчиларнинг совғаларини қабул қилди.

Иккинчи октябрь пайшанба куни Соҳибқирон ўзига яқин одамни элчиларнинг олдига жўнатиб, ўша ерда базм уюштиришни буюрди ва ўнта қўй ва бир отни пишириб ейишлари ва ичишлари учун май жўнатди. Бу базм тугагандан сўнг, Элчиларга бошдан-оёқ сарпо берилиб, совға сифатида отлар ҳадя қилинди.

Кониғил водийсидаги базм

Олтинчи октябрь душанба куни Соҳибқирон ўз ўрдаси жойлашган майдонда байрам уюштиришни, у ерда ўз завжалари, фарзандлари ва набиралари ўз завжалари билан, хуллас, ҳамма Мирзолар, яқин одамларнинг барчаси йиғилиши керак эканлигини буюрди. Уларнинг барчаси бу ерга келиб, Соҳибқироннинг фармонини кутди. Шу куни элчиларни ҳам байрам зиёфатига олиб келишганда, улар кўпгина чодирларни кўришди. Кўрган чодирлари чиройли, уларнинг кўпи дарё бўйига қурилган эди.

45. Бибиҳоним.

«Кастилия элчиси Амир Темур кабулida».
Рассом: А. Саатов.
2016 йил.

Сарпарда ва чодирлар тасвири

Элчиларни турли хил нарсалар сотилаётган жойдан олиб ўтишаркан, Соҳибқироннинг чодир олдига яқинлашганларида уларни узун арқонлар билан тортилган бир чодир остига ўтказишди. Чодирнинг икки томонининг кўтарилгани, соя бериш ва шамол ўтиб туриши учун экан. Бундай чодирлар майдонда анчагина. Шу чодирга яқин жойда каттакон, бурчак шаклда бир чодир қурилган, унинг баландлиги уч найза, узунлиги юз қадамча келарди. Чодирнинг ўртасида думалоқ шифти бўлиб, уни тилла суви юргизилган ўн иккита йўғон устун ушлаб турарди. Бир бурчакдан бошқасига қараб учтадан устун қўйилган ва бир-бирига маҳкамланган, устунларни кўтариб ўрнатишда ғилдираклардан фойдаланилган.

Тепадан пастга қараб устунларга ипак мато осилган, улар арксимон шаклда устунлар орасида чиройли бўлиб кўринади. Чодирнинг ташқарисидан ҳам устунлар қотирилган, арқонлар билан тортиб боғлаб қўйилган, жами бўлиб ўттиз олтига устун мавжуд. Чодир ичкарисиди, марказда каттакон қизил, ранг-баранг иплар, тилла иплар билан тўқилган гилам тўшалган. Ичкаридан шифтга қараганда, ҳашамат билан ишланган тўртта бургутнинг расми тасвирланган. Сирт тарафида оқ ипак мато билан қопланган, ораларида сарик ва қорамтир чизиқли бу чодирнинг ҳар бурчагида устун бор, устун тепасида олманинг устида ой кўринишидаги шакл чизилган. Жуда кенг ва катта қурилгани билан бамисоли қасрга ўхшаган, кенглиги ва баландлиги эса кишини лол қолдирадиган бу чодирнинг бир тарафида баланд, гиламлар солинган Соҳибқирон учун тахт турарди. Чодир атрофи худди шаҳар ёки қасрни ўралган каби турли ипак матолар билан ўралган. Матолар устунларга осиб чиқилган. Бу тўсиқ айланасига уч юз қадам, баландлиги от устида ўтирган отлиқнинг бўйича келарди. Тўсиқларнинг ўртасида ичкарига кириш учун баланд арксимон эшиги ҳам бор, эшикнинг тепаси тўрт қиррали, баланд қилиб ишланган. Тўсиқнинг номини “Сарпарда” деб аташади. Бу тўсиқнинг ичкарисиди хилма-хил тарзда қурилган чодирлар бор, чодирлар орасида баланд қурилган, арқонларсиз чиройли боғичлар билан боғланган биттаси алоҳида ажралиб туриб, одамни ҳайратга соларди. Қуёш ўтказмаслик учун чодирнинг устки қисмидан қизил гилам қопланган, ичкариси эса қўрпага ўхшаш пахтали матодан тикилган. Устки тарафидан йўл-йўл тортилган чизиқлар кумуш, тилла рангларда ва ора-ораларида қимматбаҳо тошлар ҳам кўриниб туради. Думалоқ шаклдаги оқ чизиқ айлана бўйлаб тилла

иплар билан тикилган. Шамол бўлганда чодир устидаги ишлар ҳар томонга кўтарилиб, жуда чиройли манзара касб этади. Чодирга кизил гилам билан беркитилган баланд эшик оркали кирилади.

Шу чодир ёнида бошқа бир чодир бор, у ҳам ҳашаматли, кизил гилам билан усти ёпилиб, арқонлар билан тортилган. Унинг ёнида яна тўртта чодир ёнма-ён қурилган ва бир-бирига ўтса бўлади. Атрофларида яна майдароқ чодирлар ҳам кўп. Бу тўсикнинг ичида яна бир бошқа ипакдан қурилган чодир бор бўлиб, у ҳашаматли ва баъзи бир жойларида очик дарчалар кўринади. Дарчалардан ҳеч ким кира олмас, чунки ингичка иплардан тўр қилиб беркитилган. Чодирнинг марказида яна бир ҳашаматли чодир бўлиб, бундай чодирларнинг баландлиги уч найза ва ундан ошиқ келар, тепасида қумуш ва тилладан ясалган, қанотлари ёйилган ҳолдаги бургут, пастроғида эса кетма-кет қўйилган қумушдан ясалган лочин қушларнинг шакли бор. Бу лочинларнинг қанотлари туширилган, худди бургутдан қочиб, учиб кетишни мўлжаллаётгандек. Бургутнинг кўриниши эса худди лочинга ташланаётгандек эди. Бургут ва лочиннинг кўриниши жуда мохирлик билан ишланганки, кўрсангиз, ҳақиқий деб ўйлайсиз. Эшик олдида рангли ипак мато парда сифатида илинган, киришни ва қуёш нурини тўсиб туради. Қуёшнинг нури қаерга тушса, парда ҳам шу томонга қараб тортиб қўйилади. Биринчи чодир Соҳибқироннинг биринчи ва катта завжаси Бибиҳонимга, бошқаси иккинчи завжаси – кичик хонимга тегишли. Тўсикни тўсиб турган пардалар “сарпарда” деб номланиб, улар турли рангларда, сони ўн битта. Атрофдаги қолган чодирларда ҳам Соҳибқироннинг бошқа хотинлари ва фарзандлари ҳамда набираларининг хотинлари туришарди.

Куннинг ярмида Соҳибқирон ўша чодирларнинг биридан чиқиб, марказдаги майдонга элчиларни ҳам бу ерга олиб келишни буюрди ва катта зиёфат уюштирди. Зиёфатдан сўнг, элчилар ўз уйларига қайтишди.

Соҳибқиронга ўз аёнлари тақдим этган совғалар

Еттинчи октябрь кейинги сешанбада Соҳибқирон ўз ўрдасида катта базм уюштираркан, базмга испан элчиларини ҳам тақлиф қилишди. Темурбек элчиларни ўзининг каттакон чодирига чорлаб, уларни ичкарига олиб, ўзларининг одати бўйича катта зиёфат уюштирди. Зиёфатдан сўнг Соҳибқироннинг яқин одамларидан ва саройнинг бошқарувчиларидан икки киши – бири Шоҳмалик Мирзо, иккинчиси Нуриддин Мирзолар

«Қабул маросими».
Рассом: А. Алиқұлов.
1996 жыл.

Соҳибқиронга совға-саломлар олиб келиб кўрсатишди. Тўқкиз хилдан иборат совғалар тўқкиз кумуш илишларда, унинг ичида ҳар хил ширинликлар (оққанд, узум, писта, бодом) бор бўлиб, барчасининг усти ипак матолар билан ёниланган. Бу совғаларнинг барини Соҳибқирон ёнида ўтирганлар билан баҳам кўрди. Зиёфат охирида меҳмонлар ва ўтирганлар устидан тилла ва кумуш тангалар сочилди. Шундан сўнг ҳамма уй-уйига таркалди.

Эртаси чоршанба куни Соҳибқирон яна зиёфат беришни буюрди ва ўша элчиларни таклиф қилди. Шу куни шамол тургани боис Соҳибқирон майдонга чиқмасдан йиғилганларга ичкарида зиёфат беришга амр этди. Элчилар зиёфатда ўтирмасдан, ўз уйларига қайтиб кетишди.

Хонзоданинг базми

Тўққизинчи октябрь пайшанба куни Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзонинг завжаси Анзада⁴⁶ томонидан ўзига тегишли ҳашаматли чодирлардан бирида катта байрам кечаси уюштирилиб, унга элчилар ҳам таклиф қилинди. Элчилар унинг чодир олдида келганларида, ерда турган май тўлдирилган кўзаларни кўриб, кейин чодир ичкарасига киришди. Шунда Хонзода уларга тўрға чиқиб ўтиришларини буюрди. Бу ерда барча завжалар ёнма-ён, Хонзода эса давранинг тўрида ўтирарди. Ўша куни у ўзининг кўринишидан ёши қирқларда, оқ-сарикдан келган хотин қариндошининг тўйини ўтказиб бераётган эди. Унинг олдида қанд солинган от сути ичимлиги турарди. Яна у билан биргаликда кўпгина сарой хизматкорлари ҳамда Темурбек жанобларининг қариндошлари ва қуй чалаётган созандалар бор бўлиб, элчилар келган вақтда улар ичиб ўтиришар, улар шундай тарзда бунини бажаришардики, қариндошларидан ёши кексароғи ва икки ёш болакай олдинма-кетин юришиб, аввал маликага, сўнг атрофдаги завжаларнинг пиёласига от сутидан тайёрланган ичимлик қуйиб, тилла патнислар устида, тилла пиёлаларда, бир қўлларидида оқ сочиқ, тиззаларини ҳар қадамда эгиб, таъзим қилган ҳолда ичимлик тўлдирилган пиёлаларни тарқатишарди. Хонзодага ичимлик узатаётган вақтларида қўлларига оқ сочиқ ёйиб, сочиқ устига тилла пиёлани қўйиб, таъзим қилган ҳолатда беришар ва ўринларидан туриб, ўтирилмасдан орқага қараб чиқиб кетишарди. Бундай ҳолат жуда узоққа чўзилар, давра қизигандан-қизиб, ҳаммалари кулишиб ўтиришарди. Байрам кечасига

46. Хонзода

Темурбекнинг биринчи завжаси Бибиҳоним ҳам келган, байрам узоқ давом этганлиги учун у (элчиларни) ўз олдига чақириб, ўз қўли билан ичимлик қуйиб берди. Шундан сўнг кўпгина от ва қўй гўштидан тайёрланган таомлар меҳмонлар олдига тортилди ва ўз урф-одатлари бўйича, гуручдан тайёрланган таомларни, нонларни, ширинлик ва кўкатларни, бир оздан сўнг эса турли усулда пиширилган гўшtlарни олиб киришди.

Хонзода ўз эри Мироншоҳ Мирзони отаси билан уриштириб қўйганди. У шоҳ авлодидан бўлиб, Темурбек уни ҳурмат қиларди. Мироншоҳ Мирзо ва Хонзоданинг Корел Солдан⁴⁷ исмли йигирма ёшлар чамасидаги ўғли бор эди.

Бозор. Қатл

Тўққизинчи октябрь пайшанба куни Соҳибқироннинг набирасининг тўйи муносабати билан базм кечаси уюштирилганда, Соҳибқирон кечага элчиларини ҳам олиб келишни буюрди. Маросим чиройли безатилган, атрофи чодир билан ўралган майдонда бўлиб, маросимга Бибиҳоним, Хонзода ва кўпгина таникли завжалар, мирзолар ҳамда бошқа яқин қариндошлар келишди. Урф-одат бўйича кўпгина от ва қўй гўшtlари пиширилиб, меҳмонларга тортиқ қилинди ва шоду хурсандчилик узоқ давом этди.

Соҳибқирон бу маросимни бутун халққа эълон қилиб, худди сайилга ўхшатиб, ҳамма ўрда атрофида йиғилиб, хурсандчиликка шерик бўлишни буюрди. Бозорни ўрда атрофига кўчириб, савдо-сотикни ҳам шу ерда қилишларига амр этиб, бу хурсандчиликни ҳазил-мутойиба билан қизиқарли ўтказиш кераклигини айтди. Фармонга биноан савдогар ва хунаромандлар шаҳардан чиқишиб, ўрда атрофига жойлашдилар. Шу тарзда хурсандчилик давом этди.

Хунаромандлар қурган чодирлар атрофида Соҳибқирон буйруғига асосан махсус майдонча қурилди. Бу майдончага айб иш қилганлар тизилиб, бундай хурсандчилик кунда кимларгадир раҳм қилиниб, бошқа бировларга эса жазо бериларди. Шу кун Самарқанднинг машҳур кишиси жазога лойиқ топилди. Темурбек олти йилу ўн бир ой бўлмаган вақтда уни ўз ўрнига ҳоким этиб тайинлаб кетганди. Шу вақтлар мобайнида бу киши Темурбекнинг ишончидан фойдаланиб, ўз лавозимини суиистеъмол қилиб, кўп хатоликларга йўл қўйган. Соҳибқирон Самарқандга қайтиб

47. Халил Султон.

келиши биланок, бу кишини олдига чакириб, молк-мулкени мусодара қилиб, ўзига жазо тайинлади. Шундай таниқли кишига бундай жазонинг берилиши ҳаммани ҳайратга солди, чунки бу кишига Соҳибқироннинг ўзи қўп ишонч билдирганди. Собиқ ҳокимнинг тарафини олиб чиққанлар ҳам жазоланди. Темурбекнинг яқинларидан Бурундук Мирзо бу кишини кечиришини сўраб, эвазига тўрт юз минг қумуш танга товон тўлашлигини айтди. Ҳар бир қумуш танга бир қумуш реалга тенг эдики, Соҳибқирон бунга розилигини айтиб, ундан қумуш тангаларини олди ва яна тангалари бўлса, уларни ҳам олиш мақсадида уни қийнашга буюрди. Бундан ташқари, Соҳибқирон яна бир таниқли кишини жазолади. Соҳибқирон бу ердан юришга чиқиб кетаётганда, ўша кишига уч минг отни қолдириб кетган, қайтганида эса бу отлардан бир дона ҳам қолмаганди. Бу кишининг ялинишлари инобатга олинмади, озроқ кутиб турилса, уч мингта отни олти мингта қилиб қайтаришини айтса-да, у жазодан халос бўлолмади.

Шундай кейин Темурбек яна қўпгина инсонларни жазолади. Бунга мисол қилиб, бозордаги бир қанча қассобларни қўрсатиш мумкин. Бу қассоблар Темурбек йўқ бўлган вақтда гўштларни ўз нархидан анча қимматига сотганлиги учун жазоландилар. Кейинроқ бозордаги ҳунармандлар, этикдўзлар ўз молларини қиммат нархда сотаётганлигини билиб, уларнинг ҳам ортиқча даромадларини олиб қўйишни буюрди.

Бошқа бир чодирларнинг тузилиши. Пирмуҳаммад.

Ўн учинчи октябрь душанба куни Темурбек жаноблари яна бир базм уюштиришни, унга элчиларни ҳам таклиф этишни буюрди. Элчилар бу ерга келганда майдончанинг марказидаги чиройли чодирда Соҳибқирон ўз меҳмонлари билан ўтирар, чодирнинг атрофида яна шунга ўхшаш ҳашаматли чодир бўлиб, бу чодирларнинг усти қизил гиламлар билан ёпилган, атрофини тилла ип билан тикилган баланд тўсиқ пардалар қуршаб турарди. Ичкарига кириш эшиги ҳам аркасимон шаклда қурилган ва эшик ўрнига гилам илиниб, атрофи тилла нақшинкор қилиб безатилган. Эшикнинг тепа қисмида тўртбурчакли гумбази ҳам гиламдан, атрофни ўраб турган тўсиқларга ҳам шунга ўхшаш гиламлар илинган ҳамда тўсиқларнинг ҳар жой-ҳар жойларига дарчалар қўйилган. Дарчаларнинг ҳам ўша гиламли матодан қилинган эшикчалари мавжуд. Тўсиқларнинг ичкарисиди айтганимиздек, ҳашаматли ва чиройли чодирлар тикилган. Худди шу тўсиқли айлана ёнида шунга ўхшаш тўсиқли чодирлар

қурилганди. Бу тўсикларга энди гилам эмас, балки оқ атлас матолар илиб чиқилган. Бу иккита катта чодирларнинг бир-бирига ўтадиган йўлакчалари ҳам бор эди.

Ўша куни элчилар бу чодирларнинг ичини кўришмади, чунки Соҳибқирон катта майдонда базм бераётганди. Эртасига уларни олиб боришиб, бу икки чодирни кўрсатишди. Чодирларнинг ўртасида катта майдон бор бўлиб, майдонда Соҳибқирон кўп байрамларни уюштирарди. Ўша куни элчиларни катта майдонга яқинроқ айвон тагига ўтказишди. Бу майдон атрофларига, ҳар хил жойларга май солинган каттакон идишлар қўйилган, идишлар майдон айланаси бўйлаб бир ярим чақиримча келадиган масофада қўйиб чиқилган. Ҳеч ким бу идишларнинг олдига кела олмас, чунки қуролланган аскарлар қўриқлаб туришарди. Кимда-ким идишлар олдига яқинлашгудек бўлса, унга камондан ўқ узишар ёки қўлларига тўқмоқ билан уришарди. Ким бўлишидан қатъи назар шундай чора кўришарди.

Катта майдон атрофида раият йиғилиб, улар Соҳибқироннинг ўз чодирдан чиқишини кутишарди. Бу ерда кўп бўлишган элчиларга ўринлардан туришиб, яқиндагина Кичик Ҳиндистондан келган ва у ернинг ҳукмдори бўлган Соҳибқироннинг набирасининг зиёрат қилишлигини айтишди. Темурбек жаноблари шахсан ўзи бу набирасини чақиртирган экан. Чунки шу вақтларда уларнинг кўришмаганликларига етти йил тўлган экан. Бу набираси Соҳибқироннинг ҳалок бўлган биринчи фарзанди Жаҳонгирнинг ўғли эди. Айтишларича, Соҳибқирон ўз ўғлини жуда яхши кўрган, шу боис унинг фарзанди, ўз набираси Пирмуҳаммадни ҳам жуда яхши кўрганди. Элчилар унинг олдига қараб жўнашди ва уни қизил гилам билан ўралган чодирдан топишди. У давра тўридаги тахтда ўтирар, олдида қўшгина хизматқору аскарлар туришарди. Элчилар чодирга яқинлашганида ичкаридан иккита аскар чиқиб, уларга тиз чўкиб, таъзим қилишни буюрди. Чодир ичкарисига киришганида элчилар ўнг тиззаларини букиб, қўлларини кўкракларига қўйиб, яна бир бор таъзим бажо келтиришгач, олиб кирган кишилар уларни ўринларидан турғазитиб, четроққа олишди ва бир оздан сўнг чодирдан ташқарига олиб чиқишди.

Соҳибқироннинг набираси ўз одатлари бўйича жуда чиройли ва бой кийинган, эғнида мовий рангдаги тилла иплар билан тикилган атлас кўйлак, кўйлакнинг кўкрак, елка ва қўл енгларида думалоқ доира шаклдаги

расмлар солинган, бошидаги салласи дуру гавҳарлар билан безатилган, энг тепасида чиройли катта олмоси бор. Қаршисида турган раият уни байромона илтифотлар билан қарши олди. Ўша ернинг ўзида майдонда иккита кураш тушадиған полвонлар бўлиб, улар эғнига еғи йўқ теридан тикилган кийим кийиб олган, роса кураш тушишиб, бир-бирини йиқита олмас эди. Шунда Пирмуҳаммад, уларнинг бири йиқилмағунича курашни давом эттиришларини буюрди.

Ўша куни бу ерда бўлган барча элчилар Темурбекнинг йигирма икки ёшли, қорачадан келган, ҳали соқол қўймаган Пирмуҳаммад исмли набирасини зиёрат қилиш учун келишди. Айтишларича, у ўзини Кичик Ҳиндистоннинг подшоҳи деб эълон қилган экан.

Ҳиндистонга қарши уруш ҳикояси

Ҳиндистоннинг асосий шаҳарларидан бири Дехлида Ҳиндистон подшоҳи ва Темурбек ўртасида жуда катта жанг бўлиб ўтган экан. Бу жангга Ҳиндистон подшоҳи жуда катта қўшинни ва унга қўшимча тарзла элликта жангчи филларни олиб келган экан. Бизда бу филларни “морфиллар” деб номлашади.

Биринчи жангда Ҳиндистон подшоҳи шу филлар туфайли Темурбек устидан ғалаба қозонган, эртаси куни яна жанг қилишиб, жанг бошланишидан аввал Темурбек ўз аскарларига кўпгина туяларни олиб келиб, бу туяларнинг устига самон хашаклардан ортиб боғлашни буюрди. Жанг бошланиши биланоқ, филларга қарши махсус туяларни қўйиб юборишди ва улар филларга яқинлашганида туяларнинг устидаги самонни ёқишди. Филлар ёнаётган туяларни кўргач, ҳаммаси ҳар тарафга қараб қочишди. Айтишларича, филларнинг кўзлари кичик бўлганлиғи учун оловдан жуда қўрқишар экан.

Шу тарзда Темурбек Ҳиндистон устидан ғалаба қозониб, Самарқанд салтанати билан чегарадош ерларни эгаллаб олди. Ҳиндистоннинг кўпгина ерлари ўнқир-чўнқир тоғлардан иборат, лекин шаҳар ва қишлоқ ерлари ҳосилдор эди. Ҳиндистон подшоҳи мағлуб бўлгандан сўнг, қолган аскарлари билан тоққа қочиб, у ерда кўшин йиға бошлади, бироқ Темурбек уни кутиб ўтирмасдан ўз аскарлари билан жанг қилиш учун унинг олдига борди. Ҳиндистон подшоҳи у билан жанг қилгиси келмади. Ўша вақтда кўлга киритилган бу ерларни набираси Пирмуҳаммад то Ормузо шаҳригача эгаллаб турибди. Шундай бўлса-да, Ҳиндистоннинг

зўр ва катта қисми ўз подшоси кўлида қолди. Бу жангга ўн бир йил бўлган экан, лекин шу пайтгача Темурбек ва унинг набираси ҳам Ҳиндистоннинг ичкарасига юриш қилмаган.

Ҳиндистоннинг аҳолиси насроний, уларнинг подшоҳи ва ўзлари эътиқоди бўйича грекларга ўхшаган, ораларида бошқа насронийлар ва яна уларнинг орасида маврлар ва ҳиндулар ҳам бўлган экан.

Миллий ўйинлар. Темурбекнинг завжалари

Элчиларнинг бу чодирдан олиб чиқишиб, аввал ўтирган айвонга ўтказишди ва кун ярмигача Соҳибқироннинг чодирдан чиқишини кутишди. Соҳибқирон кун яримлаганда чодирдан чиқиб, базм майдонига келиб ўтирди. Сўнгра атрофига ўз яқинларини, меҳмонларини ва элчиларни чорлади. Худди аввалгидек, ҳамма Соҳибқирон атрофига ўз ўринларини билиб ўтиришди. Шу кунни жуда кўп томошалар, филларни кизил ва яшил рангга бўяб, улар билан томошалар кўрсатишди. Бу томошалардан ва дўмбираларнинг садоларидан шундай шовқин-сурон кўтарилдики, одам ҳайрон қолади.

Соҳибқирон ўтирган майдончада кўпгина созандалар йиғилган, бундан ташқари, ёнида яна иккита катта думалок идишда от сути турар, хизматкорлар бу идишдаги от сутини қўлларига таёқлар билан аралаштириб, ичига оқ қанд бўлақларидан ташлаб туришарди. Буни улар шу заҳоти ичиш учун қилишарди.

Ҳамма ўз жойини эгаллагач, чодирларнинг биридан Соҳибқироннинг катта завжаси Бибиҳоним чиқиб келди. У қизил матодан, тилла иплар билан жуда кенг қилиб тикилган узун кўйлак кийиб чиқди. Кўйлак жуда узун эдики, унинг орқасидан ўн бешга яқин канизаклар кузатиб юришарди. Хонимнинг юзи шунчалик оқ нарса билан бўялган эдики, худди узокдан оқ қоғоз бўлиб кўринар эди. Бу оқ пудра юзга қуёшдан сакланиш учун суртиларди. Соҳибқироннинг бошқа завжалари ёз фаслида узок йўлга чиқишганларида қуёшдан асраш мақсадида юзларига бу оқ пудраларни суртишарди. Бибиҳонимнинг юзи юпқа, нозик ок мато билан беркитилган, бошида қизил матодан бош кийими бор, бош кийимда елкасигача юпқа мато тушиб турибди. Узун бош кийим қимматбаҳо дуру гавҳарлар билан безатилган. Сочлари жуда ҳам қора, елкасига тушиб туради. Бу хотинлар сочларини қора рангда бўлишини ёктиришар ва баъзида қора ранга бўяшарди. Бибиҳонимнинг ёнида яна бир одам кўлида соябон кўтариб,

уни қуёшдан тўсиб келарди. Соябон оқ ипак матодан, худди чодирга ўхшаш думалок шаклда.

Бибиҳоним Соҳибқирон ўтирган майдончага келиб, давранинг тўрига чиқиб, унинг ёнига ўтирди. Ҳамма кузатиб келган хотинлар майдонча ташқарисида қолди. Бибиҳоним ўз жойига ўтиргач, Соҳибқироннинг бошқа бир завжаси, у ҳам биринчисига ўхшаб қизил либосда, узун бош кийимда, дабдаба билан кўпгина қизлар куршовида чиқиб келди ва давранинг тўрига чиқиб, Соҳибқироннинг катта завжаси ўтирган жойдан бир оз пастроқдан жой эгаллади. Соҳибқироннинг бу завжасининг исми Кичакано⁴⁸ бўлиб, бу унинг иккинчи завжаси эди.

Кейинги чодирдан Соҳибқироннинг яна бир завжаси даврага яқинлашиб, иккинчи завжаси ўтирган жойдан пастроқдаги жойга келиб ўтирди. Шу тарзда Соҳибқироннинг тўққизта завжаси чиқиб, бирин-кетин ўз жойларни эгаллашди. Уларнинг ҳаммаси бир хил қийинган ва бир хил ясанган эди. Улардан саккизтаси Темурбекнинг ўз хотини, биттаси эса набирасининг завжаси эди.

Темурбекнинг завжалари исмлари шундай эди. Биринчисиники Бибиҳоним – “Энг катта хоним” ёки “Буюк малика” деган маънони билдиради. Бибиҳоним бутун Самарқанд, Форс ва ҳаттоки Дамашқ мамлакатларининг ҳукмдори Ахинха (Қозонхон)нинг қизи эди. Бу ҳукмдорнинг онаси жуда машҳур, отаси эса унча танилмаган. Ҳукмдор кўпгина қонун-қоидаларни ишлаб чиқиб, уни назорат қилар, бу қонун-қоидалар салтанат ичида шу пайтгача қўлланилиб келинади.

2 Иккинчи завжасининг исми Кичик хоним бўлиб, у ҳам Андерап мамлакатининг ҳукмдори Туман оғонинг қизи³ Кейингисининг исми Улус оғо,⁴ кейингисининг исми Чўлпонмалак, ⁵ ундан сўнг Дилкушод, ⁶ яна бири Туркон оғо, ⁷ бошқаси Шоҳмулк хотун ва охиргиси ⁸ Жаҳоноробегим, яъни уларнинг тилида “қалб маликаси” маъносини англатарди. Темурбек охирги завжасига ўтган август ойида уйланиб, унга шу исмни берганди. Ҳамма тартиб билан ўз жойига ўтиргандан сўнг, бу ерда зиёфат узоқ давом этди. Худди Хонзодабегим базм уюштирганидек, бу ерда ҳам шундай базм давом этди.

48. Кичик хоним.

Филлар тасвири

Шу куни СохибкIRON ёнида ўтирган элчиларга ўринларидан туришларини айтди ва ўзи қўлига бир пиёла кимизни олиб испан элчиларидан бирига узатди. Билардики, иккинчи элчи Руи Гонсалес умуман ичмасди. СохибкIRONнинг қўлидан кадахни олиб ичадиган бўлишса, уларнинг урф-одаги бўйича аввал СохибкIRON олдига яқинлашиб, аввал ўнг оёғини букиб таъзим қилиб, кейин иккинчи тиззасини ҳам букиб, тиз чўккан ҳолатда унинг қўлидаги кадахни олиб, ўринидан туриб, бир оз орқага юрган ҳолатда тўхтаб, ўтирилмасдан тиз чўкиб, кадаҳда бир томчи қолдирмасдан симириб ичишарди. Охиригача ичмаслик ҳурматсизлик ҳисобланарди. Охиригача ичиб бўлгандан сўнг, қўллари билан оғизларини ёпишарди. Ҳар бир элчининг қўлидан тутиб, унинг олдига олиб боришар ва орқага ўз жойига кузатиб қўйишарди. Элчиларнинг одамларини шу майдонга яқин катта айвон тагига жойладилар. Бу майдонча атрофида кўпгина айвону чодирлар қурилган, чодирларда ва айвонларда меҳмонлар ва элчилар туришади.

СохибкIRONнинг олдида узун ёғоч устунлар қўмилган, бу устунларнинг ўртасида бир-бирига боғланган арқонлар тортилган, арқонларнинг устида одамлар юриб томоша кўрсатишарди. СохибкIRONнинг ўн тўртта фили, ҳар бир филнинг устида тахта ёғочдан ясалган курси, филнинг устига рангли ипак мато тўшалган, тўрттадан сариқ ва яшил байроқчалари, яна ҳар бир филнинг устида беш, олтитадан одам, бундан ташқари, филнинг устида қўлида таёқ ушлаган, филни югуришга ва томоша кўрсатишга ундаётган филбон ўтирарди. Филларни ранги қора, ҳеч қандай жуни йўқ, думлари туянинг думидек калта, бироқ ўзлари жуда катта, ҳар бирининг катталиги тўрт-бешта буқанинг катталигача келади. Шу куни филлар билан турли томошалар кўрсатишди, одамлар ва отларнинг орқасидан югуртиришдики, бу жуда қизиқarli бўлди. Филлар жамлашиб югуришганда ер қимирлагандек бўларди. От ёки бошқа ҳайвонлар югурганида фил билан тенглаша олмасди. Кўрганим учун ишонч ҳосил қилдимки, агарда бу филлар жангда қатнашишса, ҳар бири мингтадан жангчига тўғри келади. У ердаги одамларнинг ўзлари ҳам буни тасдиқлашди. Агарда фил одамларнинг ўртасида қолиб кетса, икки томонлама зарба беради, мабодо ўзи яраланса, йўл танламасдан жуда тез югуради ва жуда яхши жанг қилади. Филлар икки-уч кун овқат емасдан бемалол жанг қила олишарди.

Никоҳ базми

Ўша куни Соҳибқирон ва унинг завжалари давра олдида анча ўтиришганидан сўнг, кўпгина пиширилган қўй ва от гўштидан олиб келинди. Бу гўштни хизматкорлар тилла сув юргазилган териларда майдон бўйлаб судраб, тортиб олиб келишар, гўшт шунчалик кўп эдики, уларни олиб келган хизматкорларнинг сони уч юз ва ундан ортиқ эди. Шовкин-сурон билан хизматкорлар биринчи бўлиб Соҳибқироннинг олдига яқинлашишди, кейин ўз одатлари бўйича гўштни нонсиз, қуруқ ўзини лаганларга солиб чиқишди. Сўнгра олдинма-кетин ўтирган халққа олиб келинган гўштлар бўлиб берилди. Халқнинг кўплигидан тоғдек уюлиб турган гўшт тез ўтмай еб бўлинди. Дастурхон устида тузланган гўшт, ҳар хил усулда гуручдан пиширилган таомлар, нонлар оқ қанд билан турардики, бу вақтда қош қорайиб Соҳибқироннинг олдига кўпгина ёқилган шамлар қўйилди. Шунда улар тезроқ еб-ичишга ва хурсандчилик қилишга шошилишар, халқ эса борган сари кўп келарди. Шундан кўриниб турардики, байрам тун бўйи давом этди. Шу кечаси Соҳибқирон ўзининг қиз набираларидан бирини ўз яқинларига турмушга бераётган эди. Элчилар бу байрамнинг тун бўйи давом этишини билишгач, у ердан чиқишиб, ўз қошоналари томон кетишди. Соҳибқирон ва унинг завжалари эса қолишиб, байрамни давом эттиришди.

Никоҳ базмининг давоми

Бошқа куни ўн олтинчи октябрь пайшанбада Соҳибқирон яна бир базм уюштириб, биз элчиларни таклиф қилди. Бу байрам ўша жойда жойлашган энг бой, арқонсиз қурилган ҳашаматли чодирларнинг бирида ўтди. Соҳибқирон ўзи билан бирга элчиларни ҳам чодир ичкарасига бошлади. Ўша куни кўплаб гўштли таом олиб келинди ва базм узоқ давом этди. Кўп ўтмай элчилар у ердан чиқиб, ўз уйларига кетишди, Соҳибқирон эса у ердагилар билан қолиб базмни давом эттирди.

Ўрдадаги охирги байрам. Маликалар ҳузурида базм

Ўн еттинчи октябрь жума куни эса Соҳибқироннинг завжаси Бибихоним катта базм уюштирди ва у ҳам ҳашаматли чодирда меҳмонларни кутиб олди, ўз яқинларини, меҳмонларни, ҳурматли ва таниқли аёлларни ҳамда мамлакатлардан келган элчиларни чақирди. Унинг чодир шундай қурилган эдики, бир қараганда кўзни қамаштирар, яъни чодир атрофи

ва тепа қисмлари оқ ва камалак рангдаги чиройли матолардан тикилган. Элчилар ўрдага келишганда хизматкорлар уларни бир чодирга олиб келиб ўтказишди. Бу чодирнинг тепа қисми кип-қизил гилам билан ёпилган, атрофи ҳам чиройли безатилган. Улар шу чодирга жойлашишди ва уларга пиширилган гўштлар ва бошқа таомлар олиб келишди. Элчилар овқатланиб бўлишгач, Бибихоним уларга ўз чодирини кўрсатишларини буюрди. У ерда ҳашаматли чодирлар кўп, лекин уларнинг ичидан бири арқонсиз қурилган, тоза ипак матодан, жуда катта ва ҳашаматли. Чодирнинг ичкараси ва ташқариси ҳам жуда чиройли, улар орқама-орқа ўрнатилган. Биринчи эшик нозик қизғиш ашёдан ясалган, ташқарисидан ипак мато билан ўралган.

Бу эшик шундай қилинган эдики, яъни ёпиқ турган ҳолатда ҳам ичкарига майин шабада эсиб туриши, ичкарида ўтирганлар ташқаридагиларни бемалол кузатиши, ўзлари эса кўринмасликлари мумкин. Эшикнинг олдида бошқа бир чиройли, турли бўёқ ва тилла суви юргизилган эшик бўлиб, у ҳам жуда баланд, бемалол отлик одам кира олади. Бундай санъатни ўша ерларда ва бутун насоро ерлардаги ягона санъат асари деса бўлади. Бир эшикка илоҳий Пётр тасвирланган бўлса, иккинчи эшикда илоҳий Павел қўлида китоблар билан атрофлари тилла билан қопланган ҳолда тасвирланган эди. Бу эшикларни айтишларича, Темурбек Бурса шаҳрида, Туркия ғазнасидан олиб келган экан. Эшикларнинг олдида, чодир ўртасида кичкина жавонда бир сандик турар, унда қумуш ва олтин идишлар сақланарди. У тоза тилладан, жуда чиройли безатилган. Сандикнинг кичкина эшикчаси бўлиб, ичида олтита думалоқ шаклдаги тилла пиёлалар, устида эса тилладан ясаиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган хумчалар турарди. Сандикнинг ёнида тилладан ясалган, қимматбаҳо тош билан безатилган хонтахта турар, бу хонтахта эни бир ярим кадамча, узунлиги тўрт кадамча келарди. Хонтахта ёнида эса дуб дарахтига ўхшаш, тоза тилладан ясалган дарахт турарди. Дарахтнинг қалинлиги одамнинг оёғича, шохлари ҳар томонга осилган ва шохларида жуда кўп барглари бор. Дарахтнинг баландлиги одам бўйича келар, мевалари зумрад, олмос ва ҳар хил қимматбаҳо тошлардан. Ундан ташқари, у ерда ҳар хил рангдаги тилладан ясалган қушчалар бўлиб, айримлари қанотини ёйганча турарди. Шу дарахтнинг қаршисида чодир девори ёнида тахтадан ясалган, қумуш ва тилладан ишлов берилган стол турарди. Элчилар бу чодирларни айланиб чиқишгач, уларни тўғри

Соҳибқирон ўтирган чодирга олиб боришдики, Соҳибқирон чодирда ўз яқинлари ва мирзолар билан ўтирарди. Бу ерда ўша куни Соҳибқирон ўз набираларининг тўйини ўтказаетган эди.

Майдончага кираётиб, ўнг тарафда қизил гилам билан ўралган ва атрофлари турли хил матолар билан ўралган чиройли чодир турарди. Чодирнинг ҳар жой-ҳар жойида кичкина дарчалари бор, дарчалар асосан ичкаридан ташқарини кўриш учун қўйилган. Элчиларни аркасимон қилиб ишланган бир эшикдан олиб киришди. Эшик олдида ичкарига қараб атрофлари ўралган узун йўл ва кираверишда, ўнг тарафда ҳам эшик, қаршисида ҳам эшик бўлиб, бу эшик тўғри чодирга олиб боради. Узун кўчага ўхшаш йўлдан бориб, йўлнинг охирида атрофлари тилла билан безатилган Соҳибқироннинг чодир бор эди. Бу чодирларнинг тепа қисмлари қизил гиламлар билан ёпилган ва чодирлар шунчалик чиройли, ҳашаматли қилиб қурилганки, буни сўз билан таърифлаш қийин. Буни одам ўз кўзи билан кўриши керак.

Элчиларни шу майдондан олиб ўтиб, тахтадан ясалган уйга олиб боришди. Уй баланд, унга зинапоя билан чиқилади. Уйнинг ичкарисини тилла, қумушлар билан безатилган бу йиғма уйни хоҳлаган вақтда бўзиб ва яна қурса бўлади. Масжид ҳисобланган бу уйда Соҳибқирон ибодат қилар ва қаерга борса ўзи билан бирга олиб кетарди. Элчиларни яна бир чодирга олиб боришдики, чодир яшил арқонлар билан тортилиб, ташқарисидан қулранг тери билан ўралган, ичкарисини оқ рангда, ичкарисиди одатда иккита ётоқ жойи бор. Бу чодирдан ён томондаги бошқа бир арқонсиз тортилган, тепа қисми гилам билан қопланган, ён қисми айланасига қимматбаҳо тери билан ёпилган чодирга олиб боришди. Териларнинг нархи жуда баланд, бу мамлакатда бунинг нархи ўн тўрт-ўн беш дукат, бошқа мамлакатларда бундан ҳам қиммат турарди. Чодирнинг қаршисида узун қилиб айвон қурилганди. Шоҳона чодирлар шундай қурилганки, қишда ҳам, ёзда ҳам ичига қуёш нури тушмайди. Элчиларни бу майдончадан иккинчи майдончага олиб ўтишди. Бу майдончанинг атрофлари оқ атлас билан ўралган, ичкарисиди қўлгина айвон ва чодирлар тикилган. Ўрдада фақат шоҳона чодирларни эмас, балки Соҳибқиронга яқин одамларнинг, мирзоларнинг чодирларини кўриш мумкин. Шунинг учун қаерга қараманг чодирлар, айвонлар ва сарпардалар кўринарди. Ҳаммаси бўлиб, бу чодирларнинг сони тахминан тўрт-беш мингга тақрибан етади. Булардан ташқари, атрофда, далаларда, боғларда ва сув бўйларида ҳам қўллаб чодирлар мавжуддир.

Бу байрамга Соҳибқирон барча мирзоларни ҳамда бутун Самарқанд салтанатининг хурматли инсонларини йиғишни буюрди. Ҳамма қатори бу ерга Бадахшон ҳукмдори ўз навкарлари билан етиб келди. Бадахшоннинг бойлиги шу эдики, у ерда қимматбаҳо олмос ишлаб чиқиларди. Элчилар анча вақт Бадахшон ҳукмдори билан бирга бўлишиб, қандай қилиб олмос ишлаб чиқаришни ундан сўрашди. Шунда у шаҳарга яқин жойда катта тоғ бўлиб, шу тоғнинг тошларини бўлақларга ажратиб, унинг ичидан олмосларни ажратиб олишларини айтди. Уни булар шундай қиларкан: олмоси бор тош бўлагини олиб, болғача билан тош атрофи уриб туширилар, секин-аста тошлар тўкилиб, олмоснинг ўзи юзага чиқиб қоларкан. У яна шу олмос кони атрофига Темурбек жаноблари кўплаб кўриқчи аскарлар тайинлаб қўйганлигини ҳам айтди. Бадахшон Самарқанддан Кичик Ҳиндистон томон юрилганда, ўн кунлик йўлдаги масофада. Яна бу ерга Темурбек номидан (Акиви) шаҳрини бошқарадиган ҳукмдор ҳам етиб келди. Акивидан ҳам қимматбаҳо тошлар келтирилади. У шаҳар ҳам Самарқанддан Ҳиндистонга қараб ўн кунлик юрадиган масофада жойлашган бўлиб, Бадахшон шаҳридан бир оз пастроқда экан.

Йигирма иккинчи октябрь душанба куни Соҳибқирон ўз ўрдасида, катта чодирда уюштирган зиёфатга элчиларни ҳам таклиф этди. Зиёфатга жуда кўп одам йиғилди ва худди аввалгидек Соҳибқироннинг завжалари чиройли либосларда зиёфатга келишди ҳамда байрам кечгача давом этди.

Муҳаммад Султоннинг маъракаси

Ўттизинчи октябрь пайшанба куни Соҳибқирон ўз ўрдасидан чиқиб, шаҳарга, набираси Муҳаммад Султон Мирзо кўмилган масжид-мақбарага келиб тўхтади. Соҳибқирон жуда яхши кўрган бу набираси Туркияда, Темурбек турклар устидан ғалаба қозонганда, ўзи қўли билан Турк султонини асирга олган ва кейинчалик ўша жойда касаллик туфайли вафот этган эди. Шунинг учун ҳам унинг номига масжид-мақбара қурдирганди. Ўша куни Соҳибқирон шу ерга келиб, набирасининг руҳини шод этиш мақсадида зиёфат бераркан, зиёфатга элчиларни ҳам таклиф этди. Элчилар келганда уларга масжид-мақбарани кўрсатишди. Масжиднинг гумбази баланд, ичи ва сирти, деворларига тилла суви юргизилиб, накшлар билан безатилган. Муҳаммад Султон Мирзо Туркияда вафот этгандан сўнг, Соҳибқирон шу заҳотиёк жасадини Самарқандга жўнатиб, у ерда унинг номига масжид-мақбара қуришни амр этган, Самарқандга

келгач эса, макбаранинг паст қурилганини кўриб, кўнгли тўлмаган ва макбарани бузиб, ўн кун ичида янгисини қуришни буюриб, қурилиш ишларини жиддий назорат остига олди. Кечаю кундуз давом этган қурилишга Соҳибқироннинг ўзи икки марта келиб-кетди. Ота юра олмаганлиги сабабли, Соҳибқиронни кўтариб олиб келишарди. Шундай қилиб, макбара ўн кун деганда қуриб битказилдики, бундай катта бино бунчалик қисқа вақтда қуриб битказилганига ҳайрон қолса бўларди. Шу набирасининг ҳаққига ўша кун катта базм уюштирилди ва кўпгина одамлар йиғилди. Уларнинг одати бўйича анчагина гўштли таомлардан тарқатилди. Базм тугагандан кейин Соҳибқироннинг яқинларидан бири, Шоҳмалик Мирзо элчиларни бу ердан олиб кетиб, сарпо-тўнлар кийгазиб, бошларига кийиб олишлари учун салла бериш билан бирга уларга бир ярим минг кумуш танга солинган бир қоп танга ҳам берди. Кумуш уларнинг пули бўлиб, ҳар бир танга икки кумуш реалга тенг келарди. Шундан сўнг, элчилар яна Соҳибқироннинг олдига қайтиб келишиб, уларнинг одати бўйича унга таъзим қилишди. Соҳибқирон эса уларга бошқа кун келишларини, улар билан суҳбат қуриб, ўз ўғли Кастилия қиролининг олдига шундай яхши кунларда кузатиб қўйишини айтди.

Савдо расталарининг қурилиши

Бу қурилиш битгандан сўнг, Самарқанд шаҳри ҳақида кўп қайғурган Соҳибқирон янги қурилишни бошлаб юборди. Самарқанд шаҳрига ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Дашти қипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан турли моллар олиб келтирилади. Самарқанд ўта бой шаҳар. Шаҳарда савдо-сотик қилиш учун қулайлик бўлмагани сабабли сенъор (Темурбек) шаҳардан катта кўча ўтказиш ва унинг икки тарафига дўконлар қуришни буюрди. Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четида бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур. Иш бошига ўзининг икки амирини қўйди ва дедик, агар улар (бу ишда) саъй-ҳаракат кўрсатмасалар ва кеча-кундуз тинмай ишламасалар, бошларидан айриладилар. Кўчани жуда кенг қилиб қурдилар, унинг икки тарафига эса дўконлар ва олдига оқ мармар бирлан қопланган олий ўриндиқлар бино қилдилар. Кўчанинг тепасини эса том бирлан беркитиб, унга ёруғ тушмасин учун тўйнуқлар ўрнатдилар. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга ҳайрон қоласан киши.

Соҳибқироннинг буйруғи билан завжаси Бибихонимнинг онаси номига қурилган масжид шаҳарнинг гўзал биноларидан бири бўлиб, Соҳибқирон у ерга келганида қурилиш тутаган, масжиднинг олд девори пастроқ қўрилган, бундан унинг кўнгли тўлмай, бу деворни буздирганди. Тезда девор атрофида иккита чуқур хандақ қазилиб, бинонинг пойдевори бошқатдан қурила бошланди ва бинонинг бир тарафида Соҳибқироннинг ўзи қурилишни назорат қилди, яқин одамларига бинонинг иккинчи тарафини назорат остига олишларини айтди ҳамда шу зайдда қайси тараф бинони тез қуриб битказишини синамоқчи бўлди. Соҳибқирон бу вақтда юра олмасди, уни кўтариб олиб юришарди. Уни ҳар куни бу ерга олиб келишар, у ишчиларга қурилишни тезлаштиришни, кейин бу ерга қайнатишдан гўшт олиб келтириб, хандақнинг ичида ишлаётганларга ташлашни, баъзида танга пулларни ташлашни буюрарди. Айрим ҳолларда гўштни қурувчи ва ишчиларга ўз қўли билан ташларди. Шу йўсин қурилиш кечаю кундуз давом этарди. Бу қурилиш ва кўчаларнинг тикланиши қор ёғаётганлиги туфайли тўхтатилганди.

Масжиднинг қурилиши

Биринчи ноябрь жума куни элчилар уйга қайтиш учун рухсат олмоқ ниятида Соҳибқироннинг олдида йўл олишаркан, уни қурилаётган ва қурилиши давом этаётган масжиддан топишди ва эрталабдан тушликкача у ерда бўлишди. Тушлик вақтида Соҳибқирон чодирдан чиқиб, майдонда қурилган тахтга келиб ўтирганда, шу ерга пиширилган гўшт ва мева-чевалар олиб келинди. Соҳибқирон элчилар билан биргаликда тушлик қилиб бўлгач, уларни қабул қила олмаслигини айтиб, узр сўради, чунки ўша вақтда у набираси, Кичик Ҳиндистон подшоҳи Пирмуҳаммадни кузатаётган эди.

Элчилар Соҳибқироннинг қабул қилишини сўрадилар

Ўша куни Соҳибқирон набирасига ва унинг яқинларига кўпгина отлар, сарпо-суруқ ҳамда қурол-яроғлар совға қилди. Эртаси шанба куни Соҳибқирон амри ила элчилар яна унинг олдида боришганда, соғлиги ёмонлиги боис Соҳибқирон чодирдан чиқа олмади. Элчилар кун яримлагунча кутиб ўтиришди. Одатда, бу вақтда Темурбек ўз чодирдан чиқиб келарди, лекин унинг ўрнига яқинларидан бири чиқиб, Соҳибқирон чиқа олмаслигини, элчиларни ўз жойларига қайтиб боришларини маълум қилди.

Элчиларнинг қабул қилиш ҳақидаги қайта сўровлари

Кейинги якшанба куни уйга қайтишлари учун рухсат олмоқчи бўлиб яна шу ерга келган элчиларни кўрган мирзолар, уларни бу ерга ким чақирганлигини сўраб, ҳозир Соҳибқирон билан гаплаша олмасликларини айтиб, орқаларига кайтаришгач, элчиларга бириктирилган кузатувчи-хизматкорни чақириб, ундан нима учун элчиларни бу ерга олиб келганлигини сўраб, уни жазоламоқчи бўлишди. Кузатувчи эса элчиларни чақиртирмаганини, ҳатто ўша куни уларни кўрмаганлигини айтди. Шундай бўлса-да, кузатувчи яхшигина таёк еди. Мирзоларнинг бу ҳаракати бекорга эмас, чунки ўша кунлари Соҳибқироннинг аҳволи оғир ва унинг завжалари, яқин қариндошлари саросимада эдилар. Мирзолар Соҳибқироннинг уйи ва салтанатини вақтинча бир “кенгаш” тузган ҳолатда бошқариб туришганди. Ҳозирда ўзлари элчиларнинг кетишларига рухсат бера олмасликлари боис уларга Соҳибқирон соғайиб, ўзи чақирмагунча кутишларини тайинлашди. Шу тарзда Соҳибқирон уларни анча вақт ўз олдига чақирмади, элчилар эса унинг олдига боришга ботина олмадилар.

Кунларнинг бирида чиғатойлардан бўлган киши келиб, уни бу ерга мирзолар юборганини, испан, Бобил султони, Туркия элчиларини ва яна бир элчи Тойзуўғлон билан биргаликда Табризгача боришларини, шаҳар ва қишлоқ йўлларида элчиларга озиқ-овқат, керакли нарсалар билан таъминланишини, мирзолар томонидан кўшгина отлар берилганини, Табризда уларни Соҳибқироннинг набираси Омар Мираса⁴⁹ кутиб олиб, ўша жойдан ҳаммаларини ўз юртларига кузатиб қўйишини айтди. Элчилар эса бунга жавобан Соҳибқирон уларга рухсат бермаганлигини, ўз қиролларига Соҳибқирондан жавоб мактубини олмаганликларини билдиришганда, вакил бу ҳақида ҳеч қандай гап бўлмаслиги, бу масала мирзолар томонидан ҳал этилганлиги ва улар худди бошқа элчилар каби кетишга тайёргарлик кўришлари кераклигини маълум қилди. Шунда испан элчилари Соҳибқироннинг саройига жўнашди ва мирзолар билан учрашиб, уларга ўтган пайшанбада Соҳибқироннинг ўзи чақириб, уларга ўз ватанларига қайтишлари учун рухсат беришини айтганини, энди эса мирзолар номидан одам келиб, эртага йўлга чиқишлари кераклигини буюрганини айтишганда, мирзолар уларга ҳозирда Соҳибқироннинг олдига кириб бўлмаслигини, мирзолар ўзаро келишиб, кетишлари учун рухсат берилганлигини яна бир бор таъкидланди. Мирзолар бундай

49. Умар Мирзо.

килишларига сабаб, огир касаллиги боис Соҳибқироннинг тилдан қолиб, ўлим билан олишаётганлиги эди. Бу хабарни элчилар уни кўрган ва билганлардан эшитгандилар. Элчиларни ўз ватанларига қайтиш учун шошираётганларидан мақсад, мабодо Соҳибқирон вафот этса, бу хабарни ўз юртларига қайтаётган элчилар бошқа мамлакатларга ёймаслиги учун эди. Улар сабаб келтиришса-да, ўз қиролларига Соҳибқироннинг жавобини етказишлари кераклигини айтишса-да, мирзолар бу ҳақда бошқа гап бўлмаслигини, уларга кузатувчи тайинланганлигини ҳамда тезда йўлга тушишларини таъкидлашди.

Шундай қилиб, элчилар душанбани ўтказиб, ўн саккизинчи ноябрь сешанба куни мирзолар уларга ўша чигатой орқали тўртта ёрлик ва унга қўшимча отларни қўшиб беришни айтишди. Бу ёрлик ва отлар ҳар бир шаҳардан ўтаётганларида бирма-бир бериб ўтишлари учун берилган эди. Чигатой уларга ҳозирдаёқ йўлга чиқишларини айтганида, элчилар Соҳибқирондан мактуб олмагунларича йўлга чиқмасликларини билдиришди. Чигатой эса бу хоҳишларига қарамасдан йўлга тушишлари шартлигини тушинтиргач, элчилар Бобил султонининг элчиси билан биргаликда қўриқчи аскарлар ҳамроҳлигида Самарқанддан чиқишиб, турк элчиларини кутиб туришлари учун шаҳарга яқин боққа келиб тўхташди ва бу боғда сешанбадан жумагача қолиб кетишди. Йигирма иккинчи ноябрь жума куни ҳамма элчилар бу ерга йиғилиб, сўнг Самарқанддан чиқиб кетишди.

Самарқанд тасвири

Энди Самарқанд шаҳрида элчиларга нима бўлганлигини айтиб берганимдан сўнг, бу шаҳарнинг ўзини, унинг ерларини ва Соҳибқироннинг бу шаҳарда қилган бунёдкорлик ишларини таърифлаб берсам.

Текисликда жойлашган Самарқанд шаҳри катталиги бўйича Севилия⁵⁰ шаҳридан бир оз каттароқ бўлиб, ташқарисида кўпгина уйлар қад кўтарган бу шаҳар атрофи бир ярим, икки чақиримча келадиган боғ ва узумзорлар билан ўралган ва шаҳар шу боғларнинг марказида турибди. Боғлар орасида кўчалар ва майдонлар бўлиб, кўпгина аҳоли бу ерда истикомат қилади. Бу ерда нон, гўшт ва бошқа нарсалар ҳам сотилади. Хуллас, шаҳарнинг ичкарасидан кўра, шаҳарнинг ташқарисида кўпроқ аҳоли истикомат қилади.

50. Испаниянинг Андалусия вилоятидаги шаҳар.

Бу шаҳар ташқарисидаги боғларда асосан катта ва ҳашаматли бинолар, Соҳибқироннинг қасрлари ва қурдирган масжид, мақбаралари, бундан ташқари, шаҳарлик машҳур одамларнинг уйлари ва қароргоҳлари мавжуд эди. Шаҳар атрофида боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, уларга яқинлашган сайин худди ўрмонга дуч келгандай, марказида шаҳар барпо бўлиб тургандек кўринарди. Шаҳар ва боғлар ўртасидан кўпгина каналлар ўтказилган бўлиб, боғларда қовун ва пахта ўстирилган. Бу ернинг қовунлари жуда мазали ва ширин, янги йилгача уларда шунчалик кўп қовун, узум етиштирилар эдики, одам ҳайрон қоларди. Ҳар куни қовун ортилган туялар шаҳарга кириб келар, қовунларнинг ҳаммаси бир кунда сотилиб кетиши ва истеъмол қилиниши, албатта, ҳайратланарли. Қишлоқ жойларида бу меваларни ва полиз экинларни сақлаб қўйишиб, йил бўйи истеъмол қилишади.

Шаҳар ташқарисида кўпгина боғларни Соҳибқирон бошқа ерлардан келган одамларнинг яшашлари учун ажратиб берган. Бу ернинг ҳамма нарсаси зўр, нонлари, май ичимлиги, гўшти, мевалари, қушлари бунга мисол. Самарқанднинг қўйлари семиз ва катта бўлишига қарамай, уларнинг нархи жуда ҳам арзон. Соҳибқирон ўз қўшини билан шаҳарда бўлган вақтда бир жуфт қўйнинг нархи бир дукат турарди. Бошқа нарсалар ҳам арзон эди. Бу ерда нондан арзон нарса бўлмайди, гуруч эса ниҳоятда кўп.

Самарқанднинг бойликлари

Бу шаҳарнинг ўзи ва ерлари ҳайрон қоларли даражада бойки, бойлиги учун ҳам бу шаҳар Самарқанд деб номланади. Унинг ҳақиқий номи Семизкент бўлиб, бунинг маъноси “семиз қишлоқ” эди, уларда “Семиз” дегани катта маънони бериб, “кент” эса – қишлоқ, яъни “аҳоли турадиган жой” маъносини англатади. Шу ердан Самарқанд номи келиб чиқади.

Самарқанд фақатгина озиқ-овқати билан эмас, балки бошқа нарсалари – ипак матолари, атласлари, қимматбаҳо тошлари, дуру гавҳарлари, тери маҳсулотлари, тилла ва рангли бўёқлари ва шунга ўхшаш бошқа нарсалари билан ҳам бой ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон бу шаҳарнинг шухратини кўтариб, қўлга киритган мамлакатларидан бу шаҳарга яшаш учун одамларни, айниқса, турли соҳа усталарини кўпроқ олиб келарди. У Дамашқ шаҳридан моҳир тикувчи, чапдаст чавандоз ва камонбозларни, лойдан кўза ясовчи кулолларни қўлаб жунатарди. Бу усталарнинг бари

касб-корлари бўйича дунёда машҳур эдилар. Туркиядан эса тош йўнувчи, тилла билан ишловчи ва шунга ўхшаш ҳар хил усталарни йиғиб, бу шаҳарга юборган эдики, шаҳардан хоҳлаган мохир устани топиш мумкин эди.

Бундан ташқари, Соҳибқирон бу ерга ҳар хил ажойиб дастгоҳларни олиб келтирди, бу дастгоҳлардан (аркон) ишлаб чиқариладди. Шундан кейин бу ерларда авваллари ҳеч ким экмаган “каноп” ўсимлиги эка бошлашди ва унинг ҳосилидан аркон ишлаб чиқариладди.

Темурбек бу шаҳарга ҳар ерлардан шунчалик кўп одам йиққан эдики, эркак, аёлни қўшиб ҳисоблаганда бир юз эллик мингдан ошарди ва улар на шаҳарга, на майдонларга, на қишлоқларга, на шаҳар ташқарисидаги боғларга сиғарди. Булар ичида ҳар хил миллат вакиллари – турк, араб, мавр, арман ва греклар бор эди. Бундан ташқари, шаҳарга дунёнинг турли бурчакларидан сархил моллар кириб келар, Русиё ва Тартариядан тери маҳсулотлари, Хитойдан дунёда биринчи ўринда турадиган, жуда қимматбаҳо ипақ матолари ва бошқа ноёб моллар – олмос, гавҳар, дуру жавоҳирлар олиб келинади. Бошқа давлатга қараганда Хитойдан олиб келинган моллар жуда қимматбаҳо ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам хитойликлар ўзларини дунёда буюк, икки кўзлари бор халқ, маврларни кўр, фарангларни бир кўзликлар, ўзларининг қилаётган ишлари билан дунёда биринчи ўриндамиз деб ҳисоблашарди.

Ҳиндистондан эса бу шаҳарга ҳар хил ёнғоқлар ва турфа гуллар олиб келинади. Бундай ажойиб нарсалар Александрияда ҳам йўқ эди. Шаҳарда майдонлар кўп, бу майдонларда савдо-сотиқ ишлари гуркираган, яъни қовурилган, қайнатилган гўшт, турли усулларда пиширилган товуқ ва қуш гўштлари, мева-чевалар ҳамда нонларнинг туну кун савдоси бўларди. Гўшт расталари ҳам анчагина бўлиб, бу расталарда қўй, тустовуқ, товуқ гўштларини хоҳлаган пайтда топса бўларди.

Шаҳар чеккасидаги бир катта қаср четдан қараганда худди текисликда тургандек кўринади, лекин яқинроқ бориб қараганда, қасрнинг атрофига айланасига чуқур хандақлар қазилганки, бу қасрга кириш қийин эди. Бу қасрда Соҳибқирон ўзининг ғазнасини сақлар, қасрга Соҳибқироннинг ўзи ёки яқинларидан бошқа ҳеч ким кирмасди. Худди шу қасрда Соҳибқирон жангчилар учун совут, дубулға, камон ва камоннинг ўқи каби қурол-аслаҳалар ясайдиган мингта яқин маҳбус усталарни сақларди.

Соҳибқирон Туркияга юриш қилиб, Дамашқни ишғол қилгач, ўз аскарларига узоқ сафарга чиқсалар ўзлари билан хотинларини ҳам олиб

кетишлари мумкинликлари тўғрисида фармон берди. Соҳибқирон узок вақт жангга киришишини ва Самарқанд шаҳрида кўп вақт бўлмаслигини билган ҳолда шундай фармон берган эди. Шундан сўнг улар етти йил Самарқандда бўлишмади ва Соҳибқирон етти йил давомида бу қасрга кирмаслик учун қасам ичди.

Хитой элчиларининг хикоялари

Соҳибқирон шунча вақтдан сўнг шаҳарга қайтиб келганида Хитой ҳукмдоридан элчи келиб, етти йил давомида тўланмаган соликларни тўлашлигини айтди. Бунга жавобан Соҳибқирон элчига “бу ҳақиқат ва бу солиқни тўлашлигини айтиб, сўнг “бу пулларни сенга берсам, сен бу пулларни йўлда ишлатишинг мумкин, яхшиси ўзим олиб бориб бераман”, деб қўшиб қўйди. У бу гапни ҳазил ўрнида айтди, аслида эса унинг тўлаш нияти йўқ эди. Ҳозирда саккиз йилча вақт ўтди, лекин ҳалигача ҳеч қандай бож ёки солиқ тўланмаган. Хитой ҳукмдори ҳам ўшандан бери ҳеч қандай элчи жўнатгани йўқ. 4

Хитой ҳукмдорининг элчи жўнатмаслигининг сабаби шундай эди: Хитой ҳукмдори вафот этгач, у ер ва салтанатини уч ўғлига қолдирган. Катта ўғил икки укасининг ерларини тортиб олмоқчи бўлган ва хатто энг кенжа укасини ўлдирган. Ўртанчаси эса катта акаси билан жанг қилиб, унинг устидан ғалаба қозонган. Катта акаси мағлубиятга чидай олмай ўзини ва қароргоҳи ичидаги одамларини ёқиб юборган. Шундай қилиб, ҳукмдорнинг ўртанча фарзанди салтанатни эгаллади. Салтанатда тартиб ўрнатгандан сўнг, янги ҳукмдор Темурбекка элчи жўнатиб, аввал ўз отаси учун тўлаб келинган солиқни ўз вақтида тўлаши кераклигини маълум қилди. Худди мана шу Хитой элчиларини аввал айтганимиздек, Темурбек дорга осмоқчи бўлган эди ва биз бундан кейин Хитой ҳукмдори бунга жавобан қандай чора кўришини билмаймиз.

Самарқанд шаҳарларидан Хонбалиқ (Хитой) гача жуда узун йўл бўлиб, пиёда юрганда олти ойлик масофага тенг йўл ҳисобланарди. Шу йўлнинг икки ойлик масофасида бирон-бир кинини учратиш қийин ва ҳар замонда катта яйловларда, адирларда чўпонларни ўз подаси билан юрганлигини кўриш мумкин эди.

Шу йилнинг июнь ойида Хонбалиқдан Самарқандга сархил моллар ортилган саккиз юзга яқин туялар карвони кириб келди. Бироқ Темурбек Самарқанд шаҳрига қайтгач, Хитой элчисининг гапини эшитиб, жаҳли

чикди ва бу туяларни ушлаб қолиб, уларни чиқармасликка буйруқ берди. Хонбаликдан туялар карвонига қўшилиб келганлар испан элчилари билан танишиб, уларга Хитой давлатининг одамлари, ерлари хақида гапириб берди. Элчилар кўпроқ бир одам билан гаплашишар, у одам эса ўз шаҳрини денгиз бўйида жойлашганини, шаҳри катталиги бўйича Табриз шаҳридан йигирма баробар катталигини, дунёда энг катта шаҳарлардан бири эканлигини, айтди. Табризнинг узунлиги икки чақиримча келса, у шаҳарнинг узунлиги йигирма чақирим келармиш. Айтишича, Хитой ҳукмдорининг қўшини жуда катта, жангга чиқишдан олдин ўз ҳудудидаги барча аскарларни йиғиб кетса-да, шаҳарни қўриқлаш учун қолган отлик аскарларнинг сони тўрт юз мингга етаркан. Яна бир гап: Хитой ҳукмдори жорий этган тартиб-қоида жуда мустаҳкам экан. Уларда ҳеч бир жангчи отда юрмас, факатгина карамоғида мингга аскари бор бошлиққина отда юришга хаки бормиш. Шуниси кизиқки, бундай отлиқларнинг сони у ерда жуда ҳам кўп экан. Шундай ажойиб воқеаларни ва ўз мамлакати ҳамда шаҳри ҳақидаги қизиқ маълумотларни ҳалиги одам гапириб берди. Хитой ҳукмдори аввал мажусий бўлиб, эндиликда насроний динини қабул қилган экан.

Темурбекнинг Самарқанд қалъасига кириши

Ўша вақтда, яъни элчилар Самарқандда бўлган вақтларида Темурбекнинг аввал айтганимиздек, етти йил Самарқанд қасрига кирмаслик хақидаги ваъдаси ўз ниҳоясига етиб, қасрга кириш вақти етиб келган эди. Соҳибқирон бу қасрга тантана билан кириб, шунча вақт мобайнида маҳбуслар ясаган уч минг яқин совут ва кўплаб қурол-аслаҳаларни олиб киришларини буюраркан, унинг олдидан жуда кўп дубулға ва қурол-аслаҳаларни олиб ўтишди. Темурбек бу жанг кийимларини ўз яқинларига ва ишончли одамларига бўлишиб берди. Бу дубулғалар думалоқ ҳамда узунроқ ясалган эдики, у бошга кийилганда одамнинг юзини-да тўсиб турадиган, кўтариб-тушуриладиган бўлиши билан бирга химоя вазифасини бажарувчи кичик темирчалар ҳам қадалган эди. Совутлари эса худди бизникига ўхшаса-да, сал юпқароқдир.

Амазонка аёллари

Самарқанд шаҳридан Хитой тарафга юриладиган ўн беш кунлик йўл масофасида бир ер бўлиб, бу ерда “амазонка”лар яшар, яъни уларнинг

барчаси аёллар, ораларида биронта эркак йўқ. Улар ўз одатларига бўйсунитар, факат йилнинг белгиланган вақтида бошликлари уларга ўз кизлари билан ташқарига, бошқа ерларга чиқишга рухсат беришарди. Эркаклар уларни кўрганда, уйларига таклиф қилишар, улар эса ўзларига ёққан киши билан бирга бориб, овқатланишар, ичишиб, хурсандчилик қилишар, вақт ўтиб яна ўз ерларига қайтишарди. Агар уларда киз фарзанд туғилса, ўзлари билан олиб қолишар, ўғил туғилса, отаси қаерда бўлса, унинг олдида жўнатишар эди.

Грек насронийлардан бўлган, амазонкаликлардан тарқалган бу аёллар яшайдиган жойлар аввал Хитой хонлигига, энди эса Темурбекка тегишли ерлар эди. Булар авваллари Троя шаҳрида яшаган, кейинчалик греклар бу шаҳарни вайрон қилишган. Трояда амазонкалар икки гуруҳга бўлинади: бир гуруҳи греклар, бошқаси турк ерларидан эди.

Темурбек салтанатида иш юритиш усуллари

Самарқанд шаҳрида қонун жуда кучли, ҳеч ким шоҳнинг буйруғисиз бир-бирига зулм ўтказа олмайди, фақатгина шоҳнинг ўзи айрим ҳолларда жазо чораларини қўлларди, холос. Соҳибқирон қаерга борса ёки қаерга кўчиб ўтса, ўша ерларга ўзи билан бирга қозиларни ҳам олиб борар ва ўша ердаги аҳоли эса бу қозиларга кулоқ соларди. Қозилар турли ишларга бўлинган: бирлари муҳим ва жанжалли ишларни кўрса, иккинчилари Соҳибқироннинг молиявий масалаларини, Зучинчилари шаҳар ва ер хўжайинларининг ишларини, бошқалари эса элчиларнинг муаммоларини ҳал қиларди. Сафарга чиққанларида ҳам бу қозилар ўз ишларини билиб қилишарди. Улар учта чодирда олдиларига келганларнинг арзларини эшитишар, сўнг Соҳибқироннинг олдида бориб, қилган ишларининг ҳисоботини беришар, шундан кейин эса жойларига қайтиб, бирданига тўртта ёки олтита ишга ҳукм чиқаришар, агарда бирон-бир ҳужжат бериш ҳақида буйруқ беришса, шу заҳоти мирзолари келиб, ҳужжатни кечиктирмасдан ёзиб, тайёр ҳужжатни ёнларидаги дафтарга қайд қилиб ва унга бир белги қўйишар, сўнгра бу ҳужжатни тепада ўтирган бошлиққа киритишарди. У ерда бу ҳужжат бирма-бир кўрилиб, учта, тўртта жойига сиёҳли муҳр, охирида эса бу муҳрлар ўртасига шоҳнинг муҳрини босишарди. Шоҳнинг муҳрига харфлар билан "ҳақиқат" сўзи ёзилган бўлиб, сўзнинг тагида учта доира шаклидаги белги бор. Хуллас, ҳар бир маслаҳатчининг ўз хаттоти ва қайд китоби бор эди. Мирзолар шоҳнинг

мухри босилган хужжатни кўришлари биланоқ кечиктирмасдан буйруқни бажаришарди.

Темурбек ва Тўхтамиш. Темурбек ва Едигей ўрталаридаги жанг

Энди Самарқанд шаҳрини таърифлаб, у ерда элчилар ва Соҳибқирон билан бўлиб ўтган воқеаларни таърифлаганимдан сўнг, Темурбек қандай қилиб Тартариянинг жуда кучли хони Тўхтамишни енгганини гапириб берсам.

Кейинчалик Темурбек қўл остида бўлган, Тартариядан чиққан Едигей исмли саркарда ҳақида, яъни ҳозирда Темурбек учун Едигейдан бошқа душмани йўқлигини айтиб ўтишим жоиз. Ўн бир йил аввал Тартариядан чиққан, кўплаб ерларнинг ва халқларнинг подшоҳи Тўхтамишхон катта қўшин билан Форс кўрфазига қараб юриш қилади. У Табризга кириб келиб, Арманистоннинг катта қисмини талон-тарож қилиб, шаҳар ва қасрларни бузиб, бир қисмини ўзи учун сақлаб қўяди. Самарқандга келаётиб испан элчилари ўтишган бу ерлардан Арманистоннинг Сюрмари, Сисакан шаҳри ва шунга ўхшаш бошқа шаҳарлари эди.

Темурбек ерларини ҳам талон-тарож қилган Тўхтамишхон Тартарияга қайтиб келди. Бундан хабар топган Темурбек ўз қўшини билан катта қўшинли Тўхтамишхоннинг орқасидан қувиб борди ва Тартария яқинидаги Терек дарёсининг бўйида уларга етиб, тезкор ҳаракатлар билан уларни дарёдан кечиб ўтиш вақтида қуршаб оломқчи бўлди. Лекин Темурбек дарёга етиб келгунча, Тўхтамишхон дарёдан кечиб ўтиб, Темурбекнинг йўлини дарахтлар билан беркитди. Темурбек бу ҳолни ва йўли тўсилганини кўриб, унга одам жўнатиб, у билан жанг қилмаслигини, дўст бўлмокчилигини айтди. Шунга қарамасдан, Темурбекнинг жуда ҳам қағтиққўл одам эканлигини билган Тўхтамишхон унга ишонмади. Эртаси кун Темурбек ўша турган жойидан аскарларини олиб дарёнинг юқори қисмига қараб юрди. Худди шу вақтда Тўхтамишхон ҳам ўз аскарлари билан уларни кузатиб, дарёнинг у қирғоғидан тенгма-тенг юриб борди. Темурбек тўхтаса, улар ҳам тўхтарди. Шу тарзда улар уч кун юришди, бироқ ҳеч қайсиси бир-биридан ўтиб кетмади. Учинчи кун тунда Темурбек ўз қўшинидаги аёлларга совут ва дубулғаларини кийишга ва эркакларга ўхшаб олишга фармон берди. Ҳамма эркакларга эса ўзлари билан иккитадан от олиб, тезлик билан орқага қайтишни буюрди. Бу аскарлар отларнинг бирига ўзлари ўтириб, иккинчисидан эса кечувда

фойдаланишлари керак эди. Асирларни, кулларни ва эркакча кийинган аёлларни ўша жойда қолдирган Темурбек аскарлари билан тезда орқага қайтди. Уч кунлик масофани бир кечада босиб, дарёдан кечиб ўтди-да, орқа тарафдан борди ва Тўхтамишхонни мағлубиятга учратиб, қўшинини тор-мор қилди. Тўхтамишхон эса қочиб кетди. Бу жанг бор-йўғи уч соат давом этди. Катта қўпинли Тўхтамишхонни енгган Темурбек учун бу жангдаги ғалаба буюк ғалаба, ҳатто Турк султони билан бўлган жангга нисбатан ҳам буюкроқ жанг ҳисобланарди.

Мағлубият Тўхтамишхон учун катта иснод эди, кейинчалик у яна қўшин йиғиб Темурбекка қарши жанг қилмоқчи бўлди. Бироқ Темурбек уни пойлаб юриб, катта куч билан Тартариянинг ўзида унга тўсатдан хужум қилиб, унинг қўшинини тор-мор қилди. Тўхтамишхон эса яна қочиб кетди. Бу мағлубиятдан барча татар халқининг кўнгли чўкиб, ўз хонлари ҳақида “ундан омад кетди”, деб гапиришди ва бора-бора улар орасида низо пайдо бўла бошлади.

Темурбекнинг қўл остида хизмат қилувчи Едигей исмли бир навкар татарларнинг бу низоларидан фойдаланиб, улар билан тил бириктирди ва бу иш Темурбекка қарши жангга айланди. Татарлар эса Едигейни ўзларига хон этиб тайинлашди ва у Темурбекка қарши курашиб, уни ўлдирмоқчи, унинг барча ерларини ҳамда Тартарияни ўзиники қилиб олмоқчи бўлди. Темурбек бундан хабар топиб, уни қўлга туширмоқчи эди, афсус у қочиб кетди. Ҳозирда Тартария хони кучли хонлардан, улар бир-бирларига катта душман ҳисобланарди.

Бир куни Темурбек унга қарши юриш қилди, лекин Едигей уни кутмасдан қочиб кетди. Едигейнинг ўз ўрдасида доимо икки юз мингга яқин отлик аскари бўларди. Шундай бўлса-да, Тўхтамишхон билан Темурбек ярашиб, биргаликда Едигейни алдашмоқчи бўлишди ва Темурбек унинг олдига одам жўнатиб, уни яхши кўришини, кечиришини, бир-бирлари билан дўст бўлишларини, яқин қариндошчилик ришталарини боғлаш мақсадида набираларидан бирига унинг қизларидан бирини никоҳлаб беришини айтади. Айтишларича, бунга жавобан Едигей Соҳибқиронга қарата йигирма йил унинг қўл остида ишлаб, унинг қандай эканлигини ва унинг қайтиши унга фойда бермаслигини, фақат жанг майдонида учрашишлари мумкинлигини айтади.

Тўхтамишхоннинг бир ўғлини Едигей ўз еридан қувиб чиқарган эди. Тўхтамишхон Самарқанд яқинидаги бир ерга қочиб кетган бўлса, ўғли

Тартария чегарисидаги Кафа⁵¹ шаҳарига қочган эди. Едигей Кафа шаҳрига хужум қилганда, Тўхтамишхоннинг ўғли Темурбекнинг олдига қочиб борди. Тўхтамишхон ва унинг ўғиллари ҳозирда ҳаёт, улар Темурбек билан дўст тутиниб яшашмоқда. Едигей эса шу вақтгача ҳеч қандай эътиқодга эга бўлмаган татарларнинг ислом динига кириб, Мухаммад алайҳиссалом динига эътиқод қилишга даъват қиларди.

Қўшин

Соҳибқироннинг катта қўшини қатъий тартиб-қоидага бўйсунади. Бу қўшин ичида Соҳибқирон тайинлаган кўплаб бошлиқлар бўлиб, барча навкарлар ана шу бошлиқларга бўйсунади. Юзлаб, ўн минглаб, минглаб навкарларга бошлиқлар тайинланиб, уларнинг барчасига буюк саркарда сифатида Соҳибқироннинг ўзи бошчилик қиларди.

Бирон-бир кичик қўшинга хужум қилиш учун буйруқ бермоқчи бўлса, бошлиқларини чақириб, бу буйруқни навкарларга етказишни уларга тайинларди. Ҳозирда Соҳибқироннинг ишонган асосий саркардаларидан бири Жаҳоншоҳ Мирзо, у Самарқанд ҳукмдори бўлган вақтда Темурбек билан бирга эди. Унга Темурбек кўп яхшиликлар қилган, яъни унга кўп ерлар бериб, асосий саркардалардан этиб тайинлади.

Бундан ташқари, Темурбек бошқа кичик саркардаларга ҳам ўзига қарашли ерлардаги от ва қўйлардан, бирларига мингта, бошқаларига ўн мингтадан бўлиб берганди. Мабодо бу саркардалар ўзларига билдирилган ишончни оқламай, Соҳибқиронга хиёнат қилишса, улардан бу от ва қўйларни олиб қўяр ва айбдорларни каттиқ жазоларди.

Орқага қайтиш. Бухоро

Шундай қилиб, бу ёзганларимиз ўз кўзимиз билан кўриб, ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган воқеалар ҳисобланади. Эндиликда барча элчиларнинг йўлдаги саёҳати давомида содир бўлган воқеаларни ёзиб ўтмоқчиман.

Бу мамлакатда испан элчилари билан биргаликда Бобил султонининг элчиси, Турк шоҳининг укаси Таламон ўғлон, яна бири Туркиянинг Сабастрия деган жойидан келган элчи, яна бири Алтолого шаҳридан ва бошқалари Палатия, Дератолога шаҳарларидан келган элчилар бўлиб, улар бу ердан жамоа тарзида бирга чиқиб кетишди. Мирзолар уларга кузатувчи сифатида чигатойлик бир йўлбошчини ажратиб беришди.

51. Кримда, Ялтининг шимолий қисмида жойлашган шаҳар.

Йигирма биринчи ноябрь жума кuni элчилар Самарканддан йўлга чикишаркан, уларни йўлда керак бўладиган нарсалар билан таъминлашди, олти кун давомида ерлик аҳоли ҳам кўп яхшиликлар қилиб, ёрдам бердилар. Йигирма еттинчи ноябрь пайшанбада катта бир текисликдаги катта шаҳарга, яъни Бухорога етиб келишди. Бу шаҳарнинг атроф-айланасига чуқур хандақ қазилиб, ичи сувга тўлдирилган, шаҳар ичкарисиди баланд қасрлар қурилган, қаср ёнидан дарё оқиб ўтар, шаҳарда жуда баланд ва кўплаб бинолар қурилган эди. Бу шаҳар ўз нонлари, гўшт ва ҳар хил ичимликлари, каттакон бозорлари билан машҳур экан. Жуда яхши кутиб олинган элчилар бу шаҳарда етти кун бўлишди ва шу кунлар ичида ҳаво совуқроқ бўлиб, кўп қорлар ҳам ёғди. Элчиларга кетишлари олдидан йўл учун зарур нарсалар ва ҳар бирларига биттадан от совға қилишди.

Амударёдан ўтиш. Чўллар

Бешинчи декабрь жума кuni элчилар бу шаҳардан йўлга чиқишиб, уч кун деганда адирликлардан, аҳолиси кўп турли кишлоклардан ўтиб, Амударё деган дарё қирғоғига етиб келдилар ва шу дарёга яқин бир кишлоқда дам олиб, бу ерда икки кун қолиб кетишди.

Ўнинчи декабрь чоршанбада эса қайиқларда Амударёнинг нариги қирғоғига ўтишиб, ташландиқ бир йўл орқали катта майдонда жойлашган даштга чиқиб олишди. Бу ерда ҳар-ҳар замонда эсан қаттиқ шамол кумларни кўтариб, бир жойдан бошқа жойга уюм-уюм қилар, баъзида бирдан кўзғалган шамол ҳамма ёқни кум аралаш чанг-тўзонга айлантириб ташлар, чанг-тўзонда эса юриб бўлмас ва ҳатто кўзларни-да очиб бўлмасди.

Бу чўлнинг ҳар жой-ҳар жойида кумтепалар бўлиб, шамол бу тепаликлардаги кумларни кўтариб бошқа бир тепаликка учуриб ўтардики, аввал айтганимиздек, қаттиқ шамол кўзларни очишга имкон бермас, йўловчилар узоқ вақт бир жойларда туриб қолишарди. Шундай бўлса-да, йўл кўрсатиб бораётган кузатувчилар элчиларни олға йўл босишга ундардики, улар бу йўллардан кўп юрганлари боис йўлни осон топиб, бемалол олдинга қараб юришарди.

Чанг-тўзоннинг кучлилигидан баъзида кузатувчиларнинг ўзи ҳам йўлдан адашиб қолишарди. Атрофда умуман сув йўқ эса-да, анча йўл юрилганидан сўнг, кузатувчилар элчиларни чўл ўртасидаги бир қудуқнинг олдига олиб келишди. Чуқур, думалоқ шаклдаги бу қудуқнинг усти ёпиқ, деворлари айланасига ғишт билан ўралган. Улар қудуқ ёнида анчагача

тўхтаб қолишди, чунки чанг-тўзон уларнинг кўзини очирмай қўйганди. Қудуқдаги сув қор ва ёмғир сувлари билан йиғилган бўлиб, бу атрофдан бошқа қудуқни топиш амримахол эди. Лекин шу куни тўлиқ юришиб, кечга яқин қудуқлари бор жойга етиб келишди ва бу ердаги сувдан ичиб, овқатланиб, дам олишди ҳамда отларини ҳам суғоришди.

Ўн тўртинчи декабрь якшанбада элчилар бир кишлокқа етиб келиб, душанба ва сешанба кунларини шу ерда ўтказдилар. Чоршанбада эса йўлга чиқиб, битмаган бинонинг олдида келиб тўхташдики, бу ердан сув топса бўлар ҳамда кичик тоққа чиқиб борадиган йўл ҳам бор экан. Атроф бийдай чўл, ердаги қумнинг иссиқлигидан оёқлар қуяди. Ана шу тарзда туну кун тинмай олдинга қараб юраётган элчилар хоҳлаган бир қумлок жойда тўхташар, овқатланиб, дам олишарди.

Йигирма биринчи декабрь якшанбада элчилар Хуросон салтанатига қарашли, атрофи тоғ тизмалари билан ўралган Баубарт деган катта шаҳарга етиб келдилар. Бу тоғ тизмасининг чўққиларига оппоқ қор инган, атроф эса жуда совуқ. Шаҳар ялангликда ястаниб ётар, атрофида бирор тирик жон яшамасди. Душанба, сешанба ва чоршанба кунлари бу шаҳарда бўлган элчиларни қўшимча отлар, озиқ-овқат ва йўлда зарур бўладиган ашёлар билан таъминладилар.

Йигирма бешинчи декабрь пайшанбада Пасха кунида бу шаҳардан чиққан элчилар тоғ тизмалари бўйлаб беш кун давомида совуқ ва қорли изғиринда йўл юришса ҳам, йўлда бирорта тирик жонни учратмадилар. Биринчи январь куни Габрия деб номланган катта шаҳарга етиб келган элчилар, бу шаҳарда пайшанба ва жума кунлари бўлишди.

Учинчи январь шанбада бу шаҳар ҳам ортда қолдириб, қорсиз, музликсиз, иссиқроқ йўллар орқали шанба ва якшанба кунлари йўл босишиб, бешинчи январь душанба куни иккита кишлокдан ўтиб, Хагаро деган бир шаҳарга етиб келишди ва душанба ва сешанба кунлари бу ерда бўлиб, чоршанба куни отланишиб, узун йўл бўйлаб юриб, кечгача йўлда ҳеч кимни учратишмади, кечкурунга бориб бир ташландиқ қаср яқинидаги катта уйга кириб, ўша ерда ухлашди ва эртаси куни яна узоқ йўл бошишса-да, йўлда ҳеч кимга дуч келишмади. Кечга яқин бир кишлокқа кириб келишдики, ҳаво иссиқ бўлганлиги боис бу ердаги тоғ тизмалари кизғишроқ рангда эканлигини кўришди. Икки кунлик йўл давомида ҳаво иссиқ бўлиб, юрганда ердаги тупроқ оёқни қиздирди.

Жума куни ҳам кимсасиз йўллардан юриб, шанба куни Бўстон деб

номланган катта шаҳарга келиб, элчилар бу ерда бир кун дам олиб, якшанбада яна йўлга чиқишди.

Шамолли кудук

Душанба куни Дамашқ шаҳрига бир чақиримча масофа қолганда шундай ваҳимали совуқ шамол кўтарилдики, бунга ажабланса бўларди. Элчилар бундай шамолларга ўрганиб қолган ерлик аҳолидан бу қандай шамол эканлигини қизиқиб сўрашди. Ерлик аҳоли шаҳар тепасидаги тоғда бир булок бўлиб, шу булокқа мабодо бирон-бир хайвон ёки нарсa тушса, шундай каттиқ шамол туришини, қачонки, ўша булокни тозаламагунча бу шамол тўхтамаслигини айтишди. Ўша куни у ердагилар шу булокқа боришиб, уни тозаладилар ва шундан кейин шамол тўхтади. Элчилар бу шаҳарда икки кун бўлишди. Ўн бешинчи январь чоршанба куни йўлга чиққан элчилар Ферузқўҳ қасрига олиб борадиган йўлдан юришмади, чунки бу йўл тоғ тизмалари бўйлаб ўтиши билан бирга совуқ ҳамда қорли эди. Ўнг тарафдаги йўлни қолдириб, чап тарафдаги йўлдан бир оз юришгач, олдиларидан катта уй чикди, улар тунни шу уйда ўтказишди. Пайшанба куни йўлни давом эттирган элчилар икки кун йўл босиб, шанба куни Сенан⁵² деб номланган шаҳарга етиб келганларида, Медиа ерлари ўз поёнига етиб, Эрон ерлари бошланди. Аҳолиси жуда кўп, баланд тоғ тизмаларида жойлашган бу шаҳарда улар душанбагача қолишди. Сешанбада кичкина бир қасрда меҳмон бўлишиб, эртасига йўлга чиқишганларида бир оз қор ёғди ва улар йўлда тоғлардан оқиб тушаётган сувни кўришди.

Ватами шахри. Қор. Султония. Санга

Йигирма учинчи январь жума куни ҳамма томони вайроналардан иборат катта Ватами (Техрон) шаҳрига етиб келишди. Бу жойлар Рей ерлари деб номланар ва шаҳар Темурбекнинг куёви Сулаймоншоҳ Мирзога тегишли экан. Темурбек қизларининг бирига уйланган бу Мирзонинг ёнида Темурбекнинг ишончли одамларидан бўлмиш Босимбий дегани ҳам бор эди. Элчиларни ана шу икки саркарда кутиб олди. Биринчи куни Сулаймоншоҳ Мирзонинг меҳмони бўлган элчилар, эртасига Босимбийникида меҳмондорчиликни давом эттиришди. Бу ерда ҳам уларга отлар, керакли озиқ-овқатлар берилиб, сешанба куни кузатиб қўйилди.

52. Техронга яқин шаҳар.

Йигирма тўққизинчи январь пайшанба куни Хаариар деган шаҳарга кириб келган элчилар жума, шанба ва якшанбани шу ерда ўтказиб, душанбада йўлга чиқишганда, йўлда жуда кўп қор ёғди. Учинчи февраль сешанба куни текисликда жойлашган, атрофи боғу роғлар билан ўралган Касинем деб номланган катта бир шаҳарга кириб келишди. Шаҳарда бинолар кўп бўлиб, катталиги жиҳатидан Табриз ва Самарқанд шаҳарларидан кейинда турарди. Шаҳарга жуда кўп қор ёккан, кўчаларида юриб бўлмас, аҳоли кураклар билан кўчаларни, уйларнинг олдини қордан тозалашар, қор шунчалик кўп ёкканидан одамларнинг уйларини қор босган, одамлар эса томларга чиқишиб, қор курашарди.

Ҳаммаёқни қор босиб, йўлда юришнинг имкони бўлмаганлиги боис элчилар эртаси кунига йўлга чиқа олмай, чоршанба, пайшанба ва жумада шу шаҳарда туриб, бу ердагиларнинг жуда меҳмондўстлигининг гувоҳи бўлишди. Айниқса, Соҳибқироннинг меҳмони эканликларини билишгач, элчиларни куюк меҳмон қилишди, йўлга чиқишларидан олдин, уларга барча зарурий нарсаларни ғамлаб беришди. Шанба куни йўлга тушган элчиларнинг йўлларидаги қорни ўттизга яқин одам тозалаб, юриш қулай бўлиши таъминланарди. Олдиндан ёнида қасри бор бир қишлоқ чиққач, йўл тозаловчилар ортга қайтишди ва ўша қишлоқдан чиққан бошқа одамлар элчиларга ёрдам бериб, кузатиб кетдилар. Қор шунчалик кўп ёғар эдики, теварак-атроф ва тоғлар оппоқ қор билан қопланди, қорнинг кўплигидан элчилар ва уларни кузатиб кетаётганлар кўзларини оча олмас, устига-устак йўлда анча совуқ қотиб, юришга ҳам қийналардилар. Шу тарзда анча йўл босиб, анча қулай ерда жойлашган, аҳолиси зич Султония шаҳрига етиб келдилар.

Ўн учинчи февраль жума куни текисликда қад ростлаган Эрон давлатининг машҳур ва катта шаҳарларидан бири Султонияга кириб келган элчилар бу ерда кейинги шанба йигирма биринчи февралгача қолишди. Элчиларнинг бу шаҳарда саккиз кун давомида қолиб кетишларига сабаби, улар Эрон давлатининг ҳукмдори Темурбекнинг набираси Умар Мирзони кўрмоқ ниятида эканликлари эди. Умар Мирзо бошқа ерларнинг ҳам ҳукмдори ҳисобланиб, ўша вақтда у Қорабоғдаги дала ҳовлисида дам олаётган эди. У бутун кишни ўша ерда ўтказар, бу шаҳардан у жойга тўғри йўл билан чиқиб юрса бўлар, лекин қор кўп ёғганлиги сабаб, йўллар беркилиб, тоғлардан қор кўчиш ҳавфи бор эди. Элчилар у ерга бора

олмасдан шунча кун кутиб қолишди ва ниҳоят маслаҳатлашиб, Табризга бориб, у ердан Қорабоғга ўтишмоқчи бўлишди.

Йигирма биринчи февраль шанбада Султония шахридан чикиб, Санга деган шаҳарга кириб келган элчилар тунни шу ерда қаршилаб, якшанбада яна йўлни давом эттириб, анча юришгач, йўл бўйидаги катта бир уйда тунаб, эртасига ҳам йўл юриб, сешанба куни Миана деган қишлоқда қолишди. Чоршанба куни Тунглар, бошқа куни эса Уган деб номланган қишлоқларда тунни қаршиладилар.

Табриз

Феврал ойининг охирларида келаси шанбада Табриз шахрига етиб келган элчиларни шаҳардаги арман насронийлари ўз уйларида меҳмон қилишиб, кўп хизматлар кўрсатиб, уларни зарурий нарсалар билан таъминладилар. Учинчи март сешанба куни элчиларга отлар беришиб, Умар Мирзо ҳозирда Қорабоғда дам олаётганини, қишни шу ерда ўтказишини, Қорабоғ текисликдаги бир қанча кўкламзор майдонларни ўз ичига олганлигини, у ерларнинг об-ҳавоси жуда иссиқ эканлигини, у ерда деярли қор ёғмаслигини, агар қор бир оз ёққан тақдирда ҳам тезда эриб кетишини айтишди. Бу ернинг ҳавоси яхшилиғи учун ҳам ҳукмдор ҳар йили қишни шу ердаги қароргоҳида ўтказар экан. Элчиларга ҳозир у ерга боришса, ҳукмдор билан кўришишлари мумкинлигини айтишди.

Бешинчи март жума куни испан элчилари, улар билан яна Туркия ва Бобил султонининг элчилари биргаликда Умар Мирзо билан учрашиш мақсадида Табриздан Қорабоғга қараб йўлга чиқишди. Улар билан Самарқанддан бирга чиққан кузатувчи ҳам бор бўлиб, у ҳар бир шаҳарда элчиларни озик-овкат, кийим кечак ва отлар билан таъминланишини назорат қилиб келарди. Элчилар қалин кийимларини ечиб, шу шаҳарда қолдиришди ва икки кун давомида Умар Мирзонинг олдидан одам келишини кутишди. Икки кундан сўнг унинг олдидан одам келиб, Умар Мирзо элчиларни шу шаҳарда яхшилаб меҳмон қилишларини, озик-овкат билан таъминлашларини буюрганини айтди. Чоршанба кунигача шу шаҳарда турган элчиларни ўн саккизинчи март куни ҳукмдор ўз олдига чақиртирди.

Ғалаён ҳақида хабар. Умар Мирзонинг ўрдаси

Ўн тўққизинчи март пайшанбада йўлга чиққан элчилар Табриз шахрига яқин баланд тоғдан ошиб, бир қанча қишлоқлар ястаниб ётган, кўпгина

боғу роғлар, узумзорлари кўзни камаштирадиган, хавоси иссиқ гўзал бир водийга тушиб келдилар. Атроф жуда гўзал, хавоси иссиқ бўлса-да, мевалари узоқ вақт сақланадиган бу боғлардан ва қишлоқлардан бир-бир ўтиб, тўрт кун деганда катта бир текисликдаги, кўпчилик аҳолиси шоли, маккажўхори ва буғдой экинлари етиштирадиган қишлоққа етиб келдилар. Асосан бу жойлар кўпроқ шоли етиштириладиган ҳосилдор ерлар ҳисобланиб, жуда катта майдонларга шоли экилар, шолининг кўплигидан хатто уни отларга емиш сифатида беришар ва бу атрофдаги қишлоқларда яшовчи аҳоли ўзлари етиштирган шолини эса арзон нархларда сотишарди.

Йигирма бешинчи март чоршанба куни элчилар қароргоҳи бу ердан ўн-ўн икки чакирим узоқликда жойлашган ҳукмдорнинг олдига қараб йўл олишди ва йўлда бир неча одамларни учратишди. Бу одамлар қаерга бораётганликларини сўрашганда, элчилар ҳукмдор қароргоҳига деб айтишганда, одамлардан, у ерда ҳозир ўзаро жанг ва ҳамма ёқ тўс-тўполон бўляпти, яхшиси орқага қайтган маъқул, деган жавобни олишди.

Элчилар бу жангнинг сабабини сўрашганда, одамлар Жаҳоншоҳ Мирзо ҳукмдор Умар Мирзони ўлдирмоқчи эканлигини, ҳукмдорнинг соқчилари ва навкарлари қароргоҳга ташриф буюрган ҳар қандай кишини ушлаб, камаб қўяётганликларини, ҳукмдор эса Жаҳоншоҳ Мирзонинг бошини танасидан жудо қилишга амр этганини, Жаҳоншоҳ Мирзонинг одамлари эса ҳукмдорнинг қўшинига қарши жангга отланиб, ҳар икки тарафдан кўплаб одамлар nobуд бўлаётганлигини, ҳукмдор ўз қароргоҳини дарёнинг бошқа тарафига ўтказиб, дарё устидаги кўприкни бузишга буйруқ берганда, одамларнинг бир қисми у тарафда, бошқалари бу тарафда қолиб кетишганини ва яна бир бор ҳозир у ерга бориш жуда хавфли эканини айтишиб, элчиларни огоҳлантиришди. Элчилар эса бу гапларни эшитиб бўлгач, ўзаро маслаҳатлашишди ва у ерга етиб боришларига жуда яқин масофа қолганлигини инобатга олиб, олдинга – қароргоҳ сари юриб кетишди.

Эртаси куни йигирма олтинчи март пайшанбада элчилар ҳукмдорнинг қароргоҳига етиб, отларидан тушиб, ҳукмдорнинг буйруғини кутишаркан, қароргоҳ атрофида ҳали ҳам тўполон давом этарди. Элчилар шу ерда турганларида, уларнинг олдига бир чигатой келиб, ҳукмдор ҳозир жуда бандлиги сабаб уларни қабул қилолмаслигини, ҳозирок Табризга қайтиб, у ерда ҳукмдор буйруғини кутишларини айтиб, унинг ўзи уларни кузатиб боришини маълум қилди. Шундан кейин элчилар йўлда керак бўладиган

барча нарсаларни олиб, шу кузатувчи чигатойга эргашиб Табризга кайтишди.

Бу хукмдорнинг кароргохи дарё бўйидаги катта бир ялангликда жойлашган эдики, бу жойларда қирк-эллик минг отлик қўшинни бемалол сиғдирса бўлар эди. Ҳар йили кишлаш учун келиб турадиган Темурбек эса Қорабоғ атрофидаги йигирма мингдан ортиқ уйларни кўриб, бу ерни шаҳарга айлантиришга фармон берган экан.

Жаҳоншоҳ Мирзонинг ўлими

Темурбекнинг опасини ўғли, Темурийлар авлодининг обрўли кишиси ва кўшгина ерларнинг хукмдори бўлган Жаҳоншоҳ Мирзони қўлга туширган Умар Мирзо унинг бошини танасидан жудо қилди. Умар Мирзо бир кун келиб уни тахтдан ағдаришини, мол-мулкани ўзиники қилиб олишини Жаҳоншоҳ Мирзога айтган эди. Шундай ҳам бўлди ва Умар Мирзо худди Темурбек бобосидек унинг ерларига ҳам хукмронлик қила бошлади. Айтишларича, Жаҳоншоҳ Мирзонинг ўлдирилишига сабаб иккита: биринчиси, охириг вақтда у шубҳали кўриниб, Умар Мирзога карши юриш қилмоқчи бўлгани, иккинчиси, анчадан буён у бобоси Темурбекнинг ўлимини кутаётганлигини ва унинг барча мол-давлати-ю ерларига эгалик қилмоқчилиги.

Умар Мирзо Жаҳоншоҳ Мирзонинг узилган бошини иккинчи ўғли Абубакр Мирзо билан Бағдод шаҳрида турган отаси Мироншоҳ Мирзога юборишларини буюрди. Умар Мирзо яна уларга бу душманнинг боши эканлигини, ҳозирда бобоси Темурбек ўлганидан кейин ўз отаси ва укасини ўз олдига чақириб, салтанатни биргаликда бошқаришга ундаётганлигини ва келишган ҳолда ерларни бўлишиб олишлари керак эканлигини айтди ва уларни Табриз яқинидаги Вион деган жойга келишларини тайинлади ҳамда отасига катта ерларни бошқариш учун ўзига топширишини маълум қилди. Жаҳоншоҳ Мирзонинг бошини кўрган Мироншоҳ Мирзо эса ўз ўғлидан шубҳа қила бошлади.

Ўғиллар ва набиралар ўртасидаги низолар

Соҳибқирон вафотидан сўнг, унинг яқин одамлари ва мирзолар ғазна ва салтанатда тартиб ўрнатиш мақсадида унинг ўлимини яширишга ҳаракат қилдилар, лекин бу хабарни кўп вақт яширишнинг иложи бўлмади. Темурбек вафот этган вақтда унинг набираси, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли

Халил Султон Самарқанд шаҳрида эди. У бу хабарни эшитгач, атрофига ўз одамларини тўплаб, бобосининг номидан салтанатни вақтинча бошқараётган учта мирзога қарши уруш бошлади. Халил Султон Умар Мирзо тарафидан боши танасидан жудо қилинган Жаҳоншоҳ Мирзонинг ўғли Бурундуқ Мирзони ўлдиргач, қолган иккита мирзо паноҳ тилаб, ўша пайтдаги Хуросон ерларининг ҳукмдори олдига қочиб кетди. Халил Султон эса тўғри қасрга қараб йўл олди. Шаҳарни эгаллаб, бутун бойликларни, давлатни ўз қўлига олди ва ўз отасига чопар жўнатиб, саройга қайтишини, бутун ғазнани унга топширишини, агар Самарқанд аҳли уни қабул қилса, отаси Мироншоҳ Мирзо Соҳибқироннинг ўрнига ҳукмдор этиб тайинланиши мумкин эканлигини айтди. Чунки салтанат жуда катта ва унинг бутун бойликларини унинг ўзи эгаллаганини эшитса, барча чигатойлар унга бўйсунислари мумкин эди. Айтишларича, Мироншоҳ Мирзога унинг завжаси Хонзода халакит қилиши мумкин, чунки у Мироншоҳ Мирзони ўз отаси Темурбек билан уруштириб қўйган, у Халил Султоннинг онаси, Самарқандда ўз ўғли билан бирга яшар экан. Мироншоҳ Мирзо ўз завжасидан кўркканлиги, у ўғлига Самарқанд тахтини олиб бериш учун шундай иш тутмоқда, деган шубҳага борганлиги сабаб тахтга ўтиришни хоҳламади. Халил Султон эндигина йигирма икки ёшга тўлган, оқ сарикдан келган, навқирон ва бақувват йигит бўлиб, у отасига жуда ўхшарди. У Самарқандда испан элчиларига ҳам кўп ҳурмат кўрсатган эди.

Шу вақтгача ўз яқинлари орасида ким бош кўтариб, тахт учун курашишини синамокчи бўлиб, Темурбек ўзини икки маротаба ўлдига чиқариб, атрофга хабар таркатган. Оқибатда кимнингдир шундай ҳаракатини сезса, уни қатл қилдирган. Шунинг учун бу сафар ҳам унинг ўлганлигига ҳеч ким ишонмади. Аслида эса Соҳибқирон вафот этган эди. Бир оз вақт ўтганидан сўнг, Табризда элчилар турган вақтда Темурбек тирик эканлиги ва у ҳозирда Бобил султонига қарши жанг қилиш учун ўзининг катта қўшини билан кетаётганлиги ҳақидаги хабар тарқалди.

Мироншоҳ Мирзо ўз отасининг ўлганига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, ўғли Умар Мирзо юборган Жаҳоншоҳ Мирзонинг кесилган бошини кўриб, Умар Мирзонинг таклифини қабул қилди ва иккинчи ўғли Абубақр Мирзо билан унинг ҳузурига Бағдоддан Табризга қараб йўлга тушиб, манзилга етиб бормасларидан Умар Мирзо катта қўшин тўплаганини, Табриз ва Султония шаҳарларидагилар ҳам буйруқ кутиб турганлари

ҳақидаги хабарни эшитгач, ота ўз ўғлининг ҳаракатларидан шубҳаланиб, мақсадини билиш ниятида унинг олдига чопар жўнатди. Ўғил эса бунга жавобан кўшинни мамлакат чегараларини мустаҳкамлаш учун йиғайтганини айтди. Бунга эшитган Мироншоҳ Мирзонинг иккинчи ўғли Абубакр Мирзо, отасига акасининг олдига ўзи боришини ва уни бу ерга олиб келишини билдирганда, ота мамлакатда ҳар хил гап тарқалмаслиги учун ўғлининг бу гапини маъкул кўрмади.

Умар Мирзо билан Абубакр Мирзо бир ота-онанинг фарзандларидир. Она бу хабарни эшитгач, тезда ўғли Умар Мирзонинг олдига бориб, унга: “Ўғлим, сенинг отанг салтанатга ҳумқдор бўлиши керак, ҳамма шуни хоҳлаяпти, сен эса халақит бераяпсан!” деганида, ўғил отасининг унга бирор-бириш буюрганида, бу ишни бажармасликдан худони ўзи асрашини, айтди. Она ўғлининг бу гапини Мироншоҳ Мирзога етказганида, у ўғли Абубакр Мирзони озроқ аскарлар билан Умар Мирзонинг олдига жўнатаркан, ака-ука келишиб, отага тахтни қандай тарзда бермоқчи эканликларини билмоқчи бўлди.

Умар Мирзо укасининг ўз олдига келаётганини билгач, уни қўлга олишни кўнглига тугди ва ука етиб келгач, у билан сўрашиб, ўз чодирига таклиф қилди, ука ичкарига кириши билан уни қўлга олишларини буюрди. Абубакр Мирзо билан келган элликка яқин навкарлар эса орқага, Мироншоҳ Мирзонинг олдига қочиб кетишди. Умар Мирзо хибсга олган укасини Султониядаги қасрга жўнатиб, зиндонбанд қилишларига амр этди ва ўзи отасини қўлга тушириш мақсадида унга қараб юриш бошлади. Мироншоҳ Мирзо бўлса Рей ерларининг ҳукмдори бўлиб турган куёви Сулаймоншоҳ Мирзонинг олдига қочди. У ерда ўзининг яқинлари ва чигатойлардан бўлган анчагина одамлари бор эди. Она ака укасини хибсга олганини эшитиб, устидоги қўйлакларини йиртиб, ўғли Умар Мирзонинг олдига кириб бориб: “Битта онанинг фарзандлари бўла туриб, ўз укангни зиндонбанд қилибсанми? Мен сенларни дунёга келтирганман, энди бўлса сен ўз укангни ўлдирмоқчимисан? Ахир у ўз жигаринг бўлади ва уни ҳамма яхши кўради, ақлингни йиғ!” дея йиғлаб, ялинди. Умар Мирзо эса бунга жавобан, укасини фақат отасини ҳукмдор этиб кўтариш ҳақидаги аҳмоқона гапларига чек қўйиш учун қамаб қўйганини айтди.

Ҳақиқатан ҳам, Умар Мирзонинг нияти укасининг аҳмоқона ниятларига чек қўйиш. У жуда жиддий инсон бўлиб, чигатойлар уни яхши кўришарди. Бу ишларнинг барчасини у ўз отасини қўлга олиш мақсадида қилаётган

эди. Отаси эса Самарқандга караб йўл олган, ўғил бундан хабар топиб, унинг оркасига тушган. Лекин у отасини қўлга олиш кийин бўлишини билиб, амакиси, отасининг укаси Шохрух Мирзо билан битим тузишга ва биргалашиб отасини қўлга туширишга қарор қилди. Бу ишларнинг барчасини у отаси Хирот шаҳридан ўтаётган пайтда амалга оширишни мўлжаллади. Укаси ва ўғли бир бўлиб ҳаракат қилаётганини эшитган Мироншоҳ Мирзо Хуросонда қолишни ўзига маъқул кўрди. Лекин улар кейинроқ бир-бирлари билан яхши алоқада бўлдилар, бироқ шундан сўнг отанинг ўғли Умар Мирзога нисбатан ишончи йўқолди.

Умар Мирзо зиндонбанд қилган укасининг завжаси – Мардина ҳукмдорининг кизини ўз отаси олдига жўнатиб юборди. Ўша вақтнинг ўзида Табризга, элчиларга бир мактуб ҳам жўнатиб, уларни куттириб қўйгани, уйларига қайтиш вақти анча ортга сурилганлиги учун улардан узр сўради. Отаси билан баъзи бир ишларни ҳал қилгач, улар билан учрашиб, сўнг ўз уйларига кузатиб қўйишини ҳам маълум қилди.

Элчилар билан содир бўлган кўнгилсиз воқеалар

Шундан сўнг, йигирма тўққизинчи апрель сешанба, муқаддас Пётр кунда элчилар ўзларига ажратилган уйда ўтиришган вақтда уларнинг олдига шаҳар бошлиғи, мирзо ва бир неча одамлар кириб келиб, бу ердаги барча қурол-аслаҳаларни йиғиштириб олгач, эшикни беркитиб, элчиларга ўзларидаги бор нарсаларни беришларини ва бу нарсаларни ҳукмдорнинг буйруғи билан хавфсиз жойда сақлашларини айтишди.

Элчилар бу ҳукмдорларининг хоҳиши эканлигини ва буйруққа бўйсунилларини, уларни ўз қироллари, дўсти Темурбекнинг олдига юборганлиги, улар билан бошқача муомалада бўлади, деб ўйлаганликларини, Соҳибкирои вафот этгани учун энди улар нима қилишса ҳам рози эканликларини билдиришди. Шаҳар бошлиғи уларга ҳукмдорнинг бундай буйруғи, уларни яхшироқ ҳимоя қилиш мақсадида эканлигини, айтди.

Келганлар айтганларидан қайтадиганга ўхшамасдилар ва элчиларнинг устларидаги кийимларидан ташқари бор нарсаларини, пуллари ҳамда отларини олиб, қўшни уйга сақлаш учун жойладилар ва эшикка қўриқчилар қўйиб кетдилар. Турк ва Бобил султонининг элчиларига ҳам шундай муомалада бўлдилар. Шундан сўнг, орадан йигирма кунча вақт ўтгач, элчиларни куттириб қўйганлиги учун узр сўраб, Умар Мирзо

мактуб жўнатди ва бунинг учун отаси билан кўришмоқчи бўлганлигини сабаб қилиб кўрсатди. Уларни Табриздан беш чақиримча узокликдаги Азарент шахрига келиб туришларини ва ўша жойда улар билан кўришиб, сўнг ватанларига кетишлари учун рухсат беражагини билдирди. Умар Мирзонинг келишини элчилар анча вақтгача ўша ерда қолиб кутдилар.

Грузия подшосининг хужуми

Мана шу вақт оалиғида Темурбекнинг вафот қилганини эшитган Гургания (Грузия) подшоҳи Арманистон ерларига юриш бошлади. Улар Табриз шахригача бостириб келиб, йўлларида учраган шахару кишлокларни талон-тарож қилиб, уйларга ўт қўйишди. Табриз аҳолиси эса бу катта қўшиннинг бостириб келаётганини эшитиб, Соҳибкирон келмокда деб ўйлашарди. Аслида бу қўшинга ёши ўтиброк қолган Умар Табон бошчилик қилар, у Гургания чегарасида беш минг отлиқ аскар билан йўлга чиққан, ҳозирда эса шу қўшини билан шовқин-сурон солиб Табриздан ўтишиб, Арманистоннинг катта қисмини эгаллашди. Саросо қироли эса бунга тайёргарлик кўриб, ўзининг беш минг отлиқ қўшини билан уларга яқинлашиб, тунда уларнинг кўпини ҳалок қилишди, омон қолганлари эса Табриз шахрига қараб қочишди. Шаҳар вайронага айланиб, халқ анча таҳликада қолди ва кофирлар мусулмонлар устидан ғолиб келди деб айтишди. Улар “кофирлар” деб ҳеч қандай қонунга бўйсунмайдиган насронийларни айтишарди. Баъзилар бу мағлубиятни, омад улардан юз ўтиргани учун бўлди, деб билишарди. Темурбек омадли эди, унинг вафотидан сўнг, омад улардан юз ўтирди деб ўйлашарди.

Фарзандлар ўртасидаги низоларнинг давом этиши

Отасини қўлга тушира олмаган Умар Мирзо Султония шахрига қайтиб, зиндонда ётган укасини заҳар бериб ўлдиришларини буюрди ва ўзи одамларни бошқариш ва элчилар билан учрашиш учун Азарент шахрига қараб йўл олди. Йўлда кетаётганида укаси Абубакр Мирзо ўн биринчи июль сешанба куни зиндон қўриқчисини ўлдириб, қочиб кетганлигини эшитди. Чиндан Абубакр Мирзо зиндондан чиқиб, қасрдаги бойликларни олиб, яна Султония шахрига қайтиб келди ва акасининг орқасидан одамларни жўнатаркан, унинг одамлари Умар Мирзога ета олмадилар.

Умар Мирзо укасини заҳарламоқчи эканлигини ҳақида атрофга гап тарқалмаслиги учун уни зиндондан чиқишига гўё ўзи ёрдам берганини

айтди. Аслида эса захар солинган майни Абубакр Мирзонинг олдига олиб кирган яқин кишиларига Умар Мирзо ўз отаси билан кўришганини, у билан келишиб Абубакр Мирзони бу ердан чиқаришини, унга кўп пул беришини, фақат жим юришга рози бўлишини укасига айтишларини, сўнг зиндондан чиқиш олдидан у билан бирга ўтириб овқатланиб, фитнани амалга оширишларини тайинлади.

Овқат ва ичимлик олиб кирган биттаси Абубакр Мирзо билан қолиб овқатланишини айтади. Одатда, овқатдан олдин улар майхўрлик қилишарди. Захар солинган майни пиёлага қуйиб узатганда, Абубакр ичгиси келмаётганини баҳона қилиб, бир ҳаракат билан унинг қиличини олиб қўяди ва бир зарбада ҳалиги одамни ўлдириб, ташқарида турган учта шериги билан олишиб, уларни ҳам ўлдиради ҳамда атрофига одам тўплаб, хазинага ҳужум қилиб, хазинабонни ҳам ўлдиради, сўнг хазинадан жуда катта бойликни ўғирлаб кетади. Ўз одамларига хоҳлаганларича бойликлардан олишларини айтган Абубакр Мирзонинг ўзи ҳам юзга яқин туяга бойликларни юклаб, шу бойликлар билан тўғри отасининг олдига боради.

Кейинчалик ака-ука ўзаро келишиб, ярашиб олишади. Мироншоҳ ўғли Абубакр Мирзо билан Самарқандга, Умар Мирзо эса Табриз шаҳридан ўн чақиримча узоқликдаги Биан шаҳридаги ўрдасига қараб йўл олади. Умар Мирзо ўз ўрдасида бобосини хотирлаб уюштирмоқчи бўлган маъракасига Табриз ва Султония шаҳарларидан кўпчиликни меҳмонга чақирди. Бу шаҳарлардан эса пиширилган гўшт, ёпилган нон, навкарларга тарқатиш учун уч мингга яқин кийим-кечаклар олиб келтирди. Умар Мирзо аввал элчиларга, улардан олиб, махсус хонада сақланаётган барча нарсаларини қайтариб бериб, сўнг ўзларини бу базмга таклиф қилишларини буюрди.

Умар Мирзонинг элчиларни қабул қилиши

Ўн учинчи август жума куни Умар Мирзо элчиларга иккита чиғатой орқали элчиларни кўриш мақсадида уларни ўз ўрдасига чақираётганлиги кўрсатиб, бир мактуб бериб юборди. Элчилар ўша куни йўлга чиқиб, йўлда бир кишлоқда тунаб, эртасига тонг отиши билан яна Умар Мирзонинг дарё бўйидаги ўрдасига, яъни Биан шаҳрига қараб юришди. Шанба Муқаддас Мария кунида улар ўрдага етиб келдилар. Умар Мирзо ўрдасидан чиқиб, пастроқда жойлашган катта бир майдонда уларни яхши кутиб олиб, салқин айвон тагига таклиф қилди ва ҳаммалари биргаликда шу жойда

овкатланишди. Якшанба куни ҳам элчиларни ўша майдонга таклиф қилишиб, катта базм уюштирилди. Элчилар ўша куни Умар Мирзо билан суҳбатлашарканлар, суҳбат орасида Соҳибқиронни эслаб, унинг шаънига илиқ гапларни айтишди. Шу куни меҳмонлар жуда қўп ширин таомлар билан сийланди. Базм сўнгида элчилар Умар Мирзога ўзлари билан олиб келган сарпо-суруғларни, ипак матоларни, ўз юртларида ясалган қиличларни совға сифатида тақдим этишди. Умар Мирзо бу совғалардан жудаям мамнун бўлди. Ўн еттинчи август сешанба куни испан ва турк элчиларига зарур кийим-кечаклар билан бирга йўлбошловчи ажратиб берган Умар Мирзо Бобил султонининг элчисини тўхтатиб, қамаб қўйишларини буюрди. Чоршанбада Табриз шахрига етиб келган испан элчилари турк элчилари билан маслаҳатлашиб, бу шаҳардан тезроқ чиқиб кетишларини келишиб олдилар.

Шаҳар бошлиқларининг сиқувлари

Келаси жума тонг-сахарда кетишга тайёргарлик қўраётган элчиларнинг олдида шаҳар катталаридан бири ва у билан бирга яна бир миршаб, бир мирза ҳамда қўпгина одамлар кириб келишди. Улар ичкарига киришиб, элчиларни кузатиб қўйиш учун келганликларини, нарсалари бўлса, уларга беришларини, сўнг йўлгача кузатиб қўйишларини айтишди. Испан элчилари турк элчилари билан маслаҳатлашиб, йўлга чиқишга келишиб олдилар.

Табриздан жўнаш

Йигирма иккинчи август шанба куни тонг отмасданоқ испан ва турк элчилари биргаликда Табриз шахридан йўлга чиқишдики, улар бу шаҳарда роппа-роса беш ойю йигирма икки кун, яъни биринчи февралдан йигирма иккинчи августгача бўлишибдилар. Элчиларга кузатувчи сифатида ҳамроҳ бўлиб юрган чиғатойлардан бир одам ҳам бор эдики, у элчиларни худди ўша куни Туркиянинг Бурса шахрига бораётган икки юзта юкли туяларда иборат катта карвонга қўшиб қўйди. Элчилар карвон билан анча йўл босиб, душанба тонгида Эрон давлатининг охириги чегарасида жойлашган шаҳарлардан бирига кириб келдиларки, худди шу шаҳардан кейин Арманистон ерлари бошланарди.

Элчилар шу шаҳарда туриб, бир хабар эшитишди. Айтишларича, вақтида Темурбекка қўп қаршилик кўрсатган, Қора атаман исмли турк

саркардаси ўзининг ўн минг отлик қўшини билан Арманистон пойтахти Арзинжон шаҳрига юриш бошлаган, улар йўлларида учраган шаҳар, қишлоқ борми, барини вайрон қилиб келаётган экан. Бу хабардан сўнг элчилар Маку қасрига борадиган йўлларни ўзгартириб, бошқа йўл билан юриб кетишди.

Арманистондан ўтган йўл

Сешанба куни йўлга чиққан элчилар тун бўйи, чоршанба куни ҳам кун яримигача дам олмасдан йўл юришиб, кун яримлагач, отларига ем-хашак бериб, ўзлари ҳам бир оз дам олдилар. Шундан кейин яна йўлга тушиб, бир кеча-кундуз деганда аҳолиси арманлардан иборат кичикроқ бир қишлоққа кириб келдилар. Бу ерлар Умар Мирзо қўл остидаги Арманистон ерлари эди. Элчилар тўхтамасдан йўлни давом эттириб, кун яримлаганда, аҳолиси туркий миллатга мансуб Туркистон⁵³ ерларидан ўтишди. Бу ерларда яшовчилар орасида арман миллатига мансуб кишилар ҳам бўлиб, уларнинг ерлари жуда ҳосилдор, ҳар йили экин экилар эди.

Шу ерда турган вақтларида турк саркардаси Қора атаман Арманистоннинг бош кенти Арзинжон шаҳрини эгаллаб, улар томон бостириб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитган элчилар, тезда бу хабарни аниқлаш мақсадида, у ерга чопар жўнатдилар. Чопар ўтадиган йўл хавфли экан деган хабарни олиб келгач, элчилар шу куни кечаси бошқа йўл билан қишлоқлар оралаб йўлга тушиб, эртаси куни арман миллатига мансуб аҳоли яшайдиган қишлоққа кириб келдилар. Бу ернинг черковлари жуда чиройли, қабристонларидаги ҳар бир қабр ўстига одам бўйича келадиган хочлар қўйилган. Шу қишлоқда бир оз дам олиб, яна йўлга тушган элчилар кетаётганларида олдиларига бир чопар келиб, худди шу йўлдан турк саркардаси Қора атаман келаётгани хабарини айтгач, улар шу заҳоти йўлларини ўзгартириб, бошқа йўлга бурилишди ва якшанба кунигача йўл босишаркан, йўлда бирор тирик жонни учратмадилар.

Алекинор шаҳри. Арманистоннинг бўлиниши ҳақида

Биринчи сентябрь сешанба куни шаҳарнинг ўраб турган баланд деворлари бузилиб, ичкараси вайронага айланган Арманистоннинг Алекинор шаҳрига кириб келган элчилар фақатгина шаҳар марказида битта катта қаср омон қолганини кўришди. Қаср атрофидаги тошдан

53. Ўрта Осиё.

курулган уйларнинг деярли барчаси шикастланган эди. Улар мана шундай уйларнинг бирида тўхтаб, у ердаги одамлар билан ўтириб овқатланишаркан, одамлар элчиларга шаҳарнинг қай тарзда вайронага айланганлиги ҳақида сўзлаб бердилар. Айтишларича, бу ерлар катта Арманистон деб аталиб, унинг буюк арман ҳукмдори бўлиб, бу ҳукмдорнинг жуда катта ерлари бор экан. Ҳукмдор вафот этгач, унинг уч ўғли отасидан қолган ерларни шундай бўлишиб олишдики, биринчи ўғилга Алекинор шаҳри, иккинчисига Авник ва учинчисига Арзинжон шаҳарлари насиб этди. Бу жойлар Арманистоннинг учта катта шаҳарлари ҳисобланарди. Афсуски, Алекинорни қўлга киритган катта ака икки уканинг ҳам мулкини тортиб оломоқчи бўлди ва ака-укалар ўртасида низо чиқиб, бир-бирларига қарши уруш эълон қилдилар. Уруш авжига чиққанда, уларнинг ҳар бири бошқа мамлакатлардан одамлар ёллаб, урушадиган бўлишди. Арзинжон шаҳрининг ҳукмдори бўлган ука четдан Туркистон ерларида яшовчи туркийларни ёрдамга чақирганда, Авник шаҳрининг ҳукмдори бўлган ука ҳам худди шу йўлни тутиб, икки ака-ука бирлашиб, акаларига қарши жанг қилдилар. Икки уканинг четдан одам ёллаганини эшитган катта ака ҳам қўшни мамлакатдан, турклардан мадад олиб, укаларига қарши жангга киришди. Жанг давомида Туркистон ерларидан келганлар билан турклар ўзаро тил бириктиришиб, катта акани – Алекинор ҳукмдорини ва шу тарзда кичик ҳукмдорларни ҳам ўлдириб, Авник ва Арзинжон шаҳарларини эгаллаб олдилар. Шу йўсин бу шаҳарлар ака-укалар томонидан бой берилиб, Арманистон бегоналар қўлига ўтди. Бу келгиндилар шаҳарларни вайрон қилиб, қўпгина одамлар билан бирга анчагина арман насронийларини ҳам қириб ташладилар.

Элчилар шу шаҳарда турганларида саркарда Қора атаман ўз лашкарлари билан улар юрмоқчи бўлган йўлдан келаётгани хабарини эшитиб, бир оз орқага, Авник шаҳрига қайтишга қарор қилишди. Бу келишув элчилар учун яхши натижа берди. Улар шу куни йўлга чиқиб, тўрт кечаю тўрт кундуз йўл юриб, охири бешинчи куни, бешинчи сентябрь шанбада Авник шаҳрига етиб келдилар. Душанба куни шаҳар ҳукмдори Тўлдибекнинг саройига бориб, у билан учрашдилар. Ҳукмдор чигатойлардан, Темурбекнинг алводларидан, Соҳибқирон бу ерларни эгаллагандан кейин унга топширганди.

Элчилар у билан учрашганларида, урф-одатига кўра, унга аталган ўз

савғаларини топширишгач, ҳукмдор Қора атаман ҳозирда Арзинжонда эканлигини айтиб, шу йўлдан боришлари хавфли эканлигини ва тезда бошқа йўлдан кетишлари лозимлигини тушунтирди ва элчиларга бир кузатувчи қўшиб бериб, бошқа йўлдан кетишларига ёрдамлашди ҳам. Испан элчилари шу ерда турк элчилари билан ажралишгач, турк элчилари бошқа йўлдан кетишди.

Авникдаги бу қаср тоғ устига қурилган бўлиб, жуда баланд ва ҳашаматли, атрофи баланд тоғ тизмалари билан ўралган, баланд тоғ тепасидан пастга қараб шаршара шариллаб турар, у атрофга гўзаллик бахш этиб турибди.

Грузиядан ўтган йўл

Саккизинчи сентябрь сешанбада элчилар ҳукмдор ваъда қилган чиғатой кузатувчи билан йўлга чиқишди ва Арзинжон шаҳридан кесиб ўтиладиган йўлдан воз кечганларидан кейин, кузатувчи уларни Гургания шаҳри бўйлаб олиб кетди. Шу куни кечаси Авник ҳукмдорига қарашли бир шаҳарда тунаган элчилар эртаси куни тонг саҳарда йўлга отланиб, баланд тоғдан ошиб, тоғнинг нариги томонига баланд қилиб қурилган Таркон деб номланган қалъага рўбарў келдилар. Шу қалъада Гургания ҳукмдори Темурбекка қарши жанг олиб борган, Темурбек жанг қилиб, қалъани эгаллагандан сўнг, шу ердан туриб бутун Гурганияни бошқарган экан. Элчилар қалъадан ўтиб, бир кишлоқда тунаб, сўнг шу тоғ тизмалари бўйлаб икки кун давомида йўл босишди.

Ўн биринчи сентябрь жума куни Висер деган бир қалъага етиб келдиларки, қалъадагилар Қора атаманни жуда ёмон кўришаркан. Йўл бошловчи уларни бу қалъадан ҳам олиб ўтиб, бошқа бир шаҳарга яқин жойда тўхтади. Сўнг ҳаммалари келишиб, Аспери шаҳари ҳукмдорининг ҳузурига кириб боришди. Йўл бошловчи ўз ҳукмдорининг хатини унга берди. Элчилар келаётган йўл ва атрофдаги ҳосилдор ерлар шу тоғли ўлкалар ҳукмдори Пира Гомберга тегишли экан. Шанба куни ҳукмдор билан учрашган элчилар унга ўз савғаларини бериб, у билан бирга овқатланишди ва эртасига ҳукмдор уларга Тарабзун ерларигача етиб олишлари учун йўл бошловчи қилиб бир одамни қўшди. Улар шу куни йўлга чиқиб, бир тоғдан яёв ошиб, кечасига яқин кишлоқда тунадилар.

Арракел ерлари

Якшанба куни жуда баланд тоғ тизмасидан от-уловлари билан жуда қийналиб ошиб ўтган элчилар узоқ йўл босиб, Гургания ерларини ортда қолдириб, Арракел ерларига кириб келишиб, гурганияликлар жуда келишган, хушмуомалали, эътиқодлари грекларникига ўхшаш одамлар эканлигига гувоҳ бўлдилар. Душанба куни Арракел ерларидаги бир қишлоқда қолиб, дам олиб, эртасига яна йўлга чиқиб, бошқа қишлоқда тунни қаршиладилар.

Бу Арракел шаҳри Аспери ҳукмдорининг қўл остига ўтишига сабаб, бу шаҳар ҳукмдори Арракелдан норози бўлган шаҳар аҳолиси Аспери ҳукмдорига арз қилишиб, уни ўзларига ҳукмдор бўлишини ва Арракелдан ҳимоя қилишни сўраганда, Аспери ҳукмдори Арракелни ўлдириб, шаҳарни ўз қарамоғига олган экан.

Ўнқир-чўнқир тошлари қўплигидан бу ернинг тоғларида от билан умуман юриб бўлмас, ҳатто одамлар ҳам қийналиб юришар, ерлари тоғли бўлгани учун эса буғдой кам экиларди. Арман насронийлари анчагинани ташкил этган бу ерларга Туркия тарафдан хавф-хатар бор. Бу ердан чиқиб, муттасил йўл юрган элчилар тўртинчи куни денгиз бўйидаги қишлоққа етиб келдиларки, бу ердан атрофи тоғ тизималаридан иборат Тарабзунгача яна олти кун юриш керак эди. Кейин кузағувчилар элчиларни тоғлардан иборат, тоғ ёнбағирлари узумзорлардан иборат Шурмения деб номланувчи бир жойга олиб келишди. Атрофи узумзорлардан иборат бу ерларнинг аҳолиси боғдорчилик билан шуғулланар экан.

Шу йўллардан ошиб ўтаётган элчилар, тоғдан ошиш қийинлиги боис деярли барча отларидан маҳрум бўлдилар.

Тарабзун. Пера

Ўн еттинчи сентябрь пайшанба куни Тарабзунга етиб келган элчилар у ерда ўрмон ёнғоқлари ортилган бир кема Перага жўнаш учун тайёргарлик кўриб, энди силжиётганини кўришди. Элчилар қайиқ ёллаб, бор нарсаларини унга ортиб, ўша кема сари жадал сузиб бориб, кемага чиқиб олдилар. Николос Ханто деган кимса бошқараётган бу кема узоқ сузиб, охири йигирма иккинчи октябрь куни Пера шаҳрига кириб борди. Бу шаҳарга етиб келган элчилар ўз юкларини бошқа бир савдо кемасига юклаб, йўлни яна давом эттирдилар. Анча кун ўтгандан сўнг, тўртинчи ноябрь жума куни Галлиполи шаҳрига келиб, бу ердан анчагина пахта ортиб, сўнг йўлини давом эттирган кема шанба куни Хио оролига етди.

Ўрта Ер денгизидаги тўфон. Қайтиш ва саёҳатнинг якунига етиши

Ўн еттинчи ноябрь душанбада бу оролдан йўлга чиққан кема ёнма-ён жойлашган Сарпиенсия ороли ва Муқаддас Фаришта номли бурундан ўтиб, сўнг Венеция ерларидан ўтиб, душанба куни кечаси, ноябрь ойининг охириги кунларида эса Сицилия ерларига кириб келди. Иккинчи декабрь чоршанба куни у оролни ҳам ортда қолдириб, йўлни давом эттирган элчилар кемаси денгизда катта тўфонга дуч келди ва бу тўфон туфайли улар Гаэта шаҳрига тўхташга мажбур бўлдилар. Наполи қироллигига қарашли бу шаҳарда элчилар беш кун қолишди ва шу беш кундан сўнг яна йўлга чиқиб, яна денгизда катта тўфонга дуч келдиларки, ноилож яна Гаэта шаҳрига қайтдилар. Йигирма иккинчи декабрь сешанбада улар яна денгиз чиқиб, яна тўфонга дуч келишди ва бу тўфон уларни Корсика шаҳрига улоқтириб ташлади. Элчилар бу шаҳарда Пасха байрамини нишонлаб, эртаси куни йўлга чиқиб, яна тўфонга дуч келишди. Тўфон бу сафар уларни Гумбин деган қишлоққа чиқариб ташлади. Эртаси шанба куни йўлга чиққан кема Виана бандаргоҳига кириб келди.

Учинчи январь якшанба куни шаҳардан олти чақирим узоқликда жойлашган Генуя бандаргоҳига кириб келган элчилар бу ерларнинг аҳолиси кўплигини, теварак-атроф чиройли боғлар, ҳашаматли уйлар билан кўркем эканлигини кўришди. Бу ерда элчилар Папа билан учрашдилар ва у билан кўпгина масалалар ҳақида гаплашиб олдилар. Биринчи февраль душанба куни Генуя шаҳридан йўлга чиққан элчилар Мисер Биенбосо Барберо дарғалик қилган кемада денгизда сузишаркан, йўлда ҳаво ёмонлашиб, яна тўфон кўтарилди. Элчилар анча қийинчиликларни ортда қолдириб, бир ой деганда биринчи март якшанба куни Санлукар бандаргоҳига келиб, сўнг қуруқлик орқали Севилия шаҳрига йўл олишди.

Исо Масиҳнинг таваллуди ҳисобидан бир минг тўрт юз олтинчи йилнинг йигирма тўртинчи марти душанба кунида Кастилия қироллигига етиб келган элчилар Алкала де Энарес⁵⁴ шаҳрида қирол билан учрашдилар.

Яратганга ҳамду-санолар бўлсин!

1406-йил
24-март

54. Мадрид шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган кичик шаҳар.

МУНДАРИЖА

Амир Темур Испания элчиси наздида (Муқаддима ўрнида)	3
Муқаддима	15
Элчиларнинг жўнаши	16
Малага	17
Бали ороллари. Ибизада тўхташ	18
Ибиза манзараси	18
Банифасио кўрфази	19
Гаэта	19
Гаэта манзараси	20
Қирол Лонселотнинг тарихи	21
Гаэтадан жўнаш	21
Тўфон	24
Липари ороллари	24
Стромболидаги вулконнинг отилиши. Тўфон	24
Мессина кўрфазидаги хавф-хатарлар	25
Мессина	26
Этна. Греция қирғоғи. Архипелаг ороллари	26
Радос	27
Темурбек ҳақида хабарлар	28
Улуғ магистрнинг Сурияга қарши қандай жанг олиб боргани	28
Родос манзараси	29
Родосдан жўнаш	29
Лерос	30
Ҳио. Туркиядан келган хабар	31
Тўфон	31
Метелин. Метелин ҳокимининг мўъжизавий омон қолиши	32
Византия ҳукмдорлари орасидаги низолар	33
Метелиндан жўнаш. Троя харобалари	34
Тенедосда тўхташ. Афон тоғи	35
Тенедосдан жўнаш	36
Галиполли	36
Перага келиш.....	37
Ҳукмдор Мануэл саройида қабул	37
Шаҳар манзараси	38
Авлиё Ҳуан Боутиста ибодатхонаси	38
Перибелико ибодатхонаси. Аждарҳо ҳақида	39
Авлиё Ҳуан черкови	41
Отчопар	42
Авлиё Сафия	43

Авлиё Георгий черкови	45
Перадаги норозилик	46
Биби Марям ибодатхонаси	46
Авлиё Хуан ибодатхонасининг мукаддас нарсалари	47
Олампаҳоқ ибодатхонаси	48
Биби Марямнинг мўъжизавий тимсоли	48
Византия тахтига даъвогарлар ҳақида ҳикоя	49
Муҳаммад (а.с.) қудуғи	50
Шаҳарнинг умумий манзараси	50
Пера манзараси	51
Авлиё Франциско ва Авлиё Павел ибодатхоналари	52
Жўнашга тайёргарлик	53
Перадан жўнаш	54
Финохияороли. Тўфонкеманияксонқилди.....	55
Перага кайтиш. Қора денгиздаги хавф-хатар. Перада киш	57
Қора денгизда сузиш	58
Понтаракия	58
Курукликка интилиб	59
Кинолис	60
Синополи	60
Платона	60
Тарабзунга келиш. Ҳукмдор ҳузурида қабул	62
Қасрдаги келишмовчиликлар	62
Тарабзун тасвири. Арман ва Греklarнинг диний урф-одатлари	63
Тарабзундан жўнаш. Суюрмансув дарёси	65
Дориле. Арзинжон	65
Қабул ва зиёфат удумлари	68
Арзинжон ҳокими ҳузурида қабул.	68
Элчилар шарафига зиёфат	70
Арзинжон манзараси	71
Темурбек фатҳлари	71
Темурбек Боязидга қарши	72
Боязид, Темурбек ва Мурод исмларининг маънолари	75
Арзинжондан жўнаш	75
Асерон	76
Деллуаркент	77
Аракс дарёси	77
Калмарин шаҳри	77
Нух (а.с.) шаҳри	78
Маку қасри.....	79
Аленгик қасри	81

Хой шаҳри	81
Урмия кўли	82
Табриз	82
Табриздан жўнаш. Элчиларни кутиб олиш удумлари	84
Миана	85
Султония, Мироншоҳ ҳузурида қабул	86
Мироншоҳнинг ахволи	88
Султониядан жўнаш	89
Техрон. Рей шаҳри харобалари	90
Сулаймон шоҳ ўрдаси. Қабул. Темурбек набираси	91
Ферузкўҳ қалъаси.....	92
Дамгон	93
Элчиларнинг касал бўлиши	94
Алоқа улови. Темурбек жорий этган масофа	95
Забрахин	97
Нишопур. Элчининг ўлими	98
Шоҳрух Мирзодан чопар. Машҳад	99
Ясовулнинг келиши. Халқнинг матонати.....	100
Жазирама чўл мамлакати. Мурғоб дарёси	102
Олға силжиш	103
Анхой шаҳри. Кум бўрони	103
Балх	105
Амударё	105
Термиз. Темурбекнинг янги чопари	105
Темир дарвозадан ўтиш.....	107
Кеш. Темурбек бинолари.....	110
Темурбекнинг тарихи	112
Чиғатойларнинг келиб чиқиши	113
Кешдан чиқиш	113
“Гулбоғ” ва қасрнинг тузилиши	114
Темурбек билан учрашув.....	115
Боғдаги байрам.. Таржимон хатоси.....	120
Меҳмонлар устидан пуллар сочиш одати.....	121
“Дилкушо”даги базм	122
Насроний элчилари	123
Конигул водийсидаги базм	123
Сарапарда ва чодирлар тасвири	126
Соҳибқиронга ўз аъёнлари тақдим этган совғалар	127
Хонзода базми.....	130
Бозор. Қатл	131
Бошқа бир чодирларнинг тузилиши. Пирмуҳаммад	132

Ҳиндистонга қарши уруш хикояси	134
Миллий ўйинлар. Темурбекнинг завжалари.	135
Филлар тасвири.....	137
Никоҳ базми	138
Никоҳ базмининг давоми	138
Ўрдадаги охирги байрам. Маликалар ҳузурида базм	138
Муҳаммад Султоннинг маъракаси	141
Савдо расталарининг қурилиши	142
Масжиднинг қурилиши	143
Элчилар Соҳибқироннинг қабул қилишини сўрадилар.....	143
Элчиларнинг қабул қилиш ҳақидаги қайта сўровлари	144
Самарқанд тасвири	145
Самарқанднинг бойликлари	146
Хитой элчиларининг ҳикоялари	148
Темурбекнинг Самарқанд қалъасига кириши	149
Амазонка аёллари	149
Темурбек салтанатида иш юритиш усуллари	150
Темурбек ва Тўхтамиш. Темурбек ва Едигей ўрталаридаги жанг.....	151
Қўшин	153
Орқага қайтиш. Бухоро	153
Амударёдан ўтиш. Чўллар	154
Шамолли қудуқ	156
Ватами шаҳри. Қор. Султония. Санга	156
Табриз	158
Ғалаён ҳақида хабар. Умар Мирзонинг ўрдаси.....	158
Жаҳонгир Мирзонинг ўлими	160
Ўғиллар ва набиралар ўртасидаги низолар.....	160
Элчилар билан содир бўлган кўнгилсиз воқеалар	163
Грузия подшосининг ҳужуми	164
Фарзандлари ўртасидаги низоларнинг давом этиши.....	164
Умар Мирзонинг элчиларни қабул қилиши	165
Шаҳар бошлиқларининг сиқувлари	166
Табриздан жўнаш	166
Арманистондан ўтган йўл	167
Алескинор шаҳри. Арманистоннинг бўлиниши ҳақида	167
Грузиядан ўтган йўл	169
Арракел ерлари	170
Тарабзун. Пера	170
Ўрта Ер денгизидаги тўфон. Қайтиш ва саёҳатнинг якунига етиши	171

Адабий-бадий нашр

Руи Гонсалес де Клавихо
АМИР ТЕМУР ИСПАНИЯ ЭЛЧИСИ НИГОҲИДА
(1403-1406)

Иккинчи нашри

Мухаррир – Элмурод Эгамкулов
Рассом – Рустам Худайбергенов
Саҳифаловчи – Жонқобулов Сарвар

Нашриёт лицензияси АИ №015. 20.07.2018. Босишга
26.02.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 70x90 1/16
«Times New Roman» гарнитураси. Шартли босма табағи 11
Адади 5000, Буюртма № 179-19

Оригинал-макет “Zamin Nashr” МЧЖ
«Credo Print» китоб фабрикасида чоп этилди.
100053, Тошкент шаҳар, Боғишамол кўчаси, 160-уй.
Тел: 71 234-44-01/05. www.credoprint.uz

«Credo Print» китоб фабрикасида чоп этилди.
100053, Тошкент шаҳар,
Боғишамол кўчаси, 160-уй.
Тел: 71 234-44-01/05. www.credoprint.uz

ISBN: 978-9943-5432-1-8

